

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. М. Розумний

**ВИКЛИКИ НАЦІОНАЛЬНОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ**

Монографія

M. M. Rozumnyi

**CHALLENGES OF THE NATIONAL
SELF-DETERMINATION**

Monograph

Київ 2016

УДК 323.1:321.7

Р 65

За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного інституту стратегічних досліджень (Протокол № 7 від 31.08.2016 р.)

Електронна версія: <http://www.niss.gov.ua>

Рецензенти:

Горбатенко В. П. – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Зеленько Г. І. – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Степико М. Т. – доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень

Р 65 **Розумний М. М.**

Виклики національного самовизначення : монографія / М. М. Розумний. – К. : НІСД, 2016. – 196 с.

ISBN 978-966-554-270-4

Національне самовизначення тлумачиться як складний процес самоорганізації спільноти, що стала на шлях модернізації. Цей процес включає в себе націоналізацію колективної свідомості, демократизацію політичного життя та інтеграцію в існуючі міжнародні зв'язки і комунікації. Кожне з цих завдань вимагає від національних лідерів та еліт інноваційного підходу, волі та унікальних інтелектуальних рішень. Деякі з таких ідей та рішень пропонуються автором для публічного обговорення та апробації. В основу книги лягли авторські публікації в періодичних виданнях та фахових наукових виданнях. Книга адресована людям з активною громадянською позицією, а також науковцям гуманітарних та суспільствознавчих спеціальностей.

Rozumnyi M. M.

Challenges of the National Self-Determination: Monograph / M. M. Rozumnyi. – K., NISS, 2016. 196 p.

National self-determination is interpreted as a complex process of self-organization of society, which follows the path of modernization. This process includes the nationalization of the collective consciousness, democratization of the political life and integration into existing international relations and communications. Each of these tasks requires innovative approach of the national leaders and elites, their good will and unique intelligent solutions. Some of these ideas and decisions are offered by the author for a public debate and close examination. The book is based on the author's publications in the media and academic magazines. The book is addressed to the active citizens and fellow researchers in the field of humanities and social sciences.

ISBN 978-966-554-270-4

© Національний інститут стратегічних досліджень, 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
В. Горбулін. Україна: 25 років між небуттям і суб'єктністю	5
ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ	22
<i>Національна ідея. Національна ідентичність. Політична нація. Модернізація</i>	
1.1. Політика ідентичності	33
1.2. Національний лідер	52
1.3. Національна еліта	62
РОЗДІЛ 2. ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ	72
<i>Привабливість демократії. Демократичний транзит. Демократизація і націоналізація. Демократичний вибір України. Криза демократичного проекту в Україні. Завдання демократизації</i>	
2.1. Модель влади	91
2.2. Політична криза	109
2.3. Громадянське суспільство	135
РОЗДІЛ 3. ІНТЕГРАЦІЯ	148
<i>Світ-системний підхід. Цивілізаційний підхід. Європейський вибір</i>	
3.1. Російський вибір	160
3.2. Асиметрія міжнародних відносин	167
3.3. Національні пріоритети	179

CONTENT

FOREWORD	5
V. Horbulin. Ukraine Between Non-Existence and Subjectivity	
INTRODUCTION	9
PART 1. NATIONALIZATION	22
<i>The national idea. National identity. The political nation. Modernization</i>	
1.1. Identity policy	33
1.2. National leader	52
1.3. National elite	62
PART 2. DEMOCRATIZATION	72
<i>The appeal of democracy. Democratic transit. Democratization and nationalization. Democratic choice of Ukraine. The crisis of the democratic project in Ukraine. The objectives of democratization</i>	
2.1. Structure of power	91
2.2. Political crisis	109
2.3. Civil society	135
PART 3. INTEGRATION	148
<i>World-system approach. Civilization approach. European choice</i>	
3.1. Russian choice	160
3.2. Asymmetry of international relations	167
3.3. National priorities	179

ПЕРЕДМОВА

Україна: 25 років між небуттям і суб'єктністю

Україна не була очікуваним членом європейського співтовариства націй аж до моменту проголошення незалежності. Спроби національного самовизначення українців у ХХ столітті придушувалися грубою силою, каралися Сибіром і виморювалися голодом, але для міжнародної спільноти ця трагедія одного з найбільших європейських народів залишалася внутрішньою справою імперії – спочатку Російської, потім радянської. Українці сприймалися як різновид росіян, історико-культурні подробиці їх співвідношення мало кого цікавили.

У кращому випадку, зовнішніми спостерігачами Україні відводилася роль прикордоння, межової території на стику цивілізацій (С. Гантінгтон). Але переважала думка про внутрішній характер українсько-російських суперечностей та засадничу єдність імперського проекту, опертого на історичну основу Київського князівського столу.

Принципова відмінність світоглядів і форм суспільної організації, яку чітко сформулював ще у ХІХ столітті Микола Костомаров та багаторазово підтвердила вітчизняна історія, не стала переконливим аргументом для визнання української окремішності та самотності. Як не стало таким аргументом і багатство української культури. Не всім відомо й про ті численні жертви, яких зазнав наш народ у національно-визвольній боротьбі.

Тому проголошення Україною незалежності у 1991 році та вражаючі результати загальнонаціонального референдуму з цього приводу поставили міжнародне співтовариство перед новою

реальністю. І хоча Захід до останнього моменту зберігав надію на збереження цілісного державно-політичного простору колишнього СРСР, Україна вирушила у своє самостійне плавання просторами світової політики, викликаючи суперечливі почуття у наших партнерів – від тривоги до співчуття і цікавості.

Особливо уважно стежила за дрейфом корабля української незалежності колишня метрополія – Російська Федерація.

25 років незалежності – це водночас 25 років непростих відносин з Росією, в яких ми пройшли шлях від запевнень у дружбі й братерстві до війни. Наскрізною червоною ниткою російської політики та ідеології в «українському питанні» лишалася надія відновити контроль над Україною та не допустити формування нашої політичної суб'єктності – як у внутрішніх питаннях, так і в зовнішній політиці.

Беручи участь у створенні СНД, Україна сподівалася на механізм цивілізованого «розлучення». Позбуваючись ядерного потенціалу, ми розраховували на гарантії безпеки і недоторканості кордонів. Зберігаючи на своїй території іноземну військову базу та погоджуючись на автономію Криму, вважали, що цим убезпечуємо себе від недружніх кроків з боку сусіда. А підписуючи Договір про дружбу, співробітництво і партнерство з Російською Федерацією, вкладали у ці поняття їх первісний і універсальний зміст.

Однак уже на етапі формування Статуту СНД Росія виступила з дещо відмінним розумінням відносин між новими незалежними державами, намагаючись обмежити суверенітет своїх партнерів, передусім у безпековій та зовнішньополітичній сфері. А дружбу і партнерство у Москві розуміли виключно як обов'язок Києва залишатися у фарватері російської політики та виконувати геополітичні забаганки Москви.

Незважаючи на складні внутрішньополітичні колізії становлення Української держави, у відносинах з Росією ми були достатньо послідовні і принципові. Всі спроби обмежити наш суверенітет, починаючи з подій у Біловезькій пущі, ми делікатно, але рішуче відхиляли. Україна не ратифікувала Статут СНД, ми відмовилися від створення спільних органів у сфері оборони, прикордонних служб, митного контролю. Україна не погодилася на нерівноправні умови, запропоновані Російською Федерацією в сфері економічної інтеграції, наполягаючи на збереженні

формату зони вільної торгівлі в межах СНД. Ми не приєдналися до газового шантажу, який почав використовувати Кремль для тиску на своїх європейських партнерів. І лише в короткий період 2010–2013 років політична лінія Києва дещо похитнулася. Причиною такого повороту була національна незрілість, безвідповідальність політичного класу і загальна недооцінка загроз національній безпеці. Результатом стала смертельна загроза над Україною, що виникла з поєднання факторів внутрішньої дестабілізації й агресивного зовнішнього втручання.

Росія відверто і послідовно готувала кризу української державності, тож не дивно, що вона скористалася нашою слабкістю для територіальної анексії і спроби взяти під контроль політичну владу в нашій країні. Протистояли цьому наміру об'єднане національною ідеєю вітчизняне громадянське суспільство і консолідована принципова позиція міжнародного співтовариства, передусім євроатлантичної спільноти.

Але найголовніший чинник, який перешкодив поверненню України в обійми імперії, це – демократичний вибір українців.

Зв'язок між внутрішньою і зовнішньою формою національного самовизначення тут є очевидним. Тому що не можна йти шляхом європейської інтеграції та бути по-справжньому відкритим світові, якщо у внутрішній політиці немає свободи і демократичних стандартів урядування. Так само важко збудувати демократію і реалізувати ліберальні принципи в країні, яка потрапила в орбіту імперського реваншу.

Цей зв'язок і цілісність процесу національного самовизначення дуже переконливо демонструє у своїй книзі Максим Розумний. Він виокремлює головні проблемні сфери, в яких це самовизначення відбувається, – сфера національного самоусвідомлення, сфера політичної самоорганізації та реалізація національних інтересів на зовнішньополітичній арені.

Авторське бачення цих проблем є панорамним, багатоаспектним, а пропонувані рішення і підходи містять чимало влучних авторських спостережень і креативних ідей. Тож маємо хороший стартовий майданчик для нової дискусії про національні інтереси, національну стратегію і пріоритети розвитку країни, для якої склалися всі необхідні передумови і виникли всі можливі стимули.

Цю дискусію ми починаємо в переломний момент національної історії. Україна проходить критичну точку свого становлення як нація, як держава і як суб'єкт міжнародних відносин. Ми пережили кризу влади, проходимо випробування війною, а попереду ще серйозні соціально-економічні труднощі і виклики. Але той єдиний і критично необхідний крок через прірву, який пролягає між історичним небуттям і національною суб'єктністю, Україна зробила. Тому всі питання облаштування нашого спільного українського дому, які зачіпає у своїй праці М. Розумний, стають життєво важливими та принциповими.

Володимир Горбулін,
академік НАН України

ВСТУП

Поняття національного самовизначення відображає один з ключових підходів до засад державотворення, який утвердився спочатку в Європі, а потім і в усьому світовому співтоваристві. Самовизначення – це принцип, згідно з яким кожна спільнота є вільною у влаштуванні свого громадського і політичного життя, сама вирішує питання про принципи внутрішньої політичної організації, зовнішньополітичні орієнтації тощо. На підставі цього принципу за кожним народом визнається право на утворення власної держави або добровільне входження в договірні відносини з іншими народами.

Принцип національного самовизначення базується на уявленні про спільноту як повноцінний суб'єкт, а також про збірну волю громадян як джерело суверенітету і головну підставу для реалізації тієї чи іншої державної політики.

Серед чинників, які впливають на успішність процесів національного самовизначення, можна назвати національну ідею (мотивуючу роль національного самоусвідомлення), економічну рентабельність національного проекту (колективну вигоду від участі в світовому поділі праці), наявність національної еліти (організованої групи промоутерів національного проекту), здатність подолати внутрішні групові та ідеологічні суперечності, сформулювати та утвердити спільні принципи й цінності.

Результатом національного самовизначення є формування спільноти, яка досягла певного рівня суспільної організації, що характеризується сукупністю таких ознак: високий рівень інтегрованості (спільне життя); наявність механізмів волевиявлення і саморегулювання (правила гри); спільна історико-культурна ідентичність (почуття батьківщини).

Як свідчить історія, формування такого суспільного організму часто містить у собі етап масштабного внутрішнього конфлікту, що охоплює всі сторони життя спільноти і призводить до необхідності кардинального колективного вибору. Колізії цього конфлікту, лінії розмежування, теоретичні, культурні і масово-комунікаційні дискурси, що склалися навколо проблемних питань, утворюють надалі смислову і поведінкову матрицю колективних форм співжиття у даній спільноті (національний софт), є її основним ресурсом самовідтворення, що надалі використовується для вирішення поточних проблем.

Політична самоорганізація невіддільна від явища суверенітету. Тільки в умовах незалежного і самоврядного існування спільнота може реалізувати властиві їй політичні форми та ідеї. Здобуття державного суверенітету саме собою вже є свідченням певної загальнонаціональної політичної організації, а отже, й визначеного способу постановки і розв'язання суспільно значущих завдань. Тому початковий період становлення інститутів державності пов'язаний з інтенсивним пошуком власних політичних доктрин, концептуалізацією національної ідентичності та пов'язаних із нею форм політичної дії і комунікації.

При цьому насамперед використовується ідейний та культурний потенціал, напрацьований у попередній період національного самоусвідомлення та емансипації. Традиційні поняття та концепції набувають нового оформлення і нових контекстів, але несуть у собі спадкоємність принципів і архетипів колективного досвіду.

У площині суспільної свідомості точка переходу може бути визначена як момент реалізації одного комплексу ідей і виникнення запиту на інший. Власне, процес колективного, так само як і індивідуального, самовизначення і полягає в послідовних змінах порядку денного в міру вичерпання певного горизонту запитів і очікувань.

Динаміка суспільних уявлень демонструє нам спосіб, у який відбувається самовизначення спільноти. Воно відбувається в процесі політичної комунікації, що містить у собі культурні та ідеологічні аспекти. Така комунікація можлива лише стосовно питань, які є гостро актуальними, а й достатньо загальними, щоб відповідь на них давала не просто розв'язання конкретної проб-

леми суспільного буття, але й ключ до тлумачення і розв'язання всіх можливих проблем національного розвитку. Тому ідеї завжди пов'язані з принципами та цінностями.

Згідно з положеннями теорії комунікації, метою комунікації є об'єднання людей, а отже, формування спільнот. Ідея – це форма духовної єдності, в якій смислова логічна єдність поняття сполучується зі «смисловою відкритістю» соціальної інновації. Це й створює передумови для циклічного процесу сприйняття – поширення – «вірування» (Х. Огега-і-Гасет) мас.

Ідеї є тими моделями дійсності, які спонукають соціальних агентів (еліту, маси, корпоративізовані групи й окремих особистостей) до активності й таким чином слугують своєрідною логікою між одним станом суспільства та іншим. Вони ж, у своєму оформленому вигляді, допомагають надалі стабілізувати нову соціальну дійсність. Аналіз змісту панівних ідей, колізій їхнього суперництва та їх актуальної конфігурації у свідомості спільноти є важливим інструментом суспільного знання та подальшого саморегулювання.

У результаті боротьби ідей відбувається не лише визначення спільнотою своїх інтересів і колективних дій, а й сам процес її створення. Колективна воля народжується з колективної свідомості, що має в своїй основі загальнонаціональну комунікацію з ключових проблем суспільного буття. Суспільні ідеї задають і характер самої спільноти, і механізми її формування, і виміри ідентичності, що в цій спільноті вважаються ключовими.

***

У контексті того, що нам відомо про логіку формування націй, Україна сьогодні проходить свій вирішальний момент національного самовизначення, пов'язаний із:

а) формуванням колективної суб'єктності та пов'язаної з нею ідентичності;

б) оформленням власної моделі самоорганізації та пов'язаних із нею форм господарювання, владарювання та культурного самовираження.

З огляду на це доречним буде визначити сучасне українське суспільство як таке, що «націоналізується»¹.

Українська нація об'єктивно формується на основі тієї квазі-національної спільноти, що самовизначалася у 1991 році й донині продовжує значною мірою функціонувати на світоглядній, соціокультурній та інституційній основі колишньої УРСР.

Згідно з другим законом термодинаміки, процеси соціальної ентропії є незворотними. А це означає, що спільнота, яка втратила свою цілісність і власний принцип самоорганізації, не може бути відновлена. Але це не означає, що на її місці не може сформуватися нова спільнота, з оновленим або видозміненим кодом внутрішньої комунікації, новою цивілізаційною місією, новим набором суспільних ідей і цінностей. Власне, формування такої нової спільноти, генетично пов'язаної з попередньою, за певних умов (коли динаміка розпаду є незворотною впродовж тривалого часу) є єдиною можливим способом самозбереження для членів такої спільноти в сенсі соціальних статусів, або і в сенсі простого виживання.

Національний проект за цих умов має формуватися «на протиході». В умовах суспільної деградації і розпаду інститутів суспільної організації і моралі мають бути поставлені нові суспільно значущі цілі та залучені складніші, ніж просте виживання, суспільні мотивації. Такі мотивації вже демонстрували найактивніші представники українського громадянського суспільства під час Помаранчевої революції, Революції гідності та війни за незалежність і територіальну цілісність України 2014–2016 рр.

Для успішного проходження установчого етапу націотворення ця мотивація повинна бути доповнена адекватним усвідомленням національних цілей та пріоритетів, сформульованим у вигляді суспільних ідей та уявлень, що в сукупності творять динамічну форму національного самоусвідомлення.

Протягом усього періоду соціального реформування в Україні, починаючи з моменту остаточної відмови від марксистсько-ленінських догм, суспільна свідомість була орієнтована на кілька

---

¹ Чічановський А. А. Тарас Шевченко як символ України, що націоналізується / А. А. Чічановський // Матеріали науково-методичної конференції «Т. Г. Шевченко і світова культура». – К. : Грамота, 2004. – С. 37–40.

«завдань», що мали в різний час відмінну міру актуальності і популярності, але присутні в публічних дискурсах і сьогодні. Найбільшого поширення отримали концепти «розбудови держави», «побудови громадянського суспільства» і «формування політичної нації».

І хоча між ними не існує прямої суперечності в теоретичному вимірі – в тому сенсі, що за бажання ці підходи можна було б поєднати в цілісному алгоритмі суспільних перетворень, – за своїми ціннісними і стратегічними пріоритетами вони найчастіше виступають як конкуруючі.

Наголос на «розбудові держави» однозначно ставить національну ідею державного суверенітету вище за соціальну ідею демократичного самоврядування. Національна, державницька ідея зазвичай має консервативне ціннісне підґрунтя, але оскільки в Україні від початку незалежності вона не мала опертя на жодну традицію (в сенсі інституцій і суспільних практик), то досить швидко втратила свою мотивуючу силу.

Розбудовою держави в Україні займалася колишня радянська номенклатура, при цьому парадоксальним чином дистанціюючись від світоглядних і культурних атрибутів української національної ідентичності. Це був єдино можливий «державницький підхід» у країні, що фактично зберігала соціальну структуру й політичну культуру радянського зразка. Але в середовищі ліберальної та національно заангажованої інтелігенції проект відтворення колишньої УРСР, навіть під вивіскою незалежної України та з ідеологічними і стилістичними вкрапленнями національного колориту, не здобув серйозної підтримки.

Концепт «розбудови держави» асоціюється здебільшого з нетривалим періодом правління Президента Л. Кравчука та перехідним періодом між першою і другою каденціями Президента Л. Кучми. Та щоразу ці періоди швидко завершувалися внутрішньополітичними кризами та сплесками протестних настроїв, що їх супроводжували. Відтак у наші дні такий суспільний проект практично втратив своїх прихильників і може бути реанімований лише в двох радикалізованих варіантах – як проект більш послідовного націоналістичного режиму або як проект радикальної пострадянської реставрації (зокрема білоруського або російського зразка).

Натомість проект «розбудови громадянського суспільства» не може наразі бути прямо пов'язаний із жодним періодом історії української незалежності, оскільки він був присутнім у публічній сфері радше як утопічний бекграунд, що живився не так зв'язком із дійсністю, як своєю граничною віддаленістю від неї. Із цього статусу далекого і поки що нездійсненого ідеалу випливали як переваги концепту «громадянського суспільства» для свідомості українців, так і його недоліки.

Ніхто не бажав заперечувати бажаність і навіть необхідність «розбудови громадянського суспільства», але при цьому ніхто й не пов'язував із цим поняттям реальної програми суспільних перетворень. Концепт громадянського суспільства, таким чином, виступав у ролі риторичної конклюдії до більшості суспільних дискусій і прикривав собою стратегічну невизначеність та смислову незавершеність проекту українського суспільного реформування як такого.

Як правило, про «громадянське суспільство» завжди згадували як про необхідну, але за даних конкретних умов недосяжну умову суспільного поступу, яка давала надію на майбутнє, але дозволяла певною мірою абстрагуватися від суперечливості й депресивності сьогодення. В одному ряду з цим поняттям також зазвичай присутні апеляції до «формування середнього класу», нової якості «національної еліти» і надій на «нове покоління».

Проект «формування політичної нації» виник в українському інтелектуальному просторі дещо пізніше, коли проекти «розбудови держави» і «побудови громадянського суспільства» вже почали виконувати роль радше ритуальних атрибутів суспільної комунікації, ніж продуктів рефлексії над тим, куди реально рухається наше суспільство.

Незважаючи на своє дещо академічне звучання, концепція політичної нації набула в Україні власного смислового і ціннісного забарвлення, що визначалося специфікою культурно-історичного та політичного контексту, в якому її було висунуто.

Уявлення про «політичну націю» як суспільний проект дозволяло: а) оформити відмову від етноцентристського підходу до національно-державного проекту; б) пов'язати інтерес патріотичної громадськості з функціонуванням політичної системи держави; в) окреслити нову модель ідентичності, що могла б

стати об'єктом сучасних соціальних технологій та державної політики; г) оновити стилістику й риторику культурних, громадських та політичних дискусій, спонукати до появи нових ідей та ініціатив.

Отже, на сьогодні концепти «громадянського суспільства» і «політичної нації» однаковою мірою присутні в суспільній свідомості як орієнтири національного розвитку і суспільно-політичних трансформацій та нерідко вживаються як взаємодоповнюючі елементи єдиної стратегії. Однак при спробі спроектувати ці концепти на реалії суспільного життя та визначати на їх основі напрями національного розвитку, між ними може виникати суттєвий дисонанс і навіть пряма суперечність.

***

Процеси націотворення є складними, багатовимірними і багатоваріантними, але в практичній площині зводяться до простого алгоритму: прийняття колективного рішення – його реалізація – реакція на результат. Із послідовності малих політичних циклів народжується великий політичний цикл національного самовизначення.

В умовах незалежності ми приймали цілу низку таких рішень і в політичній, і в соціально-економічній, і в духовно-культурній сферах. Вони мали різну міру легітимності та обґрунтованості. До їх обговорення, прийняття і реалізації долучалися різні групи, верстви та лідери. Особливістю цих рішень та дій було те, що вони здійснювалися на демократичній процедурній основі. І, власне, з характером цієї процедури ми схильні пов'язувати результат власних рішень та дій, сподіваючись, що «правильна» процедура забезпечить нам у підсумку «правильний» результат.

Підставою для такої «віри» у всесильність демократичної процедури є, з одного боку, привабливість принципів і цінностей демократії, а з іншого – приклад розвинених країн Заходу, що на практиці довели їх дієвість.

Самовизначення української нації відбувається в конкретних історичних умовах і обумовлене низкою обставин. Основою, чи «сировиною», для формування нації стало пострадянське суспільство, яке після розпаду комуністичної імперії було локалі-

зоване в державних кордонах України. Як і в інших колишніх республіках, в Україні воно пододало шлях трансформацій за власним, але досить типовим сценарієм. Логіка цього процесу визначається більшою або меншою інтенсивністю розпаду радянських ментальних та інституційних форм. Позитивними орієнтирами цього руху були демократизація та націоналізація.

Суперечливість процесів націоналізації та демократизації можна вивчати на прикладі перших республік і демократій нового часу, зокрема базових моделей – французької та американської. Для успішного функціонування демократії потрібне не лише засвоєння певного стандарту норм та інститутів, а й наповнення її духу національним змістом. Узагальнено цю колізію можна означити за висловом лауреата Пулітцерівської премії американки Енн Епплбаум: «Спочатку націоналізм, потім демократія». Однак реалії XVIII і XIX століть суттєво відрізняються від реалій XXI століття, в якому українському народові доводиться засвоювати і демократію, і національну суб'єктність.

Світ європейських цінностей і демократичних традицій присутній в українській історії та сьогоденні не лише у вигляді боротьби за свободу та гідність, громадянської самоорганізації, пошуку справедливих рішень, він проявляється і як певна анархічність, партикулярність, недовіра до держави та її представників. Через це маємо постійну внутрішньополітичну боротьбу, неефективну владу, брак політичної волі та розпорошення ресурсів, необхідних для вирішення загальнонаціональних завдань.

З іншого боку, Україна значною мірою має архаїчну соціальну організацію, побудовану на неформальних клієнтелях, неписаних правилах, корупції, тіньовій економіці. Наше суспільство не має достатнього досвіду та компетентності для того, щоб у ньому надійно функціонували механізми представницької демократії. Це незріле, інфантильне суспільство живе очікуваннями дива, яке може статися внаслідок приєднання до Євросоюзу (чи відновлення СРСР), очікує на прихід авторитарного лідера, який візьме на себе відповідальність за долю країни. Воно дуже вразливе до пропаганди, нових міфів, провокацій, якими наповнений сучасний медійний і політичний дискурс.

Ця суперечність між незрілістю громадянських інституцій і розвитком національної самосвідомості, між модернізаційним

імпульсом і архаїчною реакцією становить головну внутрішню суперечність українського поступу в сучасних умовах.

Загалом, незважаючи на розчарування останніх років, є підстави стверджувати, що в Україні формується справді нова інституційна основа суспільних відносин, пов'язана, передусім, із функціонуванням механізмів конкурентної політики. Це означає, що в Україні розпочато перехід до тієї моделі суспільної організації, що відома під назвою демократії участі і є важливим інноваційним набутком сучасного людства чи, принаймні, значної його частини, у світоглядній та психологічній єдності з якою перебуває український народ.

Визначивши завдання демократичного будівництва в Україні як перехід від імітації до суті, позначимо ключові маркери такої трансформації. Це – подолання таких поширених явищ, як право сильного, пасивність громадян, корупція, невизначеність повноважень і сфер відповідальності органів влади, політична доцільність, недотримання процедур, інформаційна закритість і брехня політиків, а також інших ознак незрілої громадської організації, які продовжують існувати під прикриттям демократичних інститутів.

Негативний досвід використання демократії не відвернув українців від її цінностей. Але для справжнього утвердження демократичної моделі потрібен позитивний досвід. Демократія має довести свою ефективність як інструмент досягнення справедливості, добробуту, колективних цілей і колективних цінностей. А для того щоб відчувати цю ефективність, спільнота має усвідомити свою суб'єктність, стати господарем власної долі, згенерувати колективні смисли й емоції, які знімуть раз і назавжди питання про її легітимність і дієздатність.

***

Суперечливість процесів націоналізації та демократизації, а також драматичні колізії вибору інтеграційного вектора національною спільнотою, яка ще тільки формує власну суб'єктність та ідентичність, неминуче породжують численні конфлікти та кризові ситуації. Через це деякі оглядачі намагаються знайти в українському суспільстві ознаки розколу чи непримиренних сві-

тоглядних або ціннісних протистоянь. Однак більшість поділів, до яких апелюють політики, далеко не такі однозначні й актуальні, як про це часто говорять. Якщо придивитись уважніше, виявляється, що більшість конфліктів є або штучними, або виникають на основі неадекватних реакцій на виклики сьогодення.

Упродовж останніх років найбільше пристрастей вирує навколо питань державної мови та історичної пам'яті. Однак важливість і актуальність цих питань абсолютно штучно підтримується російською пропагандою та активністю її агентів у самій Україні.

Жодна інша країна Європи сьогодні не переживає події Другої світової війни як актуальну колізію свого національного життя. І лише масований пропагандистський тиск Росії піднімає на поверхню питання про «бандерівців» і «воїнів-визволителів» та сіє ненависть серед сучасних українців. За всіма соціологічними опитуваннями, питання державної мови перебуває в третьому десятку питань, які хвилюють переважну більшість громадян, але внаслідок чутливості сфери ідентичності політикам практично на кожних виборах вдавалося розіграти «мовну карту», щоб на хвилі протистояння отримати потрібний електоральний результат.

Тема розколу України, таким чином, має лише два реальних підґрунтя. Перше – це цілеспрямована ідеологічна та інформаційна діяльність Російської Федерації та її агентів в Україні щодо підризу національної єдності та легітимності Української держави, а друге – це політичні технології протиставлення одних ідентичностей іншим як спосіб отримання результату на виборах, що їх, починаючи з 2004 року, взяли на озброєння олігархічні групи всередині країни.

За своїми об'єктивними характеристиками українське суспільство є досить гомогенним і має насправді значно менше етнічних, конфесійних, соціальних розмежувань, ніж більшість сучасних європейських суспільств. Культурно-історичні відмінності українських регіонів є цілком зіставними з традиційними поділами регіонів Німеччини, Іспанії, Франції, Італії і точно є значно меншими за відмінності регіонів Російської Федерації чи Казахстану.

Таким чином, проблема України полягає сьогодні не в її розмаїтості чи внутрішній суперечливості, а в тому, що країна опинилася у вирі геополітичного протистояння та боротьби двох тенденцій –

модернізації та архаїзації, не маючи належної резистентності до зовнішніх чинників та міцної внутрішньої організації, яка б забезпечила належну відповідь на цей історичний виклик.

Утім, внутрішня організація і стійкість щодо зовнішніх впливів саме й виникають природним чином у таких екстремальних умовах, у які потрапила сьогодні Україна. На наших очах формується нова українська нація, яка досить чітко усвідомлює свої цінності та прагнення побудувати власну державу і поступово опановує демократичні механізми самоврядування. Та частина спільноти, яка зробила вибір на користь радянських ідеологічних кліше та соціальних практик і включилася в процес реставрації імперії, виявилася значно меншою, ніж це бачилося організаторам «російської весни» 2014 року.

Розкол, що виник внаслідок цього, залишається серйозною проблемою для Української держави і суспільства, але він уже не може істотним чином вплинути на загальний вектор самовизначення України стосовно цивілізаційної інтеграції.

***

В англійського історика і філософа Арнольда Тойнбі є два базові концепти для аналізу історичної долі будь-якого народу – виклик і відповідь. Перед багатьма народами в різні епохи поставали виклики, подібні до того, який сьогодні стоїть перед Україною. Коротко він звучить так: змінитися або зникнути, розчинившись в інших націях і державах. Відома нам історія світу – це історія тих, хто знайшов гідну відповідь на грізний виклик.

Змінитися – означає, в даному випадку, знайти себе. Не просто зберегти свою самість, а дати їй нове втілення, більш адекватне зовнішнім обставинам і внутрішній еволюції суб'єкта. Відповідь диктується викликом і завжди веде до появи нової сутності.

Історичний виклик формує кваліфікаційний ценз для національної еліти, яка і є ключовим суб'єктом у процесі народження політичної нації. Від її кондицій та мотивацій залежить доля національного проекту й успішне подолання ним основних шаблів – від ідеї до дійсності.

Сьогодні саме якість національної еліти, її здатність до самоорганізації, раціональної рефлексії, культурного креативу, полі-

тичної відповідальності та елементарна комунікативна спроможність є вирішальним чинником успіху української справи.

Основою для такої консолідації та конструктивного спрямування зусиль національної еліти є усвідомлення логіки національного проекту і його конкретних завдань на даному етапі.

Зокрема, сьогодні слід зрозуміти, що незалежна Україна можлива як ліберальна країна із сильною центральною державною владою, що спирається на розвинуті інститути демократичного представництва. Національна ідентичність формується на основі суспільного консенсусу з ключових питань суспільного розвитку та містить узгоджені підходи до питань мови, культури та історії, найбільш конфліктна частина яких виноситься за межі політичного порядку денного. Діє принцип: суперечливість минулого долається спільним баченням майбутнього.

Самовизначення нації – це складний і суперечливий процес, що включає в себе: а) актуалізацію суб'єкта, його волі до існування і готовності до перетворень; б) адекватне сприйняття історичного виклику як унікальної сукупності загроз і можливостей, що створюють ситуацію кардинального вибору; в) винайдення власної інноваційної моделі адаптації, що передбачає реалізацію базового цивілізаційного алгоритму, доповненого власним унікальним досвідом і креативом.

Таким чином, проблема національного самовизначення в Україні пов'язана з кількома завданнями:

- 1) подолання руйнівних стереотипів і елементів зацикленості в національній свідомості та колективній психології;
- 2) формування інституційної бази політичного самоуправління та саморегулювання;
- 3) набуття колективної суб'єктності стосовно зовнішніх обставин національного буття – оформлення спільних уявлень про національну місію, національні інтереси і стратегію їх реалізації.

Відповідно, йдеться про адекватну відповідь на виклики націоналізації, демократизації та інтеграції, що мають об'єктивний та універсальний характер, але при цьому вимагають пробудження національної суб'єктності та креативності щодо винайдення власного *modus vivendi* в актуальній для нас цивілізаційній системі координат.

Узагальнюючи, можемо сказати, що під національним самовизначенням в Україні слід розуміти передусім проект побудови нової спільноти українців із властивими їй індивідуальними рисами та власним алгоритмом самореалізації. Цей алгоритм має включати як механізм інституційної розбудови, так і світоглядний базис національної свідомості.

Зазначений алгоритм можна умовно назвати національною ідеєю, але він, найімовірніше, не матиме остаточного смислового вираження, допоки не реалізується в процесі творення нової суспільної дійсності. Специфіка інноваційного суспільного самопроекування в тому, що логіка його формується в процесі змін, а не є заданою наперед, а тим більше – ззовні.

РОЗДІЛ 1. НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ

Національна ідея

Національне будівництво в Україні перманентно стикається з необхідністю прояснення базових понять нашого колективного самоусвідомлення. Йдеться, зокрема, про визначеність стосовно двох ключових питань: 1) чи є (мають бути) українці нацією? і 2) якого зразка націю можуть (мусять) збудувати українці?

Відповідаючи на ці питання, ми маємо наповнити власним, зрозумілим нам змістом поняття нації і не боятися, що воно виявиться відмінним від того, що вкладають у це поняття інші спільноти. Це буде можливо, якщо під абстрактним поняттям нації для нас існуватиме цілком конкретний емпіричний зміст: нація – це ми.

Цей базис є досить надійним, щоб зняти перше питання з порядку денного раз і назавжди. В Україні вже ніхто не може поставити під сумнів існування «нас», навіть у тому випадку, коли чийсь суб'єктивний концепт нації не вповні відповідає його емпіричному референту. Отже, якщо є «ми», то й існування нації не повинне ставитися під сумнів. Такою, якщо коротко, може бути відповідь на перше питання.

Щодо другого питання, то відповідь на нього вже також близька до очевидної. Труднощі виникають лише з належним термінологічним оформленням того типу національного зв'язку, який фактично утверджується в Україні. Найчастіше для його ідентифікації використовують поняття «національної ідеї», що, на нашу думку, може бути як робочий термін прийняте за умови уточнення змісту, який ми в нього вкладаємо.

Горизонтом пошуку власної української ідеї є визначення специфічної моделі колективної самореалізації (місії чи моделі

адаптації) в контексті сучасної цивілізації. Однак наша колективна свідомість потребує надійних критеріїв та орієнтирів, які детермінують вибір ідеї, оскільки передбачається, що вона може бути «правильною» або хибною. Найчастіше як критерій використовують відповідність нової ідеї успадкованим культурним формам: ідентичності, традиції, національному характеру (менталітету).

Така постановка питання («технічне завдання» на формування нації) обумовлена світоглядним контекстом національного самовизначення. Поширеним є уявлення, що суб'єкт самовизначення існує до того і незалежно від того, як він самовизначається як самоврядна емансипована спільнота. Цей суб'єкт – народ або ж етнос, для якого національне самовизначення є природною метою і закономірним етапом розвитку.

Ідентифікація історичної суб'єктності народу є масштабним культурним проектом, яким займалися впродовж майже двох століть більшість європейських національних еліт. Ця процедура ідентифікації включає передусім «формуляр» національної ідентичності. У нашому випадку він має давати відповідь на питання: а) хто такі українці; б) коли вони виникли як спільнота; в) які критерії ідентичності є базовими, а які змінними, а також г) хто може стати українцем і за яких умов.

У тлумаченні цієї проблеми сьогодні стикаються два підходи, що представляють різні світоглядні засади національного будівництва. Йдеться про суперечку примордіалістів і модерністів про первинність чи вторинність етнічної ознаки стосовно інституційної бази самовизначення – «високої» (професійної) культури, держави, правової і політичної системи.

Перший, етноцентристський підхід визнає національність успадкованою «природною» характеристикою людини і віддає перевагу українцям як «титольній нації» у визначенні орієнтирів розвитку України як держави. Другий підхід визнає всіх громадян держави Україна українцями, а отже, однаковою мірою відповідальними за національний проект загалом і в окремих його аспектах.

Ця концептуальна відмінність стає особливо відчутною, коли йдеться про конкретні питання унормування суспільних відносин та пріоритетів державної політики. Такими є питання статусу

мов, міждержавних союзів, історичної пам'яті, культурної спадщини, інформаційної політики та ін. Перенесення дискусії навколо цих питань у політичну площину неодноразово призводило до гострих ідеологічних протистоянь та є суттєвою перешкодою для формування спільної ідентичності громадян України.

Спробуємо розібратися в суті питання про етнічність як підставу національної ідентифікації.

У більшості праць примордіалістів (і цей погляд підтримувався канонічною суспільствознавчою наукою в СРСР) етнічне розуміється як *протонаціональне* у тому сенсі, що воно є *протополітичним*. Етнічність є культурною даністю і виступає латентною формою національності. На практиці етнічна ідентифікація реалізується як безпосереднє розрізнення «своїх» і «чужих» та оперування відповідними маркерами – мови, поведінки, елементів культури, ставлення до сфери сакрального тощо.

Загалом, якщо розглядати етнічність поза телеологією національної емансипації, то етнічна спільнота є, власне, тією «спільнотою» Ф. Тьоніса, що реалізовує принцип соціальності в його архаїчному вигляді. З наукового погляду, такий стан людської самоорганізації досліджується соціальною та культурною антропологією. Однак підхід етнології (етніки) відрізняється від антропології предметом дослідження: антропологія вивчає *спільне* в житті й організації етнічних спільнот, а етнологія – їхні *відмінності*.

Суперечливість уявлень про етнічність як передумову національності полягає в тому, що етнічне самоусвідомлення завжди відбувається ніби «заднім числом» – після того як виникає національна світоглядна детермінація і пов'язана з нею культурно-політична мета самовизначення.

Етнічна специфіка природним чином реалізується у сфері традиційної культури та побуту, але щойно вона наповнюється політичним змістом і особливо бере на озброєння імператив національного самовизначення, така ідентичність вже є національною. Умовність цієї межі між етнічною і національною приналежністю спонукає навіть авторів авторитетних видань вводити до наукового обігу неологізм «українська етнонація»².

---

² *Етнонаціональна структура українського суспільства* : довідник / [Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О.]. – К. : Наукова думка, 2004. – С. 5.

Утім, цей феномен має логічне пояснення, якщо припустити, що етнічність у структурі національної свідомості виконує легітимаційну роль, яка стала можливою і необхідною в контексті секулярного новоевропейського світогляду. Цей світогляд оперував поняттям народного суверенітету, але не мав онтологічного опертя в своєму гіпостазуванні суб'єкта народного волевиявлення. Потреба в такому уявному суб'єкті виникла з моменту, коли легітимність монархічного джерела влади втратила свою чинність.

У цьому цивілізаційному контексті політизація етнічності є природним і неunikним явищем, про що свідчить безперервний процес національного самовизначення та створення нових незалежних держав у Європі, який розпочався з Віденського конгресу 1815 р. і триває донині.

Тож словосполучення «формування нації» вживається нами у прямому, а не метафоричному значенні. До поточних українських справ застосувати його так само правомірно, як і до реалій XVIII чи XX століть. Формування націй триває, і, припускаємо, не лише в Україні, а й у багатьох інших країнах сучасного світу.

Підсумком теоретичних і методологічних дискусій на тему національної ідеї може бути теза про те, що слід нарешті відмовитися від спроб «вгадати» чи «вигадати» українську ідею. Адже відповідні смисли можуть бути сформовані лише природним шляхом – як унікальний ідейний синтез, позбавлений елементів штучності. Поява такого проекту не може бути автоматично виведена з попереднього досвіду спільноти.

Ідея не є такою простою сумою «бажаних» характеристик національного майбутнього, оскільки цей перелік ніколи не буває повним, а зміст кожної з пропозицій неминуче викликатиме різнотлумачення і суперечки. Таким чином, наукове і гуманітарне середовище покликане створити належне культурне підґрунтя для появи мобілізуючої ідеї, а також організувати необхідну комунікативну «напругу» референтного поля навколо можливих персональних ініціатив і пропозицій.

Алгоритм національного розвитку, пошук якого й відбувається сьогодні здебільшого у межах дискурсу національної ідеї, не є чимось окремішнім чи ізольованим від інших питань суспільного буття. Він покликаний виконати щодо цих питань інтеграційну функ-

цію, себто дати єдине річуще тлумачення і вирішення більшості з них – соціальних, економічних, культурних. У цьому сенсі проблема національної ідеї актуалізується в конкретних дилемах національного розвитку, які з тих чи інших причин опиняються в центрі суспільної дискусії.

На певному етапі специфіка національного алгоритму може бути відрефлексована і сформульована в абстрактно-понятійній чи образній формі. Але досвід більшості емансипованих національних спільнот свідчить, що потреба в такій формалізації внутрішнього досвіду зникає одразу після вирішення ключових питань самоідентифікації.

Смислове наповнення даного алгоритму становить сукупність понять, символів, цінностей, що вступають у взаємодію й утворюють певні когнітивні цикли і емоційні комплекси, які відтворюються в різних ситуаціях і визначають механізм самозбереження спільноти.

Сформована на цій основі національна самосвідомість ґрунтується на кількох пов'язаних між собою уявленнях, а саме:

- про витоки національної ідентичності в історії і культурі минулого;
- про національну індивідуальність як сукупність неповторних рис характеру, долі тощо;
- про бажаний статус спільноти в чинному державно-політичному контексті;
- про наявне становище спільноти та обмеження самовизначення, що з нього випливають;
- про місію нації у світовому чи цивілізаційному контексті;
- про шляхи досягнення бажаного статусу та реалізації національної місії.

Національна ідентичність

Більшість методологічних суперечностей і різнотлумачень, пов'язаних із формуванням нації як типу спільноти, сьогодні досить повно рефлексуються в понятті національної ідентичності, що стало ключовим для осмислення даної проблематики в європейській та американській науці. Поняття ідентичності (тотожності) є ключовим у більшості підходів, що ставлять за мету

осмислення явищ національного самоусвідомлення і самоствердження³.

Саме поняття ідентичності є досить широким і вживається у різних галузях суспільних і гуманітарних наук, а його базовий зміст ґрунтується переважно на даних психології, що призводить до встановлення не завжди виправданих кореляцій між приналежністю до нації та іншими видами самоідентифікації індивіда. В даному контексті важливо встановити, що ми розглядаємо ідентичність як *факт усвідомленої приналежності до спільноти*.

На момент поширення в Європі раціональної свідомості Нового часу сукупність параметрів ідентичності становить багатовимірну і різноаспектну систему координат соціокультурної реальності. Між атомарною сімейною спільнотою й універсальною спільнотою – людством – виникла ціла шкала градацій, за якою людина мала визначати свою приналежність до певної спільноти (в соціології – «групи»): за расовою, релігійною, становою, політичною, ідеологічною, етнічною, професійною та ін. ознаками. При цьому питання пріоритету того чи іншого параметра, а також самовизначення на його основі, є питанням конкретної культурно-історичної ситуації, корпоративного чи індивідуального вибору.

Основою ідентичності як факту самосвідомості людини є емпіричний факт приналежності останньої до певної спільноти. Загалом, сама приналежність людини до спільноти як абстрактний принцип її самоконституювання є апріорною засадою всього, що можна помислити про соціальне і культурне. Ототожнення з певною спільнотою є імперативом соціальної поведінки людини, але її приналежність до якоїсь конкретної спільноти на певному (цивілізаційному) етапі розвитку її родової сутності стає проблемою, а відтак і предметом рефлексії.

Спільнота стає чимось реальним і значущим в уявленні про неї⁴. На основі цього уявлення відбувається ідентифікація людини зі спільнотою. Коли певна кількість таких людей об'єднується, вступає в соціальну, культурну, інтелектуальну комунікацію,

---

³ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. Пер. с англ. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – С. 27.

⁴ Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.

на її основі виникає замкнена система смислово-знакових умовностей і зв'язків, яка взаємно проектується на соціокультурну реальність, відображає і оформлює її специфіку. При цьому уявлення про спільноту стає вузловим моментом цієї комунікації, до нього як до певного фундаментального смислу постійно апелює колективна свідомість.

Стабільність і визначеність цього смислу на певному етапі стає імперативом забезпечення цілості та ідентичності спільноти. Фіксація цього смислу в його співвіднесеності з поняттям знаменує завершальний логіко-концептуальний етап становлення суспільної ідеї, на якому остаточно вирішується питання про підстави і критерії приналежності до конкретної спільноти, але сама ця приналежність уже сприймається як даність, перестає бути проблемним і визначальним фактором соціокультурної та духовно-інтелектуальної активності.

Коли йдеться про заснування суспільної комунікації на основі уявлення про окремішність і оригінальність культурно-історичного буття спільноти, має місце своєрідна структурно-семантична «індукція» (за аналогією з «пасіонарною індукцією» Л. Гумільова), внаслідок якої відбувається реінтерпретація суспільної дійсності, новим змістом наповнюються традиційні поняття про історію, державу, право, соціальну справедливість, естетичну цінність тощо, новий вимір ідентичності прикладається не лише до самої людини, а й до всього розмаїття її соціальних самовиявів: мови, соціальної поведінки, політичних інституцій, предметів побуту, рис вдачі, творів мистецтва тощо.

Політична нація

Поняття *політичної нації* може бути досить інструментальним у тій ситуації, в якій нині перебуває українство як протонаціональна спільнота, що шукає легітимаційні механізми своєї ідентичності.

Формування політичної нації є нині визначальним чинником соціальних, політичних і, певною мірою, культурних процесів у сучасній Україні. Ключову роль у цьому формуванні відіграє становлення спільної ідентичності та інститутів політичної влади загальнонаціонального рівня. Визначеність стосовно цих феноменів формує свідомість сьогоденного громадянина України.

Поняттям політичної нації, у нашому розумінні, позначається певний рівень інтегрованості спільноти, для якого характерні: а) наявність національної державності; б) повнофункціональна політична система, що має власні механізми самовідтворення і загальновизнані правила для суб'єктів політичного життя; в) суспільний консенсус стосовно ключових питань національної ідентичності, основних цінностей і стратегічних орієнтирів національного розвитку; г) утвердження принципу громадянства та неухильне дотримання рівності громадян.

Незважаючи на своє дещо академічне звучання, концепція політичної нації як аналог республіканської ідеї набула в Україні власного смислового і ціннісного забарвлення, що визначалося специфікою культурно-історичного та політичного контексту, в якому її було висунуто.

Відносна новизна і проблемність цього поняття, у свою чергу, сигналізують нам про початковий (або ж перехідний) етап у становленні комплексу суспільних ідей, що даному контексту відповідають.

Уявлення про політичну націю як суспільний проект дозволяє нам: а) концептуально оформити відмову від етноцентристського підходу до національно-державного проекту; б) пов'язати інтерес патріотичної громадськості з функціонуванням політичної системи держави; в) окреслити нову модель ідентичності, що могла б стати об'єктом сучасних соціальних технологій та державної політики; г) оновити стилістику і риторіку культурних, громадських та політичних дискусій, спонукати до появи нових ідей та ініціатив.

Термін *політична нація* є сумою двох найважливіших предикатів, які супроводжують наше розуміння спільноти в актуальному для нас соціокультурному контексті. Йдеться про «національність» і «політичність», що невіддільні у тлумаченні того суспільного зв'язку, яким легітимізується сучасна форма державності.

Політична нація виникає внаслідок сукупності суспільних інновацій, частина з яких утворює універсальний (загальноцивілізаційний) алгоритм суспільної самоорганізації цього типу спільноти, а частина належить до специфічного досвіду даної спільноти і відображає особливості подолання нею тих перешкод,

з якими дане національно-політичне утворення зіткнулося в процесі свого становлення.

Кожна з цих інновацій, відтак, містить у собі імперативну і креативну складову, з яких перша належить до цивілізаційних універсалій, а друга є продуктом колективного інтелекту даної спільноти. Сукупність інновацій конституює єдність суспільної свідомості і суспільного буття, що ґрунтується на законах соціальної комунікації та оформлюється у вигляді основних суспільних інституцій – ідентичності, громадської думки, панівних ідеологій і стратегій суспільного розвитку, елементів політичної системи.

Принципово важливою вважаємо тезу про те, що політична нація в Україні – це не даність, а проект. Цим поняттям ми означаємо якісну зміну в житті українського суспільства, що наближає його до певних характеристик, які у сукупності формують нову форму суспільного самоусвідомлення і самоорганізації.

Модернізація

Національне будівництво нерозривно пов'язане з модернізацією як масштабним цивілізаційним процесом, у який на різних етапах включалися всі спільноти, що проходили етап самовизначення в нову історичну добу.

Модернізація за цих умов стала одним із провідних орієнтирів суспільної свідомості та узагальнюючим вектором численних перетворень у суспільному житті. Модернізаційний проект є одним з найпоширеніших способів узагальнення стратегій національного розвитку, що теоретично осмислювався і практично реалізовувався впродовж другої половини ХХ століття у різних куточках планети. Основні параметри цього проекту сформовані як узагальнення досвіду спільнот, що пройшли відповідними щаблями суспільних перетворень у попередній період – починаючи від епохи перших буржуазних революцій у Європі та Америці. Отже, модернізація є рецептом для адаптації аутсайдерів епохи Модерну до правил, встановлених її лідерами, а також формою запозичення їхнього досвіду для якнайшвидшого подолання технологічного, комунікативного та світоглядного дисбалансу.

Політичний вимір модернізації сьогодні розглядається передусім як запозичення зразків суспільної самоорганізації, арабо-

ваних у країнах ліберальної демократії. Інші експериментальні моделі модернізації, що були реалізовані впродовж ХХ століття, приміром, у Росії, Німеччині та Китаї, хоча й мали співставні із західними суспільствами результати у виробничій, технологічній та інфраструктурній сферах, втратили в очах світового співтовариства свою привабливість, бо спиралися на механізми організованого насильства, моральні застереження та економічне банкрутство. Попри те, в Росії, наприклад, ідея модернізації раз по раз виникає в суспільній думці як узагальнений орієнтир пострадянських трансформацій⁵.

В Україні завдання суспільного розвитку, що складають основу проекту модернізації, є близькими і зрозумілими для більшості членів суспільства, включаючи непрацездатні чи соціально вразливі верстви, підприємницьке середовище та бюрократію. Однак уявлення про шлях до модернізаційних змін серед носіїв різних політичних культур та ідентичностей є принципово відмінними.

У вітчизняному науковому дискурсі ідея модернізації в період незалежності неодноразово актуалізувалася, еволюціонуючи від перших доктринальних нарисів⁶ до фундаментальних праць⁷, компаративних студій⁸ і врешті – до побудованих на цій ідейній основі стратегічних документів державної політики⁹.

Для багатьох громадян, свідомість і соціальні інстинкти яких були сформовані під впливом ідеології і практики радянського комунізму, завдання модернізації найбільш природно досягаються через централізоване державне управління, ідеологічно-пропагандистський контроль над свідомістю, диктат держави в економічній сфері, конфронтацію і протистояння на міжнародній арені.

---

⁵ Милецкий В. П. Российская модернизация: Предпосылки и перспективы эволюции социального государства / В.П. Милецкий. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского университета, 1997. – 125 с.; *Модернизация России как построение нового государства: Независимый экспертный доклад* [Електронний ресурс]. – М., 2009. – Режим доступу : <http://www.apn.ru/publications/>

⁶ Вовк В. Перспектива для України. Тези до доктрини модернізації суспільства / В. Вовк. – К. : Інститут громадянського суспільства, 1997. – 20 с.

⁷ Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 1999. – 239 с.

⁸ Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Г. Зеленько. – К. : Критика, 2003. – 216 с.

⁹ *Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України.* – К. : НІСД, 2011. – 432 с.

Запит на такий варіант модернізації значною мірою реалізується сьогодні в сусідній Росії, що демонструвала донедавна сталі показники довіри населення до влади, зростання добробуту громадян та інші ознаки позитивної динаміки національного розвитку.

Адаптований до сучасних умов варіант модернізації, акцентований на економічних засобах та цілях розвитку, досить успішно демонструє впродовж останніх десятиліть Китай.

Тому орієнтовані на патерналістську модель прихильники знайомої з історичного досвіду «мобілізаційної» модернізації мають сьогодні чимало аргументів на користь ефективності її інструментів.

Альтернативний підхід до модернізаційного проекту спирається на т. зв. демократичний вибір, що являє собою світоглядно-психологічну настанову, несумісну з теорією і практикою тоталітаризму й авторитаризму на рівні норм і цінностей. Неготовність поступитися такими цінностями, як особиста свобода, права людини та громадянина, людська і національна гідність, нівелює можливість застосування тих механізмів модернізації, що демонструють свою ефективність за неліберальних режимів.

Носії ліберальної настанови (включно з її консервативною чи соціалістичною ідеологічною модифікацією), що сьогодні об'єднані в Україні навколо ідеї європейської інтеграції, розглядають модернізацію як закономірний наслідок ліберальних реформ. Демократизація політичного життя, разом із запровадженням ринкових принципів та домінуванням приватної власності в економіці, у цьому проекті модернізації розглядаються як передумови, що спонукають кожного члена суспільства і націю загалом змінювати життя з огляду на власні інтереси, а не з примусу, імперіалістичної місії чи мотиву «національної величі».

Недостатньо переконливим робить цей підхід у внутрішньонаціональній дискусії не лише складність причинно-наслідкових зв'язків, якими він оперує, а й такий фактор, як колективний досвід. У цьому досвіді на рівні стереотипів масової свідомості поєднуються уявлення про «успішний» приклад мобілізаційної модернізації в умовах Російської імперії (Петро I) та СРСР (Й. Сталін) із підсумками ліберальної модернізації впродовж періоду незалежності України.

В очах прихильників політиків «твердої руки» таке зіставлення демонструє неспроможність ідеї ліберальної модернізації як такої. Натомість послідовники демократичних норм і цінностей, визнаючи втрати й недоліки періоду ліберального реформування, пояснюють його суперечливі наслідки непослідовністю демократичного курсу, неготовністю населення до участі в управлінні публічними справами та спротивом колишньої партійної номенклатури і криміналізованих груп нових власників суспільних ресурсів, що зрослися в новому явищі вітчизняної олігархії.

Отже, стратегія модернізації в Україні представлена двома позиціями, що кардинально різняться в питаннях цінностей і принципів. Перший варіант передбачає подолання олігархічних форм через повернення до державної централізації та включення України до нового імперського проекту. Другий варіант виходить з необхідності вивільнення творчої ініціативи та підвищення відповідальності громадян за долю своєї країни, що можливо лише за умови ліквідації залишків державного контролю та монополізму в усіх сферах життя суспільства як джерел корупції та бюрократичного свавілля.

1.1. ПОЛІТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ

Незалежність України була підготовлена великим історичним періодом становлення національної самосвідомості, однак на момент її отримання адміністративним утворенням, що мало назву УРСР, імператив національного самовизначення ще далеко не мав тієї суспільної переконливості, яка б могла забезпечити швидкий і безперешкодний поступ новоствореної держави. Суттєво гальмує цей процес конфлікт ідентичностей, пов'язаний із суперечливими процесами: а) переходу української національної самосвідомості від етнографічно-культурологічного до соціально-політичного принципу; б) розпаду і часткової регенерації пострадянської ідентичності; в) зародження регіональних субідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти і стратегічні вектори інтеграції.

Сьогодні українська політична нація формується, вбираючи в себе характеристики успадкованих від попередніх періодів історії України типів ідентичності, але при цьому й набуваючи нових

рис, нового досвіду й культурної індивідуальності. Ця нова якість суспільного цілого витворюється в умовах державної незалежності внаслідок зіткнення ідентичностей, їх дифузії і взаємного пристосування в умовах реального співжиття.

Кризовий стан національної ідентичності в Україні констатується більшістю вітчизняних дослідників процесів націостановлення, що пов'язується із загостренням суспільно-політичної ситуації в країні, а також із невизначеністю пріоритетів та орієнтирів національного розвитку.

Криза ідентичності не є стихійним лихом чи фатумом національної історії, вона є закономірним етапом становлення будь-якої нації під час її переходу до державно-політичної самоорганізації, що неминуче супроводжується певною уніфікацією та узгодженням правил, цінностей і символів.

Пошук спільних соціокультурних сенсів виявляється досі проблематичним з огляду на вплив наслідків різного історичного минулого, геополітичних факторів, проблеми слабкості інститутів громадянського суспільства.

Провідною тенденцією останніх десятиліть дослідники вважають зменшення ролі етнокультурних стереотипів у національній самоідентифікації всіх етнічних і національних груп та зростання ваги політико-світоглядних компонентів. Це, з одного боку, відкриває шлях до формування цілісного національного організму на громадянській основі, а з іншого – створює небезпеку політизації етнічності, під якою в даному контексті ми розуміємо використання етнічних маркерів ідентичності в політичній конкурентній боротьбі як засобів групової мобілізації.

Складність проблеми ідентичності, яку не можна однозначно вирішити без істотних втрат для громадського спокою і стабільності держави, спонукає деяких спостерігачів відмовитися від її постановки в принциповій і гостро актуальній площині, що є, вочевидь, реакцією на надмірну політизацію цієї проблеми впродовж останніх років. Натомість пропонується на певний час відмовитися від ідеологічного протистояння і зосередити увагу держави і громадськості на вирішенні прагматичних завдань державного будівництва.

Однак ця перспектива є оманливою, і подібні заклики можна трактувати лише як тактичний крок у процесі подолання кризи

ідентичності. Питання ідентичності не може бути зняте з політичного порядку денного, допоки в суспільстві не утвердиться більш-менш узгоджене розуміння критеріїв національної приналежності та імперативів суспільної поведінки, що з неї випливають. Це завдання не можна відкласти «на потім» і не можна довго вдавати, що воно є другорядним.

Кризовий період 2004–2014 рр. це переконливо довів. З одного боку, він продемонстрував, що несформована ідентичність – це те саме, що імунодефіцит, в умовах якого будь-яка криза суспільного організму може стати смертельною. З іншого боку, саме виклик національній безпеці стимулював стрімке зростання національної свідомості, яка почала активно шукати світоглядно-ціннісні підстави своєї ідентифікації та творити її конкретні форми *ad hoc*.

Щоб зрозуміти, на яку саме форму національної ідентичності виник запит в умовах кризи української державності, необхідно взяти до уваги загальну логіку національного самовизначення українців у конкретних умовах сьогодення.

З огляду на певні історичні обставини, вектор ліберально-демократичної мотивації в Україні збігся з антиколоніальним (національно-визвольним) протестом, оскільки повернення до авторитаризму у внутрішній політиці означало повернення в орбіту відроджуваної Російської імперії у зовнішній політиці. При цьому суперечливість логіки «національного відродження» і вимог ліберально-демократичного плюралізму (плюс роздержавлення) призводила і продовжує призводити до численних ідеологічних непорозумінь і політичних ексцесів.

Один із них полягає в неправильному розумінні конфлікту ідентичності, який супроводжує криза влади в Україні, що триває з 2004 року. Ототожнення громадянського конфлікту в Україні з міжетнічними та міжконфесійними протистояннями, з якими світова спільнота має справу на Близькому Сході або в країнах колишньої Югославії, є методологічно помилковим. Більш доречними є аналогії з протистоянням Вандеї і Парижа часів Великої французької революції або американської війни Півдня та Півночі у XIX столітті.

Адже насправді конфліктують в Україні не архаїчні ідентичності, що ґрунтуються на племінній або конфесійній спіль-

ності, а *різні частини політичної нації*, яка перебуває в процесі становлення. Лінія розмежування проходить не за етнічною приналежністю і не за мовною ознакою. Вона розділяє залучених в проєкт національного будівництва громадян і реакційну частину суспільства, яка прагне зберегти статус-кво або повернутися в донаціональний (імперський) період. Тому пропозиції врегулювання конфлікту в Україні, що ґрунтуються, припустимо, на теорії консоціальної демократії А. Лейпхарта або на боснійському прецеденті, приречені на провал. Наявність внутрішнього конфлікту є тут не свідченням розколу країни, а навпаки – найпереконливішим симптомом формування цілісної суспільної свідомості і національного організму як такого. Про це свідчать, зокрема, дані соціологічних опитувань, які саме в період загострення політичної та ідеологічної конфліктності фіксують стрімке зростання показників прагнення до збереження цілісності держави¹⁰.

Однак у нинішньої кризи є не тільки об'єктивні передумови, а й конкретні винуватці в особі політичних суб'єктів, які використовували суперечливість перехідної ідентифікації українців із корисливою метою.

Показовим є зіставлення двох показників – результатів загальнонаціональних виборів парламенту 2002 року і президента 2004 року. Нас цікавлять, зокрема, показники електоральної підтримки політичних сил, які згодом акумулювали мотивацію прихильників прозахідного і проросійського векторів розвитку України. Йдеться про «Нашу Україну» і Віктора Ющенка, з одного боку, та Віктора Януковича і Партію регіонів – з іншого.

2002 року партія Ющенка в загальнонаціональному багатомандатному окрузі отримала підтримку близько 24 % виборців, тоді як тодішня партія влади – блок «За єдину Україну!» – лише 12 %. Прикметно, що провладний блок отримав абсолютну більшість голосів лише в Донецькій області, якою керував глава адміністрації Янукович.

Однак уже два роки по тому показники двох головних претендентів на президентство Ющенка і Януковича практично зрівнялися (перший тур – 39,87 % і 39,32 %, відповідно). Що ж сталося за ці два роки такого, що дозволило фактично подвоїти підтрим-

---

¹⁰ *Отношение к национальной идее в Украине* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rb.com.ua/rus/projects/omnibus/7621/>

ку чинної влади та її представника на виборах? А відбулася різка зміна акцентів і політичних меседжів «партії влади». Побачивши свій очевидний програш у традиційному центристському позиціонуванні (помірний патріотизм, турбота про державу, наголос на повсякденні потреби людей), штаб майбутнього кандидата в президенти Януковича зробив ставку на проросійський реакційний електорат, мотивуючи його націоналістичною загрозою в особі прозахідного кандидата Ющенка. Заради об'єктивності варто зазначити, що таку мобілізаційну технологію раніше (у 2002 році) використовував штаб Ющенка, перетворивши свого кандидата з успішного банкіра і чиновника на лідера національного відродження.

Таким чином у боротьбі за владу адміністративно-економічні групи використали латентний конфлікт ідентичностей, пов'язаний з процесом формування політичної нації. Надалі відмовитися від цього мотиваційного важеля відповідні корпорації вже не змогли, незважаючи на пряму загрозу державності, яку несла ескалація громадянського протистояння.

Переломним в цьому сенсі моментом стала передвиборна стратегія правлячої Партії регіонів у 2012 році. Всупереч очікуванням, політична сила президента Януковича зробила ставку не на громадянське примирення, а на ескалацію конфлікту, ухваливши напередодні виборів скандальний закон, що фактично обмежував державний статус української мови. Тим самим влада дала старт силовому сценарію вирішення конфлікту ідентичностей, який і був реалізований у 2013–2014 рр. Утім, є підстави припускати, що в цьому своєму рішенні президент Янукович і його оточення вже були детерміновані не стільки логікою внутрішньої політичної боротьби, скільки зовнішньополітичними зобов'язаннями перед керівництвом Російської Федерації.

Можна сказати, що карта ідентичності була спочатку розіграна олігархічними угрупованнями у внутрішньополітичній боротьбі, а потім стала предметом торгу на зовнішньополітичному ринку.

Від моменту проголошення незалежності неvirішеність базових світоглядних питань національного самовизначення позначилася і на змісті **установчих документів сучасної української державності**. До світоглядних і правових підстав національного

суверенітету апелюють основні документи, що визначали державотворчі принципи на момент проголошення української незалежності.

Так, Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. називає суб'єктом права на самовизначення *народ України* і посилається на волю цього суб'єкта, представляти якого вповноважена Верховна Рада УРСР.

Водночас розділ 1 Декларації ідентифікує суб'єкта самовизначення як *українську націю (український народ)*. Відмінність між цими поняттями є досить суттєвою. Якщо воля народу України досить чітко визначається як сукупна воля всіх громадян, які на даний момент мешкають на її території, або ж їх простої чи кваліфікованої більшості, то категорія «української нації» вимагає вже залучення інших критеріїв – не стільки соціометричних, скільки історичних, культурних і навіть світоглядних.

Українську націю творять лише ті, хто усвідомлює свою приналежність до неї, це – уявлена спільнота¹¹, що об'єднує в надісторичне і позатериторіальне ціле «живих, і мертвих, і ненароджених, в Україні і поза нею суцільних» (Т. Шевченко).

Посилання на волю такого суб'єкта вже не може бути підкріплене самою лише арифметичною більшістю громадян, котрі висловили певну позицію. Легітимація певного рішення чи політичного курсу в такому випадку впливає переважно зі спадковості смислів і цінностей, що були закладені в національну свідомість у процесі її формування. До цього джерела легітимності апелює, зокрема, Акт проголошення незалежності України, що засадничо мав правову наступність щодо Декларації про державний суверенітет України.

Вступна частина Акта містить посилання на «тисячолітню традицію державотворення». Однак і у цьому разі установчому документу бракує концептуальної послідовності у визначенні носія цієї традиції. Йдеться в ньому лише про територіальну прив'язку цієї традиції – «на Україні». Таким чином, уводиться третій критерій визначення суб'єкта національного самовизначення, поруч із історико-культурним і політико-адміністративним, – історично-територіальний.

---

¹¹ *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 272 с.

Очевидно, що понятійна суперечливість і непослідовність установчих документів новостворюваної Української держави є відображенням ідеологічної і політичної боротьби, що велася в момент їх ухвалення між прибічниками різних концепцій та моделей українського самовизначення. Наявність двох підходів в одному документі є результатом компромісу між їх представниками в залі парламенту та в політичному просторі країни загалом.

Текст Конституції від 1996 р. містить уже чітке визначення: «Український народ – громадяни України всіх національностей». Однак у статті 11 йдеться про «консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України», сприяти чому має держава. Сама ж держава твориться «народом», котрий є «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні».

Отже, народ наділяє владними повноваженнями державу, аби вона, серед іншого, дбала й про консолідацію української нації, розуміючи під останньою, вочевидь, громадян України української «національності». Ця українська нація виступає, згідно з текстом Конституції, не стільки як суб'єкт державної політики (ця роль належить народу – українському народу, що його становлять громадяни всіх національностей), скільки як пасивна сторона – об'єкт державного піклування.

Попри важливість і показовість, конституційні положення самі по собі не мають вирішального формотворчого впливу на політичну дійсність, але вони є відображенням того балансу інтересів та впливів, що виникає в даній спільноті між основними соціальними групами, а також результатом узгодження основних суспільних цінностей та смислів. Те саме можна сказати й про інші важливі нормативні документи та рішення органів влади, що визначають характер і спрямування зовнішньої і внутрішньої політики держави.

Суперечливість і потенційна конфліктність етнополітичних питань призвела на практиці до відмови від законодавчого закріплення тих чи інших норм. Як наслідок, етнополітична діяльність держави сьогодні спирається на досить короткий перелік документів, більшість із яких було ухвалено в установчий період державотворення: Декларацію прав національностей України,

Закони України «Про національні меншини в Україні», «Про об'єднання громадян», мовне законодавство, а також низку нормативних актів, що визначають статус іммігрантів, статус закордонних українців і права депортованих.

Упродовж півтора десятка років робляться спроби затвердити на законодавчому рівні **концептуальні засади державної політики у сфері міжетнічних відносин**. Фактично вони є безуспішними. І це не випадково.

Складається враження, що при всій своїй обмеженості, недосконалої і застарілої концептуальна та нормативна база етнонаціональної політики в Україні відображає той хисткий баланс інтересів і світоглядних компромісів, який дозволяв донедавна зберегти мир і відносну стабільність етнонаціональних відносин. Тому кожна не досить переконлива спроба внести в це питання додаткову чіткість і однозначність сприймається як загроза зруйнування встановленого балансу.

Звідси й невизначеність та суперечливість понять, які використовуються не просто в політичному чи науковому дискурсі, а на законодавчому і конституційному рівні, що є вже свідченням радше світоглядної безпорадності, ніж державної мудрості. Варто було б нарешті понятійно визначитися: 1) що таке український народ (або Український народ) і чим він відрізняється від народу України; 2) що таке національність і чим вона відрізняється від національної ідентичності та громадянства; 3) що таке нація і як із нею співвідноситься національна меншина; 4) що таке титульна нація і як вона співвідноситься з власне нацією, етносом і українським народом (те саме питання щодо корінного народу) тощо.

Головна причина існуючих теоретико-концептуальних суперечностей, на нашу думку, полягає не в тому, що відносини між етносами є такими вже складними, чи в тому, що українська ситуація є в цьому сенсі винятковою. Визначення засад державної етнополітики в нашій державі стикається з набагато складнішою і не розв'язаною досі проблемою концептуальних засад формування спільної української ідентичності, яка була б адекватною сучасним викликам національно-державного будівництва і реаліям XXI ст.

Сучасна українська ідентичність формується не в цивілізаційному вакуумі і засновується не на порожньому місці. На процес

її формування впливають як загальноєвропейські тренди у сфері ідентичності, так і закономірності національних процесів у країнах пострадянського простору.

Європейський досвід останніх двох століть пропонує цілу низку моделей державної політики у сфері національної ідентичності.

Першою і базовою серед них є політика національної уніфікації та вироблення єдиного стандарту ідентичності, що включає спільну самоназву, єдину мову, історію, пантеон національних героїв, сукупність публічних символів і ритуалів. Так формувалися основні європейські нації: французи, німці, італійці, поляки, росіяни, іспанці, угорці та ін.

Однак усередині основних європейських спільнот з'явилися носії альтернативних ідентичностей, які самі почали претендувати на національне самовизначення. Невдачі у боротьбі проти національних рухів змусили панівні політичні еліти шукати нові моделі політики ідентичності. Найвідомішими серед них є концепція національно-культурної автономії, що зародилася в середовищі австрійської соціал-демократії, та «національна політика» російських більшовиків.

Як відомо, Австро-Угорська імперія припинила своє існування після Першої світової війни, а СРСР – тільки наприкінці ХХ ст. Та вироблені в цих багатонаціональних утвореннях принципи і моделі державної політики в національному питанні й сьогодні світоглядно визначають підходи та вибір інструментів політики в регіоні Центральної та Східної Європи. Так, концепція національно-культурної автономії законодавчо закріплена сьогодні в Російській Федерації, відповідна законодавча база була створена у 1996 році. А залишки радянських підходів до національної ідентичності знаходять свій прояв у поняттях національності (відмінної від громадянства та зафіксованої у паспорті), титульної нації, корінного народу (не в розумінні *indigenous people*, а саме як «титульної нації»), а також у багатьох поведінкових стереотипах і реакціях, що характеризують прояви ідентичності та міжетнічні взаємини в пострадянських суспільствах.

Тим часом для старих європейських демократій імператив національного самовизначення значною мірою втратив свою гостроту. На карті Європи залишилося кілька спільнот, які ще не досягли повноти національної самореалізації (каталонці, баски,

шотландці, корсиканці та ін.), але на порядку денному європейської суспільної думки вже стоять інші виклики та завдання. Серед них найголовніші – формування наднаціональної ідентичності громадян Європейського Союзу та необхідність пристосувати суспільні інститути до наслідків масових міграційних процесів.

Відповідно, сучасні європейські моделі представлені, головним чином, політикою ідентичності ЄС та теорією і практикою мультикультуралізму.

Крім того, дослідники вказують на те, що особливістю сучасних ідентифікаційних процесів є зіткнення дискурсів традиційного, модерного та постмодерного суспільств. Нашарування дискурсів і породжує розколотість ідентичності. Ключовим у такому випадку стає завдання пошуку дискурсу, який має надати соціуму цілісності та ціннісної вкоріненості. Ускладнення соціальної, економічної, політичної, культурної сфер життя суспільства створює безліч перспектив, життєвих моделей, стратегій і перетворює питання про вибір з-поміж цього розмаїття на проблему. В цьому контексті вибір ідентичності може розглядатися як подолання суперечності між намаганням зберегти цілісність та збільшенням культурного розмаїття.

Аналіз європейської практики та вітчизняного довіду попереднього періоду дозволяє сформулювати низку висновків щодо здійснення стратегічного впливу на процеси формування спільної ідентичності в Україні.

Формування української громадянської ідентичності передбачає актуалізацію **політичних компонентів** спільної ідентифікації українців, таких як громадянство, спільні права та обов'язки, національні інтереси.

Слід зменшити роль **культурних детермінацій** у взаємодії громадян та політичних інститутів. Нова громадянська ідентичність має бути засвоєна в процесі взаємодії громадянина з Українською державою через її освітню, правову, інформаційну функцію та з залученням інших форм соціалізації. Водночас пряма комунікація влади з громадськими об'єднаннями та ініціативами сприятиме утвердженню громадянської ідентичності на рівні суспільства.

Утім, за більшістю соціометричних та політико-культурних ознак українське суспільство більше виявляє свою спільність із **пострадянськими національними спільнотами**, ніж із європей-

ськими. Тому при формуванні концептуальних засад становлення і розвитку національної ідентичності доречно врахувати й досвід найближчих східноєвропейських сусідів.

Аналіз російського і білоруського підходів у сфері ідеологічної легітимізації національних державних проєктів приводить нас до таких висновків. Свідомісні та психологічні установки «радянської людини» є на сьогодні базовим чинником суспільних процесів і реакцій більшості населення в країнах пострадянського простору, особливо тих, що не мали тривалого досвіду незалежності в ХХ ст. і протягом значного історичного часу входили до складу Російської імперії.

На тлі інших східнослов'янських національно-державних проєктів, що реалізуються переважно за реакційним сценарієм «повернення в СРСР», Україна має шанс на стратегічне лідерство в регіоні тільки в тому разі, якщо у своєму розвитку відмовиться від цього сценарію і запропонує модель подолання пострадянської інерції та прискореної модернізації в річищі самостійно сформованих ідейних і ціннісних орієнтирів.

Однак ігнорування цих установок чи спроба їх докорінної зміни в короткотерміновій перспективі призводить до кризового стану суспільної свідомості й породжує конфліктність на всіх соціальних рівнях. Тільки врахування цих установок і їх адаптація до пропонованих проєктів політико-культурної модернізації може в підсумку дати стабільну національно-державну модель.

Визначення **напрямів та пріоритетів політики ідентичності** вимагає врахування внутрішніх та зовнішніх умов становлення національної спільноти, її об'єктивного стану та особливостей колективного самоусвідомлення. Успішність політики ідентичності в Україні, на нашу думку, вирішальним чином залежить від дії таких внутрішніх і зовнішніх чинників.

Внутрішні чинники

1. **Незавершеність національного проєкту:** державна незалежність та принцип національного суверенітету не мають наразі в Україні достатнього опертя на суспільно-політичний консенсус, про що свідчать дані соціологічних опитувань, вразливість щодо зовнішнього інформаційного впливу та перманентне загострення політичних конфліктів навколо питань ідентичності, зовнішньої орієнтації тощо.

2. Інерція форм колективного самоусвідомлення: основні уявлення про національну ідентичність та її роль у формуванні політичної нації, а також суспільні практики, пов'язані з функціонуванням цієї ідентичності, у більшості громадян спираються на радянський досвід. Політика ідентичності у цьому контексті сприймається як ідеологічне насильство, феномен пропагандистського впливу, що сприяє відтворенню конфліктогенних стереотипів масової свідомості і перешкоджає конструктивному розв'язанню наявних суперечностей.

3. Стагнація сфери національного самоусвідомлення та самопроекування: протягом усіх 25 років незалежності основні типи ідентичності (національної, пострадянської, ліберально-космополітичної та проімперської) представлені в українському суспільстві фактично в сталих пропорціях. Отже, разом із застарілими формами ідентичностей зберігається множинність ідентифікацій та їх потенційна конфліктність.

4. Неадаптованість основної моделі національної ідентичності до критеріїв політичної нації та реалій постмодерну: пафос національно-визвольної боротьби, народовсько-романтичне тлумачення культурної індивідуальності, спроби культурно-освітньої уніфікації за зразками XIX–XX ст. не дають очікуваного ефекту, а лише призводять до відторгнення української ідентичності та її дискредитації. В умовах несформованості чи недостатньої привабливості домінуючого типу національної ідентифікації відтворюються й актуалізуються конкуруючі версії ідентифікації.

5. Використання питань ідентичності в політичній боротьбі: політична конкуренція в умовах нерозвинутих форм політичної культури та нестабільності національної ідентифікації призвела до активного використання кризових явищ у сфері ідентичності з метою мобілізації електорату. Наслідком застосування відповідних технологій стало ідеологічне та культурне розмежування політичних сил та соціально активних груп, що має виразний регіональний характер.

Зовнішні чинники

6. Глобалізація культурних та політичних процесів зумовлює суттєві зміни у формах колективної ідентичності, їх змістовному наповненні та ієрархічному співвідношенні. Згідно з

більшістю концепцій глобалізації, принцип національного суверенітету в нових умовах зазнає суттєвого обмеження, а пов'язана з ним ідентичність «розчиняється» в просторі між глобальними та локальними формами спільностей, які до того ж перестають контролюватися традиційними суспільно-політичними акторами. На активний спротив, який чинять традиційні ідентичності новим тенденціям, вказують теоретики т.зв. глокалізації. На їхню думку, глобалізаційний тиск призводить до захисної реакції культурно-цивілізаційної локалізації.

7. Концепція *soft power* у сучасних міжнародних відносинах загалом та геополітичному суперництві зокрема ставить сферу ідентичності в центр **інформаційно-психологічного протиборства**. Підрив основ національної ідентичності противника, що має на меті внутрішні розколи, політичну дестабілізацію, послаблення позицій на міжнародній арені, є метою численних інформаційних атак, пропагандистських кампаній, що є для багатьох сучасних країн продовженням їхньої власної політики ідентичності, але в зовнішньому, експансіоністському векторі.

Аналіз нинішнього стану вітчизняної політики національної ідентичності, а також урахування чинників внутрішнього і зовнішнього впливу та світового досвіду її формування, відтворення і корекції¹² приводять нас до визначення низки **актуальних завдань політики ідентичності в Україні**.

По-перше, необхідно визначитися з базовою **моделлю національної ідентичності**, що передбачає опертя на один із двох принципів націотворення – етнічний або політичний (нація-держава чи держава-нація). Складність цього вибору полягає в тому, що концепція «політичної нації», яка сьогодні й на експертному, і на побутовому рівнях має значно більше прихильників та підтримується як основними політичними акторами всередині країни, так і її ключовими зовнішньополітичними партнерами, у своєму чистому вигляді недостатньою мірою враховує особливості генези української державності та її традиційну історико-культурну

---

¹² Хейс К. Политика идентичности [Електронний ресурс] / К. Хейс. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=197; Тищенко Ю., Горобчишина С. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2010. – 76 с.; Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк, пер. з пол. – К. : Критика, 2005. – 528 с.

легітимацію. Справа в тому, що саме поняття національного суверенітету передбачає певну логіку становлення спільноти та її легітимації. Ця логіка полягає, в цьому випадку, в тому, що, згідно з принципом самовизначення націй, Українська держава передусім є продуктом самовизначення українського народу, а тому її легітимність неминуче пов'язана з поняттями етнічної, культурної та історичної самобутності.

Таким чином, приймаючи основні підходи політичної моделі нації, серед яких – принципова рівність прав громадян усіх національностей, гарантії задоволення культурних, мовних та релігійних потреб представників національних меншин та етнічних груп, слід також включити до її конструкції такі ціннісні і нормативні елементи, які відображатимуть особливий статус національної культурної та політичної традиції українців у загальній доктрині ідентичності громадян нашої держави. Такі елементи вже зафіксовані в тексті чинної Конституції (зокрема у ст. 11), але їх засвоєння на рівні соціуму необхідно супроводжувати послідовною інформаційно-просвітницькою роботою.

Досягнення громадянського консенсусу в питанні про базову модель ідентичності неможливе без узгодженого чи принаймні компромісного підходу до **змістовного наповнення національної ідентичності**, що є сьогодні предметом гострих суперечок і конфліктів. Йдеться про питання державної мови, оцінки подій і суперечливих постатей історичного минулого, пріоритетності тих чи інших ідеологічних підходів, включення до національної традиції імен, подій і творів, що мають амбівалентну культурну і політичну ідентифікацію. Адже в Україні впродовж майже всієї національної історії навколо питань ідентичності та її політичних і культурних проявів точилася гостра полеміка і боротьба непримиренних позицій. Світоглядний спадок цієї боротьби продовжує розділяти українське суспільство й сьогодні.

Подолання конфлікту навколо змісту української ідентичності найчастіше пропонується шляхом уникання гострих питань, «винесення за дужки» незручних тем, конфліктогенних явищ і постатей. Така практика в деяких країнах засвідчила свою ефективність та дозволила певною мірою примирити нащадків учасників колишніх братовбивчих конфліктів. Однак накладання інформаційного табу на конфліктні питання призводить до вилу-

чення значного масиву національної духовної та інтелектуальної спадщини з активного обігу. А це в умовах, коли образ національної культури та уявлення про особливості історичної долі народу ще тільки перебувають у процесі становлення, призводить до штучного збіднення духовно-інтелектуального життя спільноти загалом та до формування непривабливого, одновимірного національного образу, що не має шансів бути сприйнятим більшістю громадян.

Тому більш виправданим шляхом до національного порозуміння слід вважати творення синтетичних концепцій національної історії і культури, які б включали осмислення конфліктних і полемічних сюжетів на основі розуміння цілісності національного життя, його природної суперечливості та складності процесу пошуку оптимальних рішень. Українські історія та культура в такому вигляді постають як нелінійна і варіативна дійсність, головними цінностями якої є набутий спільнотою досвід, сформульовані в процесі національного розвитку часом суперечливі ідеї та створені представниками різних течій і підходів культурної вартості та мистецькі шедеври.

Національна специфіка та спільність історичної долі формується не стільки змістом понять і символів, що утверджуються у суспільній свідомості, скільки самою наявністю таких об'єднуючих символів, які повинні апелювати до емоцій і свідомості кожного члена спільноти. Такі поняття і символи з'являються тільки тоді, коли в центрі національного самоусвідомлення опиняються смисли і події, пережиті і персонально відчуті всіма, а не лише частиною населення країни.

Спільна історія, навіть внутрішньо конфліктна і суперечлива, об'єднує націю значно органічнішим чином, ніж привнесені ззовні абстрактні чи узагальнені уявлення і цінності, що не мають опертя на внутрішній досвід людини.

Необхідною умовою для утвердження більш сучасної і адекватної українським реаліям моделі ідентичності є **уточнення критеріїв національної приналежності** особи або культурно-історичного явища. Очевидно, що без такого уточнення неможлива й зміна підходів до змісту національної ідентичності.

Значення критеріїв рідної мови, етнічного походження («національності» в термінології радянського періоду), конфесійної при-

належності суттєво відрізняється в контексті етнічної та політичної моделі нації. Якщо в контексті першої названі вище ознаки вважаються вродженими і такими, що жорстко детермінують національну ідентичність, то друга модель передбачає принципову можливість свідомого вибору ідентичності й тлумачить її як свого роду сукупність договірних зобов'язань між спільнотою та індивідом.

Очевидно, що українська ідентичність у сучасних умовах матиме значно більші можливості розвитку та перспективи залучення максимального числа громадян як її активних носіїв, якщо розвиватиметься в напрямі другої моделі. Поняття «українець» має при цьому набувати переважно політико-громадянського значення – як це властиво більшості європейських націй, а нині реалізовується в Росії через запровадження самоназви «россиянин» (яку не слід ототожнювати з поняттям «росіянин» – українським еквівалентом етноніма «русский»).

При цьому, очевидно, запорукою успішності й конструктивності такого процесу буде смислова дифузія між двома типами національної ідентифікації. Прийняття назви «українець» як спільної для всіх громадян України є неможливим без утвердження в суспільстві загальної лояльності щодо основних форм традиційної етнокультурної ідентифікації українців, що неминуче приводить до часткового засвоєння їх адаптованих модифікацій усіма членами спільноти.

Отже, стабільна та конструктивна модель національної ідентичності в Україні має включати такі **змістовні елементи**:

- усвідомлення і визнання історичної і культурної самобутності українського народу;

- визнання громадянського принципу формування сучасної української нації та її полікультурного, поліконфесійного, поліетнічного складу;

- врегулювання мовного питання за принципом розділення функцій державної мови та інших мов, що можуть виконувати, серед іншого, й роль засобу міжетнічної та міжнародної комунікації (принциповим є розмежування саме функцій, а не сфер вживання);

- розуміння того факту, що в сучасних умовах твориться нова форма української національної культури та національної самосвідомості, яка зберігає світоглядні, культурні елементи, успад-

ковані представниками різних субідентичностей від попередніх періодів, але має й принципово нові складові, що формуються під впливом нової політико-культурної суб'єктності України та досвіду співжиття різних груп в умовах української державності;

– мотивація до творення образу нової української культурної ідентичності як принципово діалогічної, що вимагає дотримання принципу взаємоповаги, передбачає культурне взаємозбагачення, має потенціал стрімкого розвитку та відкриває можливості творення нових культурних синтезів.

Будь-яка модель ідентичності стає працюючою, а не декларативною лише в тому разі, якщо спирається на суспільну згоду та належний рівень компетентності в цих питаннях більшості громадян. Тому прийнята модель ідентичності має бути представлена значною кількістю культурних, пропагандистських, просвітницьких проєкцій, послідовно і творчо відтворюватися в символічному полі політики та основних комунікативних дискурсах. Основні конструктивні елементи цієї моделі мають включатися до виступів керівників держави, документів державної політики, програм офіційних святкувань і відзначень тощо. Інституційна та нормотворча політика держави має спиратися на принципи, що відповідають обраній стратегії формування та відтворення національної ідентичності.

Водночас специфіка **державних рішень** у сфері ідентичності полягає в тому, що процеси і явища, які зазнають впливу в процесі реалізації політики ідентичності, характеризуються значною інерційністю та підвищеною соціальною чутливістю. Втрата колективної ідентичності чи поява сумнівів стосовно її виправданості, актуальності й адекватності призводить до моральної фрустрації індивіда, його світоглядної невизначеності, а також девальвує ціннісно-нормативне підґрунтя суспільного життя загалом. Тому в цій сфері неприпустима як пасивність держави, так і надмірна поспішність та непослідовність пропонованих рішень і дій. Оптимальним шляхом тут є пошук консенсусних рішень.

Пропозиції щодо підвищення ефективності політики ідентичності в Україні полягають у такому.

1. Корекція типу ідентичності – перехід від **ексклюзивної** моделі до **інклюзивної**, а також від **ретроспективного** способу її тлумачення до **перспективного**.

Ідеться про те, що українська ідентичність найчастіше тлумачиться як чинник, що відокремлює етнічних українців від усіх інших представників українського соціуму. На збереження і відтворення цього поділу спрямовані також зусилля деяких недержавних акторів політики ідентичності – і всередині країни, і ззовні. Натомість нова модель ідентичності має включати механізми природної інтеграції людей іншого етнічного походження та іншої культурної традиції до українського культурно-політичного простору.

Окрім того, національність тлумачиться переважно як спадок минулого, як обов'язок відтворювати культурно-історичний тип у сучасних умовах. Спроби розв'язання основних суперечностей ідентифікації та конфліктних ситуацій також найчастіше здійснюються через звернення до минулого (до того ж довільно і суб'єктивно інтерпретованого всіма сторонами дискусій). Якщо ми приймаємо визначення нації як проекту, колективної місії, що формулюється і реалізується за безпосередньої участі нині сущих, то це дає змогу вийти з глухого кута взаємних претензій і недовіри.

2. Наповнення національної ідентичності **актуальним змістом**.

У контексті перегляду критеріїв ідентичності необхідно значно більшу увагу приділити тому історичному і культурному матеріалу, що, поза сумнівом, є спільним набутком громадян незалежної України. Це – не лише колізії здобуття незалежності у 1991 році та історія 25 років державного будівництва, а й сформовані за цих умов елементи власної політичної культури, ті цінності й досвід співжиття в умовах кардинальних суспільних трансформацій, які ляжуть в основу майбутніх досягнень і національного успіху. Актуалізація цих смислів у масовій свідомості дозволить більш ефективно здійснити корекцію критеріїв ідентичності, переключити увагу суспільства з деструктивних та конфліктних сюжетів на постановку і розв'язання спільних завдань.

3. Формування і закріплення **консенсусних і компромісних рішень** із конфліктогенних питань.

Утвердження конструктивного підходу до питань ідентичності в суспільстві має початися з прийняття зважених державних рішень, які означають не лише «правила гри», а й принципи, згідно

з якими подібні проблеми розглядатимуться і вирішуватимуться надалі. Основою національного діалогу щодо цих питань має стати повернення до статус-кво. Суспільство, зокрема, має повернутися до стану компромісу, що існував протягом 1989–2004 рр. у мовній політиці. Слід відокремити від офіційної державної політики ідентичності маргінальні партійні чи регіональні ініціативи щодо змін топоніміки, встановлення пам'ятників, пропозиції щодо святкувань і відзначень, що збуджують пристрасті навколо сюжетів минулого. Натомість держава повинна активно сприяти пошуку компромісних рішень, що формують основу нового суспільного договору.

4. Формування *просвітницького дискурсу* та *інтерпретаційної культури* навколо гострих питань ідентичності.

Оскільки зміст ідентичності значною мірою наповнюється історико-культурною ретроспективою, важливо, аби вона розкривалася в неконфліктній тональності, не вносила розмежувань і протиставлень у життя сучасного суспільства. Цього можливо досягнути, якщо гострі й дискусійні питання достатньо повно висвітлюватимуться в книгах, популярних телепередачах, знайдуть своє помірковане й аргументоване тлумачення у шкільних підручниках тощо. За цих умов навіть спроби штучного загострення чи політизації питань ідентичності залишатимуться в межах маргінальних дискурсів.

5. Накладення мораторію на використання питань ідентичності в *маніпулятивних соціальних технологіях*.

Одним із перших консенсусних рішень має бути згода відповідальних політичних сил, впливових медіа та експертного середовища щодо уникнення провокативної постановки питань ідентичності в публічному інформаційному просторі та спільної протидії таким спробам з боку як внутрішніх, так і зовнішніх сил. Критеріями такої провокативності є намір ініціаторів постановки питання образити честь і гідність представників певної нації чи етносу, культурної чи соціальної групи, заклик до силового розв'язання питань, що мають світоглядну, ідеологічну, культурну природу. Подібні дії мають бути виключені при проведенні загальнонаціональних ток-шоу, під час передвиборчої кампанії, їх не слід виносити на референдуми, плебісцити тощо. Деякі з обмежень (щодо питань для референдумів та плебісцитів, змісту

і форми передвиборчих матеріалів) можуть мати законодавче оформлення, але основна форма цієї угоди – політична.

6. Накладення обмежень на радикальні зміни в **національному законодавстві**.

Подолання конфліктності в питаннях ідентичності можливе тільки за умови зняття потенційних загроз для самоусвідомлення і соціального самопочуття громадян, які породжує політизація питань ідентичності останніх років. Основною формою таких загроз є неконтрольовані й занадто різкі зміни законодавства і державної політики. Соціальна напруга може бути істотно знижена, якщо між основними політичними силами буде досягнута домовленість, наприклад, про збереження мораторію на зміни до відповідних статей Конституції та законодавчих актів, якими визначаються принципи державної політики ідентичності у сфері міжетнічних відносин, мовної, освітньої політики тощо. Така домовленість, укладена між владою і опозицією (наприклад, на міжвиборчий період) слугуватиме зменшенню соціально-політичної напруги та істотно знижуватиме рівень світоглядного та культурного протистояння в суспільстві загалом.

Утвердження модернізованої моделі ідентичності дозволить Україні стати на шлях ефективнішого розв'язання **суспільно-політичних криз**, що є суттєвою перешкодою національному розвитку. Серед передбачуваних ефектів слід особливо відзначити:

а) зростання показників суспільної довіри та соціального капіталу;

б) підвищення легітимності державної влади;

в) нормалізацію стосунків із зовнішніми партнерами, а також стабілізацію позитивного іміджу і репутації країни в регіоні, Європі та світі.

1.2. НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІДЕР

Розглядаючи питання політичного лідерства в сучасному українському контексті, не можна оминати увагою той факт, що політична культура громадян України сформована не лише під впливом традиційних соціокультурних форм та психологічних особливостей українського етносу чи колізій самоорганізації української політичної нації ХХ століття. Не меншою, а, можли-

во, й значно більшою була від самого моменту проголошення незалежності роль політичних традицій і очікувань мас, властивих усьому пострадянському простору.

Однією з важливих детермінант політичної самоорганізації української нації в умовах незалежності стала специфічна **політична культура посткомунізму**.

На думку багатьох дослідників, є підстави говорити про спільні риси поведінки еліти і маси, лідерства, єдину логіку розвитку політичних інститутів у країнах, що утворилися після розпаду СРСР. Про таку подібність можна говорити, щонайменше, до кінця 1990-х років. Науковці нових незалежних держав у цей період ведуть пошук спільного понятійного та концептуального інструментарію, здатного адекватно описувати трансформації та передбачати їх наслідки¹³.

Йдеться про певну модель, яка б, попри національні модифікації, дозволяла тлумачити політичні процеси на пострадянському просторі як закономірні й підпорядковані спільним тенденціям.

В умовах невідповідності завищених очікувань та реалій посткомуністичного суспільства, яке, до того ж, перебувало в стані інституційної, моральної та світоглядної кризи, національна свідомість шукає позитивні сценарії національного розвитку, одним з яких є модель **харизматичної легітимації**.

Травматичний стан колективної психіки та злам світоглядних уявлень є сприятливим контекстом для появи запиту на харизматичного лідера, оскільки за цих умов знижується здатність до критичного мислення і підвищується навіюваність мас, провокується поява надцінних ідей та уявлень про індивідуальну і групову місію як компенсаторних наслідків перманентної депресії та соціальної неспроможності.

Відповіддю на очікування мас стає персоніфікація політичного простору: перехід на лідерські принципи формування і

---

¹³ *Політологія* посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало та ін. (ред.). – К. : Політична думка, 1995. – 363 с.; *Мельвиль А. Ю.* Демократические транзиты: Теоретико-методологические и прикладные аспекты / А. Ю. Мельвиль // Научные доклады. – 1999. – № 78; *Певзнер Я. А.* Крах коммунизма и современные общественные отношения / Я. А. Певзнер. – М. : Наука, 1999. – 240 с.; *Данилов А. Н.* Переходное общество: Проблемы системных трансформаций / А. Н. Данилов. – Минск : Універсітэцкае, 1997. – 431 с.

діяльності партій, відповідна перебудова і технологічний супровід виборчих кампаній, фокусування уваги ЗМІ на особистостях провідних політиків тощо.

Крім того, **персоніфікація національного вибору**, уявлення про особисту відповідальність лідера за долю народу і держави загалом характерні для романтичного дискурсу «державотворення». Апологетика незалежності закономірно втілюється у специфічні символічні форми, в яких особисте тісно пов'язане з національним.

Реалізація ж цього запиту та відповідь на історичний виклик, яку дають спільнота і її провідники, залежить, вочевидь, від стану політичної системи та інших суспільних інституцій, відповідальних за вироблення і реалізацію національної ідеї.

Загалом пострадянська дійсність дає багатий емпіричний матеріал для дослідження механізмів суспільної та політичної самоорганізації, серед яких лідерство, зокрема харизматичне, відіграє одну з провідних ролей. Адже саме в процесі становлення нових держав та нових політичних націй незмірно зростає роль особистостей, які опиняються на чолі своїх народів. Масштабність та унікальність викликів, які постають перед цими політиками, спонукають їх або взяти на себе роль творця нової суспільної реальності, або визнати власну неспроможність (що до снаги далеко не кожному політику).

Важливою передумовою поширення нового типу лідерства в Україні на рубежі 1980–1990 рр. стали дві парламентські виборчі кампанії (до Верховної Ради СРСР та до Верховної Ради УРСР), а також президентські вибори 1991 року, під впливом яких політичний простір був остаточно переформатований на засадах публічності та конкурентності. Поширення політичних технологій дало підстави деяким політологам в Україні та Росії говорити про універсальні засоби привернення уваги і симпатій виборця, пропонувати оптимальний стиль і методи ведення кампанії, які гарантували якщо не перемогу, то принаймні цілком пристойний результат¹⁴.

---

¹⁴ Ашин Г. К. Политическое лидерство: оптимальный стиль / Г. К. Ашин // *Общественные науки и современность*. – 1993. – № 3. – С. 115–126.; Бебик В. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматися на політичному олімпі / В. Бебик. – К., 1993. – 127 с.

Перетворення виборів на ключовий елемент політичного процесу веде до корекції поведінки і позиціонування суб'єктів політики. З одного боку, участь у виборах змушує їх приділяти більше уваги публічним аспектам діяльності та свідомо конструювати свій імідж, а з іншого – запобігає фомуванню уявлення про особисту винятковість, месіанізм, що є, найчастіше, атрибутами монополізму влади та її носія.

Реальне політичне суперництво вперше дає підстави говорити про явище лідерства у вітчизняному політичному контексті. Коли йдеться про загальнонаціональний рівень, то тут, на думку дослідників Ю. Зущика, Д. Кривошеєнка та В. Яблонського, «чітко відстежуються чотири основні фази лідерства – його ініціація, просування, інституалізація та підтримка (підкріплення) лідерства»¹⁵. Важливо зазначити, що в цьому випадку йдеться про т.зв. велике лідерство, що за своїми характеристиками певною мірою наближається до ознак харизматичності.

Таким чином, особливості трансформаційного періоду сформували суспільний запит на сильного лідера, який взяв би на себе відповідальність за визначення орієнтирів розвитку і реалізацію відповідної політики. Тож цілком закономірно в більшості пострадянських країн початковий період незалежності пов'язаний з утвердженням **інституту президентства**.

Приклад у цьому подали М. Горбачов, який нетривалий час встиг побути президентом СРСР, та, головним чином, Б. Єльцин, який поєднав традиції російської моноцентричної моделі влади з новим для народів колишньої імперії владним інститутом. Особливо виразним президентське домінування в новому суспільно-політичному контексті стало після силового розв'язання конфлікту 1993 року між президентом Єльциним та опозиційною щодо нього коаліцією, представленою керівництвом парламенту.

Надалі ця визначальна роль президента зберігається в нових незалежних країнах такою ж мірою, якою в них зберігають свою чинність традиції політичної культури посткомунізму та наскільки

---

¹⁵ Зущик Ю. М. Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні / Ю. М. Зущик, Д. В. Кривошеєнко, В. М. Яблонський. – К. : Альтерпрес, 1999. – С. 96.

ки продовжують бути актуальними завдання виходу зі специфічного стану перехідного періоду¹⁶.

Більшість дослідників відзначають тенденцію до утворення авторитарних режимів на основі посилення президентської влади як провідну рису політичного процесу в пострадянських країнах. На цій основі в науковій літературі та публіцистиці витворився навіть специфічний дискурс авторитаризму, що мав особливо значне поширення на рубежі століть. Прихильники ідеї авторитарного правління наголошували на його об'єктивній зумовленості завданнями суспільного розвитку, а противники такого підходу визначали монополізацію влади як консервативний чинник, що перешкоджає процесам суспільно-політичного саморегулювання на конкурентній основі¹⁷.

Серед особливостей інституту президентства на пострадянському просторі дослідник М. Кармазіна звертає увагу, зокрема, на те, що більша частина президентів країн СНД «володіє владними повноваженнями, не санкціонованими демократичними процедурами» (як приклади наводяться президенти Білорусі А. Лукашенко, Туркменістану С. Ніязов, Азербайджану Г. Алієв, Молдови В. Воронін, а також вказується на маніпулятивний характер виборчих кампаній Б. Єльцина 1996 року та Л. Кучми 1999 року). Інша особливість політичної культури національного лідера в умовах посткомунізму означена як тенденція до передачі влади від одного президента до його наступника, так би мовити, у спадок¹⁸.

Еволюція феномена президентства на пострадянському просторі мала спільну логіку, підпорядковану становленню політичної культури посткомунізму. Її визначальні риси – корпо-

---

¹⁶ Батенко Т. Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі) / Т. Батенко. – Львів : Кальварія, 2000. – 216 с.

¹⁷ Рудич Ф. Політичне лідерство в країнах Центральної і Східної Європи / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 14; Галкин А. А. Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития / А. А. Галкин, Ю. А. Красин. – М. : Весь мир, 1998. – 164 с.; Сааданбеков Ж. С. Сумерки авторитаризма: закат или рассвет? / Ж. С. Сааданбеков. – К. : Ника-центр, 2000. – 624 с.

¹⁸ Кармазіна М. Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991-2004 рр.) / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 30–31.

ративність влади, некомпетентність і безвідповідальність еліти, патерналізм мас, т.зв. фасадна демократія і поширення позаінституційних (корупційних або насильницьких за своєю сутністю) форм взаємодії на горизонтальних і вертикальних рівнях суспільних комунікацій¹⁹.

За цих умов дії президентського центру влади об'єктивно спрямовані на відновлення контролю за суспільно-політичним життям країни на матриці радянської адміністративної системи. Для цього йому потрібен бюрократичний апарат і достатній рівень суспільної легітимності.

В Україні пострадянський президенціалізм мав свої особливості. Президент Кучма, перед яким ці завдання постали після перемоги на виборах 1994 року, виявився досить ефективним і адекватним викликам часу управлінцем. Створена ним Адміністрація Президента, що впродовж майже цілого десятиліття залишалася неконституційним органом, виконала роль бюрократичної консолідації владного режиму та стала центром формування єдиної системи управління країною у формально-інституційних та неформальних вимірах.

Українська «шантажистська держава»²⁰ отримала свого справжнього лідера і менеджера. Однак друге завдання – забезпечення суспільної легітимності, яка б спиралася на прийнятні для всього суспільства цінності, принципи владарювання, критерії ідентичності і визнані на їх основі повноваження центральної влади, – давалося новому лідеру значно важче.

Олег Білий відзначає спільні підходи до вирішення проблеми своєї легітимності, які демонструють президентські центри Росії та України в середині 90-х років. Коментуючи запит адміністрації президента на розробку теоретичних засад «національної ідеї», що виник у середині 1990-х років, науковець зазначає, що «навіть у часі збіглися замовлення адміністрації Єльцина й адміністрації Кучми створити «єдину неподільну» ідеологію, яка відіграла б роль консолідуючої сили, а, по суті, виготовити нову міфологію зверхності, спрямовану на утвердження тих способів урядування,

---

¹⁹ Розумний М. М. Політичний вибір України / М. М. Розумний. – К. : Смолоскип, 1999. – С. 10–13.

²⁰ Дарден К. Шантаж як засіб державного домінування: Україна за часів Кучми / К. Дарден // Східноєвропейський огляд. – 2003. – № 2/3. – Т. 10.

що виникли внаслідок стихійних аварійних імпровізацій старого апарату»²¹.

Але вже у цей час траєкторії розвитку президентської моделі в Росії й Україні розходяться не просто на інституційному та політико-культурному рівні, як це відбулося в кризові 1993–1994 рр., а й на рівні логіки розвитку національних проєктів. Наявність чи відсутність харизматичного лідера відіграла в цьому розходженні одну з ключових ролей.

Якщо для адміністрації Кучми, на думку О. Білого, потреба в ідеологічній легітимації власної держави виникла внаслідок «вичерпання свого історичного ресурсу» «по-дилетантському організованою» його попередником Л. Кравчуком «українізацією», то в Росії нова доктрина національної державності вимагалася на підтримку чи на заміну «вичахлої» на той час харизми Б. Єльцина²².

Це означає, що в російському варіанті харизматична легітимація нового ладу й нової державності розвивалася за класичним, описаним ще Вебером сценарієм т.зв. **рутинізації**. Суспільну мотивацію, яку на початку створює харизма лідера, надалі підтримує заснований на особистій відданості апарат та зафіксовані у вигляді ідеологічних концептів цінності та принципи, які цим лідером були проголошені.

Те, що така модель може виявитися дієвою і життєздатною в середньостроковій політичній перспективі (що вимірюється періодом правління одного лідера), засвідчив досвід іншої пострадянської країни – Білорусі. Рутинізована харизма Лукашенка була вчасно і дуже наполегливо підтримана системою централізованого управління та уніфікованою ідеологічною доктриною, що зрештою дало дуже стійку політичну конструкцію.

В Україна ситуація розвивалася за іншою логікою. На тлі очікування власної *харизматичної* легітимації робилися спроби заміщення її паліативними формами легітимації *раціонально-прагматичної* (передвиборча риторика Л. Кучми періоду 1994 року) та пристосованої до нових умов легітимації *тради-*

---

²¹ Білий О. Ідея суверенітету і стратегії урядування / О. Білий // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби / С. Макеєв (кер. авт. колективу). – К. : Політична думка, 1997. – С. 377.

²² Там само.

ційної. Остання уявлялася тодішнім конструкторам національної свідомості як синтез принципів обов'язкової для всіх радянської державної ідеології та нового – національного – її змісту. Невдалість цієї спроби засвідчила Конституція 1996 року, до якої було внесено дещо суперечливий із сучасного погляду пункт про неприпустимість в Україні обов'язкової для всіх єдиної ідеології.

Як показує досвід пострадянських трансформацій, технократичний стиль лідерства нерідко стає в кризових умовах більш придатним для здобуття і збереження влади. Але він не розв'язує основних суспільних суперечностей і не відповідає глибинним очікуванням населення. Тому, коли з'являється хоч якоюсь мірою харизматична альтернатива, технократичні лідери втрачають підтримку мас, незважаючи на свої заслуги в справі «забезпечення стабільності» та навіть на тлі зростання економіки і поліпшення добробуту громадян, як це сталося в Україні в першій половині 2000-х років.

Поява у публічному просторі фігури Віктора Ющенка, який певними рисами нагадував харизматичного лідера, одразу змінила політичну карту України. Мобілізуючим чинником стала також ідентифікація нового політичного лідера з національним проектом, що об'єктивно входив у фазу своєї актуалізації.

Утім, цьому запиту дуже незначною мірою відповідала програма кандидата у президенти В. Ющенка «Десять кроків назустріч людям», написана у традиційному річищі соціального популізму і патерналістських очікувань населення. Йому суперечив склад «команди» переможця, зібраної з політиків і підприємців, що в різний час були змушені залишити той самий табір влади, який демонізувала передвиборча агітація опозиційного кандидата. Небагато спільного з декларованими принципами національного порятунку мали й дії однойменного Комітету, що в більшості ситуацій демонстрував безпорадність або непослідовність.

За цих умов чи не єдиною підставою харизматичної легітимізації В. Ющенка була довіра більшості населення держави до його особистих моральних якостей. Було б помилкою розглядати тенденції щодо проявів запиту на харизматичне лідерство ізольовано від питання про **зміст суспільних очікувань** та конкретний

«порядок денний», що стоїть перед даною спільнотою в певний момент її історичного буття.

Спільною рисою національних лідерів пострадянського простору є те, що вони, в тій чи іншій формі, мусили дати «нову версію» ідентичності для своїх народів. Власне, цією здатністю сформулювати і особистим прикладом представити ту **модель ідентичності**, яка є найбільш адекватною конкретній ситуації даної спільноти, її очікуванням, надіям та інстинктивним пререференціям, здебільшого й вимірюється успіх політичного лідерства та міра харизматичності його носія.

Комунікативні стратегії та суспільні месиджі, які обираються при цьому, можуть кардинально різнитися, залежно від національних традицій, масштабів країни, темпераменту і навіть економічних чинників державного розвитку. Світоглядний прагматизм і традиціоналізм таких лідерів, як Лукашенко (Білорусь) і Назарбаєв (Казахстан) привів до успіху у справі легітимації національної державності так само закономірно, як ліберальний націоналізм Ландсбергіса, емоційна харизма Саакашвілі чи східний моноцентризм режимів Алієва та Ніязова.

Важливою детермінантою успіху є відповідність пропонованої моделі ідентичності інституційному дизайну, культурним передумовам та реальним завданням, які постали перед спільнотою в процесі її самоорганізації. У цьому складному поєднанні інституційних, світоглядно-культурних та психологічних чинників особистість лідера відіграє цементуючу і формотворчу роль.

До цього слід додати, що прийняття і реалізація важливих рішень національним лідером прямо пов'язана з його суспільною легітимністю, а тому здійснити справді кардинальні зміни в житті своїх народів здатні лише політики, наділені якщо не класичною формою харизми, то принаймні її послабленою модифікацією.

У цьому контексті значний інтерес викликає гіпотеза, сформульована сучасним дослідником явища політичної харизми Р. Ітвелом як «положення про інституційну харизму»²³. Згідно з цим положенням, вже саме розміщення тієї чи іншої політичної фігури на вершині владної піраміди може додати їй образу харизматичності у сприйнятті масою. Попередньо можна зробити

---

²³ *Итвел Р.* Возрождение харизмы? Теория и проблемы операционализации понятий / Р. Итвел // Социологические исследования. – 2003. – № 3. – С. 16.

припущення, що за цим критерієм посткомуністичні суспільства суттєво відрізняються, оскільки вступають в дію соціокультурні детермінанти, закорінені в більш глибокі шари колективної свідомості та психології, ніж ті, що були засвоєні в умовах СРСР.

Вирішального значення тут набувають риси національного характеру, специфіка історичного досвіду та засвоєні спільною протягом минулих століть форми та принципи суспільної самоорганізації. Очевидно, що за цими критеріями ситуація в Росії, Грузії, Україні чи Туркменістані може кардинально відрізнятись.

Аналіз національно-культурних передумов явища політичної харизми в українському контексті приводить до висновку про **несприятливе загалом підґрунтя для реалізації цього типу лідерства в Україні.**

Найтісніший зв'язок феномена політичного лідерства наука традиційно встановлює з якістю і розвиненістю **політичної еліти**²⁴. Як відомо, ступінь мобілізованості, відданість і ефективність групи підтримки є одним з вирішальних чинників успіху харизматичного лідера. Така група рекрутується з представників існуючого політичного класу, хоча її основу традиційно складають радикалізовані контреліти.

Загальні характеристики вітчизняної політичної еліти, її правлячих груп та їхніх основних опонентів не дозволяють зробити висновок про їхню готовність до висунення зі своїх лав чи ефективної підтримки харизматичного лідера, адекватного історичному виклику, що постав перед Україною як державою наприкінці ХХ століття.

Іншим суттєвим чинником, який впродовж усього перехідного періоду перешкодив реалізації харизматичної моделі суспільної легітимації влади, був брак яскравих **ідей, концепцій і стратегій національного розвитку**, які міг би взяти на озброєння той чи інший претендент на статус національного лідера.

Відсутність дієвої групи підтримки, сформульованого й переконливого національного проекту суттєво зменшують шанси появи справжньої харизми, тому ситуація сприяє поширенню її замінників – штучних харизм, інституційної харизми, іконного лідерства.

---

²⁴ Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів : Кальварія, 1996. – 224 с.

Нереалізованість в Україні проекту харизматичної легітимації була одним з вирішальних чинників того, що в країні впродовж тривалого періоду зберігалася невизначеність базової політичної моделі й стратегічного напрямку національного розвитку.

Водночас культурна ситуація в Україні, зокрема відсутність тривких інститутів національної самоорганізації, традицій політичної відповідальності еліти і маси, загально визнаних символів і цінностей, що підтримували б політичний організм у стані функціональності, приводить до висновку щодо неможливості реалізації і того типу легітимації влади і політичного ладу загалом, який Вебер називає *традиційним*.

У контексті ж політичної культури посткомунізму, що значною мірою характерна для українського суспільного життя останніх двох десятиліть, мало ймовірним є й інший тип легітимації – за веберівською класифікацією, *легально-раціональний*. Спроби прищепити пострадянським суспільствам відповідні цінності та практики в ході лібералізації призводили лише до мутацій базової культурно-політичної моделі, поширення позайнституційних практик і взаємодій.

Отже, у даній ситуації досить імовірно, що запит на харизматичного лідера зберігатиметься в українській політиці, доки не будуть розв'язані основні суперечності націостворення та державного будівництва.

1.3. НАЦІОНАЛЬНА ЕЛІТА

Національний проект зазвичай має організовану групу промутерів, до визначення яких доречно застосувати поняття національної еліти.

Йдеться, звісно, не про носіїв соціальних привілеїв чи особливих статусів, а про соціальну функцію, виконання якої стає усвідомленим вибором людини. Складовою цього вибору є переважання колективного блага над індивідуальним, а також наявність особливої форми мотивації, коли потребою людини стає досягнення суспільно значущих цілей.

Національну еліту утворюють люди, які сприймають національне самовизначення як свій життєвий інтерес, постійно пере-

бувають у контакті з людьми аналогічної мотивації та формують на цій основі механізми колективного обговорення, прийняття і реалізації суспільно важливих рішень. Власне, з такого ядра вмотивованих і залучених людей і складається політична нація на першому етапі свого існування. Головна функція цієї групи – формування ідей, визначення орієнтирів, а основна сфера їх самореалізації – суспільна самосвідомість.

Історія свідчить про те, що адекватну відповідь на історичний виклик спершу знаходить дуже вузьке коло носіїв певної доктрини, які згодом виробляють нову форму суспільної свідомості, що поширюється на решту суспільства. Але в той самий час, поки в соціумі визріває така спільнота, решта представників духовно-інтелектуальної верстви, політики та суспільно активні індивіди гуртуються навколо інших ідей, понять і цінностей, що дуже часто ведуть убік від шляху національної самоорганізації.

Саме такі альтернативні версії української еліти ми й спробуємо означити для їх подальшої ідентифікації та аналізу. Йдеться про ідеальні соціальні типи, представлені в українському публічному просторі знаковими постатями, світоглядними підходами, психологічними комплексами, домінантними цінностями, специфічними уявленнями про дійсність, мовними (дискурсивними) ознаками тощо.

Для аналізу ми виділяємо типи, спільною ознакою яких є соціальна активність і конструктивізм. Тобто йдеться про суб'єктів суспільного життя, які мають апріорні уявлення про бажаний напрямок суспільного розвитку та активно включаються в процеси, зокрема у суспільно-політичні конфлікти, з метою реалізації власного «плану майбутнього» для України.

Водночас, як уже зазначалося вище, стратегії цих соціально активних агентів є альтернативними (чи, в кращому разі, – допоміжними) щодо основного річища національного самовизначення – процесу формування політичної нації. Їх «відповіді» на історичний виклик є радше реакціями невідповідного суб'єкта, який або уникає вимоги змінитися, або ігнорує реальні умови й завдання моменту, або імітує «відповідь», знімаючи з себе відповідальність за кінцевий результат.

Власне, за цими типами реакцій ми й означуємо категорії цих суб'єктів – «ретрогради», «емігранти» та «імітатори».

Як впливає з назви, сутність позиції «ретрограда» полягає в запереченні змін. Виклик нових загроз і нових можливостей цей тип зустрічає інстинктивним «поверненням» до того, що забезпечувало безпеку та процвітання в минулому (часто – уявному).

У сучасних українських реаліях цей тип представлений переважно людьми, які ностальгують за Радянським Союзом, вважають лібералізацію злом, Захід – ворогом, а винними у всіх бідах – масонів, «світову закулісу», США, Європейський Союз, ЛГБТ-спільноту тощо. Статистично цей тип є дуже численним в Україні, але він не має тієї активної політичної, культурної та інформаційної репрезентації, якою він наділений, скажімо, в Росії та Білорусі.

В Україні представники цього типу найчастіше зустрічаються в силових структурах, у середній і нижчій ланках виконавчої влади. На значній частині території держави відповідні світоглядні установки властиві освітянській інтелігенції, духовенству, працівникам культурної сфери. Порівняно новим явищем є поширення відповідних стереотипів у бізнес-середовищі, до якого воно проникло разом із кримінально-силовими методами заволодіння активами та необхідністю стабілізувати свій високий соціальний статус.

Наскільки потужним може бути «ретроградний» тренд у житті пострадянських демократій, демонструє приклад путінської Росії, де відповідний світогляд став основою консолідації політичного режиму та національної мобілізації, що близька до класичних тоталітарних форм середини ХХ ст.

В Україні такий тип є засадничо антидержавним, він перебуває в антагонізмі з самою ідеєю української незалежності, а тому проявляє себе виключно в конфліктних або маргінальних формах. Під час кризи 2013–2014 рр. більшість його представників у сфері публічної політики та інтелектуальному просторі України остаточно ідентифікували себе з агресивною політикою Росії і стали на антинаціональні позиції.

Конструктивна частина ідентичності «ретрограда» завжди полягає в необхідності «повернення». Але точка призначення цього зворотного руху може різнитися. Вона залежить від особ-

ливостей соціокультурного підґрунтя, на якому виростають реакційні сили. Індустріальний ландшафт Донбасу, Кривбасу чи Харкова однозначно вимагає повернення в ситуацію класичного модерну – з чіткою монопольною ідеологією, колективізмом, уніфікацією. Натомість в умовах Центральної України більш імовірною є спроба повернутися в домодерну реальність традиційної культури з відповідними атрибутами суспільної організації: чітким розмежуванням «своїх-чужих», неписаними правилами, патримоніальною владою, її свавіллям, боротьбою за привілеї та круговою порукою на всіх рівнях. Усе це може прикриватися «національною ідеєю», «духовністю», заглибленням у історичні витоки та постійним намаганням встановити «канони» ідентичності.

Тому «ретроградна» реакція постає в українських умовах не лише комуністично-імперською, а й етноцентричною. Остання більшою мірою поширена в середовищах творчої та гуманітарної інтелігенції. Відповідний тип в українському русі відомий вже понад століття, на нього досить гостро реагували наші «поступовці» Михайло Драгоманов («Чудацькі думки про українську національну справу»), Іван Франко («Сідоглавому»), Володимир Винниченко («Уміркований» та «щирий»).

Один з індикаторів, який чітко вказує на такий тип реакції, – експлуатація концепту «захисту мови» (в одному випадку – російської, в іншому – української). Тобто замість того, щоб вирішувати мовне питання в інструментальному і компромісному ключі, «ретрогради» завжди починають «боротьбу», справжнім сенсом якої є повернення – або до радянських часів, або до уявних історичних витоків «чистої» української етнокультури. Натомість нинішній статус-кво не задовольняє ні адептів імперського реваншу, які не можуть змиритися з необхідністю вивчати українську мову як нову державну, ні прихильників тотальної «українізації», в уявленні яких використання російської мови мешканцями України є ненормальним у контексті «повернення» до уявного національно-культурного стандарту.

Сьогодні мовний індикатор вказує на те, що «ретроградний» тип української еліти втратив фокус суспільних зацікавлень і дедалі більше маргіналізується в процесі стрімкого становлення політичної нації. (Рівень стурбованості проблемою використан-

ня мов у суспільстві, згідно з даними опитування агентства «Рейтинг» від березня 2016 р., наближається до 0 %²⁵.)

Наступна категорія української еліти названа нами «емігрантами», хоча далеко не всі її представники виїхали з України, а також не всі ті, хто виїхали, є світоглядними «емігрантами».

Із представниками попереднього тренду – «ретроgrадами» – «емігрантів» споріднює реакція гострого неприйняття актуальної української дійсності. Але якщо перші дистанціюються від неї в часі, то другі – в просторі. Вони світоглядно «переселяються» до інших спільнот, культур, країн, у яких почуваються значно комфортніше і впевненіше. Для «емігрантів» тут, на батьківщині, все не так, як має бути. Її культура вторинна і провінційна, її історія сповнена недоречностей і помилок, наука й освіта жалюгідні, політика потворна й недолуга, а люди і побут викликають страх, презирство і роздратування.

Натомість деінде й історія велична, і політика захоплююча, і культура фантастична, і люди прекрасні. Приводи для захоплення «емігранти» знаходять на всіх континентах, але найбільшу їх групу в українському соціокультурному просторі становлять адепти європейсько-американського напрямку. Багато хто з них інтегрувався у відповідні структури та спільноти, вчиться або стажується, читає і перекладає, отримує гранти і заповнює анкети, проживає постійно або тимчасово. Для них країни Заходу (починаючи з найближчої до нас Польщі) – це зона комфорту і «справжнього» життя, тоді як Україна – суцільний головний біль і реальність, яку доводиться терпіти як вимушене непорозуміння.

На сьогодні «емігрантський» дискурс домінує в молодіжному літературному та гуманітарному середовищі. Його осердя – Києво-Могилянська академія.

Між «емігрантами» і «ретроgrадами» лежить ціннісна і світоглядна прірва, вони дослівно належать до різних епох, хоча й змушені повсякчас стикатися одне з одним в інформаційному просторі, в науці й мистецтві, в соціальних мережах, політиці і побуті. Цінності «ретроgrадів», як уже говорилося вище, належать

---

²⁵ Динаміка суспільно-політичних поглядів в Україні [Електронний ресурс] / Соціологічна група «Рейтинг». – Режим доступу : http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_obschestvenno-politicheskikh_vzglyadov_v_ukraine_mart_2016.html

або домодерній архаїці (від сентименту «дитинства босоногого» до пафосу трипільських горщиків), або класичному модерну (панівна ідеологія, великодержавність/національно-визвольна боротьба, заводський гудок, комсомольська юність, революційне підпілля). «Емігранти» ж душею і розумом перебувають у ситуації постмодерну.

Постмодерністський погляд на реалії сучасної України вимагає позбутися Донбасу (який став осердям реакції Модерну і ризикує далі скочуватися в домодерну архаїку «казачества»), протидіяти націоналізму і консерватизму в його сучасних політичних і культурних формах, а натомість всіляко вітати європейську інтеграцію і сприяти лібералізації всіх форм суспільного життя.

Саме домінуванню «емігрантів» у культурному та медійному середовищі ми завдячуємо тотальним скепсисом та іронією щодо української дійсності, яким просякнута вітчизняний інформаційний простір.

Спільною рисою найбільш антагоністичних груп – і «ретроградів» радянського зразка, й «емігрантів» параєвропейського – є те, що для більшості з них центри метрополій перебувають за межами України. Там вони і черпають свої моральні сили й основну поживу для своїх переконань. Втім, путінська Росія, схоже, стає сьогодні центром тяжіння не лише для пострадянського «ретроградного» тренду, а й для всіляких можливих реакціонерів правого і лівого гатунку в Європі та за її межами. Натомість уявна глобальна батьківщина «емігрантів»-постмодерністів сьогодні дедалі більше звужується в Європі та, ймовірно, розширюється в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Тим часом Україну як точку відліку усіх світоглядних пошуків і проєкцій намагаються трактувати «ретрогради» з націоналістичного табору. Вони продовжують шукати центр світу на власній землі – або у вигляді «чистого» етнографічно-достовірного українства, або не менш чистого революційно-націоналістичного «проводу». Однак ці пошуки не надто збуджують уяву переважної більшості громадян країни. Лише легковірною глядача російських телеканалів може ввести в оману портрет Бандери на Євромайдані й УНСОвське гасло «Слава нації! – Смерть ворогам!» на вулицях Києва. Нікому ще не вдалося повернутися в минуле, особливо в те, якого насправді й не було.

Третій тип представників сучасної української еліти, які беруть активну участь у суспільних справах, але свідомо чи несвідомо зводять на манівці проект побудови політичної нації, ми назвали «імітаторами». Їхній ареал поширення – публічна політика і супутні комунікації.

Попередні два типи оформили свої цінності та світоглядні домінанти на основі реакцій відторгнення української дійсності, що обумовили у них, залежно від темпераменту носіїв відповідних соціальних установок, бажання руйнації або втечі. Натомість «імітатори» є тими, хто пристосувався до цієї дійсності і навіть навчився паразитувати на її суперечностях.

Така відповідь на історичний виклик національного самовизначення була неможливою в попередні історичні епохи, коли влада, ідеологія (релігія), ідентичність сприймалися як граничні смисложиттєві реальності – принаймні у свідомості провідних верств. Епоха постмодерну виявила під цими категоріями прагматичні підтексти, а самі відповідні дискурси зробила симулятивними (Бодрійяр).

Іронія нинішньої ситуації в публічному просторі України полягає в тому, що політики-«імітатори», які цинічно послуговуються різноманітними політико-ідеологічними симулякрами в процесі переділу сфер економічних та адміністративних інтересів, є значно більш послідовними постмодерністами, ніж їхні критики з табору інтелектуально-культурних «емігрантів». Більше того, «імітатори» сьогодні навчилися симулювати будь-які тренди і дискурси, якщо це обіцяє електоральну підтримку відповідних соціальних груп. Так, аналізовані нами вище «ретроградні» та «емігрантські» феномени суспільної свідомості на політичному рівні сьогодні переважно репрезентовані саме «імітаторами», які таким чином формують свої електоральні ніші.

Витоки симулятивного дискурсу української політики слід шукати в ілюзіях постперебудовного періоду. Будівництво демократії на руїнах тоталітаризму здавалося на початку 90-х легкою і захоплюючою справою. З одного боку, на пострадянський простір прийшли місіонери Заходу з власними рецептами політичної реорганізації в річищі теорії демократичного транзиту. Ставку було зроблено на формування «структур громадянського суспільства» та суб'єктів конкурентної політики – передусім партій. З іншого

боку, вітчизняна інтелігенція з усім своїм багажем суспільство-знавчих теорій взялася будувати партії на надійній ідеологічній основі, вибираючи з традиційного спектру (консерватизм – лібералізм – соціал-демократія) те, що відповідало особистим смакам «засновників». Так виникли українські диванні партії та осередки грантоотримувачів, що й утворили перше комунікативне середовище публічної політики в Україні.

Тим часом реальний політичний процес обертався навколо двох ключових процесів першої половини 90-х років – інституційної розбудови незалежності та переділу власності й адміністративно-економічних активів. Обидва процеси відбувалися фактично поза увагою «інкубаторів» демократії, які в цей час зосередилися не на реальних процесах суспільних змін, а на засвоєнні «правильних» ідеологічних конструкцій, запропонованих донорськими організаціями та підручниками з політології.

Очікувалося, що носії цінностей «громадянського суспільства» та представники класичних політичних ідеологій переберуть на себе основні функції політичного представництва після того, як генеральна битва між комуністами і націонал-демократами рухівського зразка завершиться перемогою останніх.

Відповідні суспільні умови виникли наприкінці 90-х: капіталізм і національна державність в особі кандидата в президенти Леоніда Кучми остаточно перемогли радянське минуле в особі лідера КПУ Петра Симоненка. Однак на той час віртуалізація політичного дискурсу вже набула незворотного характеру і була функціонально вписана у стратегії панівних суспільних груп. Кристалізація відповідних схем відбулася у 1998 році під час перших парламентських виборів, що проводилися на партійній основі.

У цей момент віртуальні політичні дискурси і реальна боротьба організованих груп еліти за сфери впливу схрестилися в гібридному продукті української конкурентної демократії. Система почала функціонувати одночасно у двох паралельних вимірах – у реальному вимірі боротьби за владний ресурс та імітаційному вимірі боротьби ідей, гасел та іміджів.

Відтоді на політичному ринку домінують штучно сконструйовані бренди (персональні та партійні), на обслуговування яких і спрямована індустрія політичних симулякрів, яку у нас називають політичними технологіями.

При цьому імітувати можна які завгодно сутності та тренди. Тут, як і в комерційній рекламі, головне – якісний сюжет і насичена образність. У 1998 році феноменом виборчої кампанії став тріумф «Партії зелених», представленої переважно мотивуючою телевізійною рекламою. А, наприклад, кампанія СДПУ(о) стала прикладом того, що навіть значне ресурсне забезпечення не може врятувати імітацію, цілком позбавлену зв'язку з дійсністю.

Однак справді серйозного успіху імітація досягає в українській політиці тоді, коли вона імітує відповідь на реальну потребу і запит суспільства. Зокрема – відповідь на головний виклик національного самовизначення. Сконструйовані політтехнологіями символічні «відповіді» на ці виклики стимулювали реальну суспільну мобілізацію, що в українській політичній традиції отримала назву Майдану. Переконливості цим імітаціям надавала реальність загроз, що нависали над національним проектом у 2004-му та 2013-му. А каналізування відповідних преференцій у річище корпоративних інтересів стало настільки ж закономірним результатом «продажу» бренду, як і депресія ошуканого «споживача».

Політичні «імітатори» сьогодні вже стали цілим професійним середовищем. Вони не лише організують виборчі кампанії та виготовляють рекламний інформаційний продукт, а й коментують політичні новини на телеканалах, стають депутатами і топ-чиновниками. Залежно від кон'юнктури, вони можуть ставати журналістами, прокурорами, командирами військових підрозділів, шукаючи позиції, де їхня імітація в даний момент виглядатиме більш переконливою.

Практично весь актуальний політичний контент виготовляється і підтримується сьогодні «імітаторами». Найсвіжіші приклади – це люстрація, антикорупційна боротьба у вигляді додаткових органів державної влади та європейська інтеграція у вигляді Угоди про асоціацію (втім, зона вільної торгівлі з ЄС – це не імітація). Мистецтво політичної імітації настільки розвинулося в Україні, що часом воно вже навіть працює на користь національних інтересів (наприклад, у випадку т.зв. Мінських домовленостей).

Говорячи про перспективи українського національного самовизначення, вочевидь, слід відповісти на питання: чи існує

в Україні якась інша еліта, окрім описаних тут типів «ретроградів», «емігрантів» та «імітаторів»?

Так, вона, безперечно, існує, і в ній є досить значний прошарок тих, хто свідомо формує основи політичної нації. Але ця частина нашого інтелектуального, культурного і політичного середовища не становить окремого типу, вона все ще не може означитися ні світоглядно, ні організаційно – у вигляді якоїсь «партії». Її потенційні і дійсні представники губляться в публічному просторі, де домінують ретроградно-емігрантські дискусії та політтехнологічні симулякри. Вони не можуть виробити свою мову і символіку, утворити окремішнє комунікативне середовище і домовитися про спільну діяльність, оскільки свідомість практично кожного з них інфікована смислами з панівних дискурсів. Тому вони воюють разом з етноцентричними «ретроgrадами» проти імперських «ретроградів», разом з «емігрантами» – проти архаїки і казарменного модерну, а також час від часу потрапляють під вплив чергової імітаційної політтехнології.

Не можна стверджувати, що протидія формуванню нової політичної нації є свідомою суспільною стратегією «ретроградів», «емігрантів» та «імітаторів». Хоча об'єктивно їхнє домінування в громадській думці, безперечно, перешкоджає цьому. Адже результатом є даремне витрачання суспільної енергії, девальвація важливих понять і символів, штучна конфліктність і, врешті-решт, відчуження мас від національного проекту.

Усвідомлення цього неминуче зростатиме. Тому в перспективі дедалі більше «ретроградів» усвідомлюватимуть марність руху «вічного повернення», принаймні частина «емігрантів» захоче повернутися обличчям до дійсності і повернути собі власну країну, а імітатори, втомлені розчаруваннями демосу, захочуть нарешті віддати свій талант і професіоналізм реальній справі національного одужання і самовизначення. Але це станеться лише тоді, коли промоутери національного проекту вироблять цілісну доктрину, її понятійний апарат і стиль, навчатися впізнавати одне одного і відрізняти манівці від головної дороги.

РОЗДІЛ 2. ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ

Привабливість демократії

Ключове питання успішності побудови демократії – це питання мотивації. Чому суспільства, нації і держави стають на шлях демократизації? Які їхні справжні спонукальні мотиви, цілі та очікування, пов'язані з впровадженням демократичних принципів і стандартів в області політики, державного устрою і суспільної свідомості?

Очевидно, що в кожному конкретному випадку мова буде йти про унікальний історичний досвід і комплекс причин та обставин, що передують демократичному вибору даного народу. Однак є, вочевидь, щось спільне в мотивації постколоніальних, посттоталітарних і поставторитарних спільнот, їх лідерів, еліт і мас, чим визначається привабливість демократії в сучасному світі.

У ряді випадків можна говорити про вимушену демократизацію. Їй зазвичай передуює воєнна поразка або інша подія, що призвела до національної катастрофи, внаслідок якої колишній – недемократичний – спосіб самоорганізації нації втрачає свою життєздатність.

Є й інший – зовнішній стосовно самосвідомості конкретного народу стимул до приведення свого суспільного устрою до демократичного зразка. Справа в тому, що бути демократичним – це сьогодні, в певному сенсі, означає бути сучасним. Для недемократичних режимів і їхніх підданих існують серйозні перешкоди для повноцінної участі в багатьох глобальних процесах, як гуманітарного, так і політичного, а також економічного характеру. Такі країни зазнають обмежень у культурному обміні й інтелектуальній співпраці, вони позбавлені можливості входити у впливові коаліції, а їхній голос у міжнародних справах сприймається

завжди з поправкою на «недемократичний» статус. Такою є доля більшості «недемократій» і «незрілих демократій», а ті з них, які завдяки наявному економічному, демографічному або військовому потенціалу можуть претендувати на лідерські позиції в світі, змушені компенсувати недоліки свого статусу іншими важелями впливу.

Тому прагнення бути демократичним часто пов'язане сьогодні з бажанням бути прийнятим до кола розвинених країн на умовах дружнього і рівноправного партнерства. Власне, вимоги, що стосуються демократичних перетворень, є ключовими в процедурах інтеграції в такі міжнародні співтовариства, як НАТО і ЄС. Однак, крім таких зовнішніх стимулів до демократичних перетворень, існує й інший бік демократичної мотивації. Це – привабливість демократії як найбільш справедливого і передового суспільного устрою, в якому однаково зацікавлені і влада, і політикум, і громадяни.

Привабливість демократії полягає передусім у тих цінностях, які приймаються демократичною спільнотою як фундамент суспільного життя. Головною з них є свобода. Будь-яке суспільство, в якому цінується свобода, в сьогоднішніх умовах обов'язково прийде до необхідності побудови демократії. Справедливим є і зворотне твердження: народ, який не цінує свободу, ніколи по-справжньому не захоче будувати демократію.

Відмінною рисою того розуміння свободи, яке утвердилося в ліберальному проекті ХІХ–ХХ століть, є принцип рівності. Саме цей принцип є сполучною ланкою світоглядного лібералізму з поняттям демократії, запозиченим європейською суспільною думкою Нового часу з античності. Ідея рівності привернула до демократичного проекту численних послідовників з усіх соціальних, демографічних, культурних груп, які в тих чи інших обставинах виявлялися жертвами дискримінації.

Інший важливий принцип, пов'язаний з цінністю свободи, – це принцип визначення прав і обов'язків. Уявлення про те, що кожен індивід (а також група і суспільство-нація загалом) має невід'ємні права, дотримання яких гарантується всім суспільним ладом і державою, привертає на бік демократії не тільки тих, хто шукає свободи, а й тих, хто шукає захисту. Зокрема захисту від несправедливості, насильства і свавілля.

Отже, привабливість демократії полягає в тому, що вона пов'язана з уявленням про безпеку, узагальненим вираженням якого є концепт правової держави. Сучасна правова держава будується саме на основі демократії, оскільки цей вид суспільного устрою володіє найбільш повним і збалансованим набором норм, практик і процедур, здатних забезпечити захист прав і законних інтересів будь-якого суб'єкта суспільного життя.

Третій важливий аспект привабливості демократії – це можливість розвитку, які вона відкриває перед окремою людиною і суспільством загалом. Демократичні країни – це здебільшого найрозвиненіші країни сучасного світу. Зв'язок розвитку і демократичного устрою виник не випадково. Тому що реалізація принципу свободи і рівності здійснюється переважно в механізмі вільної конкуренції. Особливістю конкурентного демократичного суспільства є наявність вибору, що стимулює кожного суб'єкта вдосконалити свою пропозицію. Це стосується всіх сфер життя суспільства – виробництва товарів і послуг, політики, культури, ідеології. Завдяки появі дедалі більш привабливих і вдосконалених пропозицій демократична спільнота динамічно розвивається і є лідером інновацій.

Говорячи про мотивацію, окремо слід зауважити зв'язок **демократизації і модернізації**.

Справа в тому, що прагнення до модернізації, цілком зрозуміле для країн світ-системної периферії (І. Валлерстайн), нерідко розуміється як готовність до демократії. Але насправді мотивація щодо цих двох стратегій національного розвитку збігається лише частково. Модернізація – це найкоротший шлях до розвитку і, в певному сенсі, безпеки. Але найчастіше намір модернізації не бере до уваги мотивацію свободи, а в певних випадках здійснюється значно ефективніше і швидше за рахунок обмеження свободи (приклади – тоталітарні режими СРСР та нацистської Німеччини, авторитарна модернізація в Чилі і Сінгапурі).

Тому, оцінюючи перспективи побудови демократії в тому чи іншому суспільстві, необхідно усвідомити міру прагнення до свободи. Особливо складним є випадок із пострадянськими державами, в більшості з яких після краху комуністичної системи і смуги занепаду 1990–2000 рр. ідеться про фактично повторну модернізацію, що створює додаткові ризики для демократично-

го проекту. Адже невдалий досвід використання демократичного фасаду цілком очікувано може привести суспільство до рішення повернутися на вторований у ХХ столітті шлях авторитарної модернізації.

Принциповою відмінністю демократичного не за формою, а за змістом суспільства є його відкритість. Цей концепт, розроблений Карлом Поппером, визначає здатність такого суспільства сприймати практично будь-яку інформацію і будь-яку інновацію. При цьому йдеться не просто про відкритість зовнішню, а й про відкритість внутрішню, що розуміється як готовність змінитися. Більшість традиційних суспільств є закритими, обмеження зовнішніх контактів і запобіжники від внутрішніх перетворень становлять їх природну систему самозбереження, що включає ментальні, психологічні, культурні та інституційні механізми.

Відкрите суспільство має апарат обробки нової інформації і вироблення на її основі нової моделі поведінки. Спрощено кажучи, нова інформація не вбиває відкрите суспільство, а сприяє його вдосконаленню. Основні характеристики цього апарата, який дозволяє самовідтворюватися відкритому суспільству в умовах зовнішніх і внутрішніх викликів, описані Максом Вебером в його концепті цілераціональної діяльності та Роланом Бартом у понятті структурної людини.

У контексті проблематики побудови демократії важливим є розуміння того, що відкритість (тобто відсутність обмежень на обмін інформацією та інституційні зміни) приводить до бажаного результату тільки в тому випадку, коли суспільство є колективним суб'єктом, здатним раціонально оцінювати дійсність, продукувати інноваційні моделі поведінки і діяти за ними.

Зрозуміло, що така здатність не виникає одномоментно і не охоплює відразу всіх членів суспільства. Йдеться про тривалий історичний процес засвоєння певних навичок мислення і комунікації, в який поступово втягуються все нові соціальні групи і категорії громадян.

При цьому важливою є наявність певних передумов і для формування колективної суб'єктності, і для оволодіння прийомами цілераціональної дії. Прикладом вивчення таких передумов, як відомо, є робота М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму».

Суперечливість демократії помітив іще Арістотель, який вважав, що демократія через свою відкритість профанує владну функцію в суспільстві, а тому обов'язково вироджується і призводить до тиранії. Однак Новий час виявив іще один побічний результат демократичного урядування. З'ясувалося, що воно не лише продукує зниження компетентності політичного керівництва і втрату легітимності держави, а й провокує при цьому специфічну соціальну мутацію у вигляді громадянського суспільства (у сенсі – суспільства громадян), яке «підпирає» легітимність держави волею громадян і створює «зовнішній скелет» самоорганізації, що є фактично новою формою державності.

Таким чином, демократія в індустріальну епоху веде до соціально-політичної інновації, яка дозволяє стабілізувати республіканську форму організації влади, ліберальне суспільство та ринкову економіку.

Ця інновація або народжується, – і тоді кризовий етап становлення демократії змінюється її консолідацією, – або не народжується, і тоді є два варіанти подальшої еволюції суспільств: вони а) втрачають суб'єктність або б) перетворюються на авторитарні чи тоталітарні режими. Отже, логіка національного самовизначення прямо корелюється з логікою демократичного транзиту.

Досвід побудови демократій у різних частинах світу, а також трагічні наслідки відмови від демократичної ліберальної моделі на користь авторитарних і тоталітарних проектів у першій половині ХХ століття спонукали громадську думку до рефлексії фундаментальних принципів демократичного устрою. А пізніше, на хвилі масштабних політичних перетворень кінця ХХ століття, розвиток цих підходів спричинив формування цілого напрямку політичної науки – теорії демократичного транзиту.

Демократичний транзит

Виходячи з досвіду побудови демократії у країнах «третьої хвилі» (С. Хантінгтон), а також із концептуальних припущень інституціоналістів, можна дійти висновку щодо необхідності перегляду традиційних підходів до проблеми демократичного транзиту.

У цих підходах перехід до демократії розглядався, по-перше, як питання ідеологічного (або дещо ширше – ціннісного) вибору, а по-друге – як проблема руйнування недемократичних інститу-

тів суспільства з метою будівництва на їхньому місці інститутів ліберальної демократії. Тому головними напрямками демократичного будівництва вважалися: а) засвоєння активною частиною суспільства ліберальної парадигми суспільної свідомості; б) максимальне роздержавлення публічної сфери; в) приведення національних інститутів і норм у відповідність із західними зразками.

Але сучасний погляд на речі дозволяє визначити демократію не просто як ідеологічний вибір або інституційну модель, а як соціальну інновацію. Таке визначення відкриває перед нами дещо іншу перспективу дослідження проблем будівництва демократії і самої практики демократичних реформ.

Оскільки мова йде про інновацію, то найважливішими аспектами її вивчення і проектування в конкретному суспільному організмі є а) мотивація, б) передумови і в) алгоритм запуску.

Не втрачає актуальності і питання щодо суб'єкта демократичних перетворень, хоча коли йдеться про інновацію, то мова радше має йти про ініціативне ядро, а також про сприйнятливість до нововведень і зацікавленість у них різних соціальних груп і акторів політики.

Намагаючись знайти такого суб'єкта в пострадянській дійсності, західне експертне співтовариство дійшло висновку, що локомотивом демократичних перетворень у країнах колишнього СРСР має стати т.зв. громадянське суспільство. Поняття *civil society* набуло на той час значної популярності в західній політичній думці і стало ключовим елементом світоглядного переходу від модерну до постмодерну в соціально-політичній сфері.

Але в контексті проекту демократизації посткомуністичного простору під громадянським суспільством почали розуміти гіпотетичний колективний суб'єкт, що включає ліберально налаштованих і соціально активних громадян, організованих у неурядові структури (*NGO*). Для підтримки таких структур західні фонди стали виділяти певні ресурси, а перед їх активними членами відкрилися різноманітні соціальні ліфти.

Не можна стверджувати, що стратегія розвитку неурядових організацій як інструмент демократизації себе повністю не виправдала, але труднощі, що виникли як із життєздатністю самого «третього сектора», так і з його впливом на еволюцію суспільно-політичних інститутів, сприяли пошуку інших факторів та

інструментів прискорення демократичного транзиту. На цьому напрямі західна політична думка пододала певний еволюційний шлях, на якому виділяються деякі важливі поворотні пункти. Так, зокрема, Роберт Д. Патнам звернув увагу на інституційні та політико-культурні передумови побудови демократії і довів залежність ефективності ліберальних політичних інститутів від попередніх форм соціальної самоорганізації²⁶.

Одночасно з цим інституційний підхід продуктивно використовувався у вивченні економічних перетворень (Д. Норт та ін.). Це дало можливість розглянути передумови успішності політичної демократизації та економічної лібералізації в цілісному цивілізаційному контексті. Своєрідним синтезом досягнень інституційної та ціннісно-світоглядної шкіл є концепт «відкритого доступу». Ним характеризується спосіб функціонування того особливого режиму суспільної самоорганізації, який еволюційно приходить на зміну «природній державі» і якому в політичній сфері відповідає демократія²⁷.

Демократизація і націоналізація

Від початку проектові побудови демократії в Україні була властива певна суперечливість. Вона полягала в тому, що лібералізація форм суспільного життя мала накладатися на досить інтенсивні процеси націоналізації. Для такого суміщення не було б жодних перешкод, якби йшлося про ХІХ – початок ХХ ст. Епоха класичного європейського модерну саме передбачає становлення інститутів ліберального суспільства в національних формах.

Національна самосвідомість в цю пору природним чином формується в національно-визвольних рухах або у війнах із зовнішнім ворогом, що супроводжуються ідеологічним націоналізмом, уніфікацією ідентичності за допомогою школи і преси тощо. Водночас демократичні інститути проходять своє становлення в не менш гострих конфліктах внутрішньої політики, які набува-

---

²⁶ Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам разом із Р. Леонарді та Р. Й. Ханетті; пер. з англ. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

²⁷ Норт Д., Уолліс Дж., Вайнґаст Б. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Дуглас Норт, Джон Уолліс, Бари Вайнґаст; пер. с англ. – М. : Изд. Института Гайдара, 2011. – 480 с.

ють форм революцій, громадянських війн, парламентських криз, ідеологічного радикалізму і політичного екстремізму.

Але такий шлях до демократії є неприйнятним в епоху пост-модерну з його прагненням уникати загострення суперечностей і засудженням ідеологічних та політичних крайнощів. «Вегетаріанське меню» демократичного транзиту кінця ХХ – початку ХХІ століття, запропоноване Заходом пострадянським демократіям, складалося переважно з рецептів роздержавлення, розвитку громадянського суспільства та інсталяції політичних інститутів ліберальної демократії, оптимізованих на той час розвиненими країнами.

Отже, якщо класичні західні демократії формувалися на основі засвоєння сторічного власного досвіду, то пострадянським державам пропонувалося пройти цей шлях за короткий час, до того ж – спираючись на чужий досвід, зафіксований у вигляді інститутів, норм, принципів і цінностей, які слід було приймати на віру.

Про те, що такий «учнівський» підхід до побудови демократії може бути успішним, свідчить досвід інтеграції в європейський культурний і політичний простір країн Центральної Європи. Процедури їх вступу до НАТО і ЄС були мотивовані, з одного боку, гірким досвідом радянського тоталітаризму, а з іншого – прикладом процвітаючих країн Заходу, що перебував на піку своєї могутності й успіху. Ідеологічним мотиватором процесу стала теза про «повернення» відповідних країн і народів до витоків власної ідентичності, що належить до європейської цивілізації.

Тобто соціальна інновація в Центральній Європі, вироблена в «лабораторних» умовах західного контролю і підтримки (в т.ч. прямого фінансування структурних та інституційних реформ, інвестування і побудови сучасної інфраструктури), виявилася успішною.

Однак для країн колишнього СРСР (крім країн Балтії) такі «лабораторні» умови не могли бути створені. До того ж у цих країнах, як уже зазначалося, ліберальний проект мав здійснюватися в умовах активного будівництва нації і держави. Суперечливість трендів національного модерну і ліберально-демократичного постмодерну, помножена на слабку «учнівську» мотивацію і відсутність реальної підтримки пострадянських суспільств Заходом – усі ці обставини істотно ускладнили процес засвоєння

соціальної інновації у вигляді західної демократії на пострадянському просторі. У більшості випадків це призвело до створення гібридних режимів, у яких авторитарна влада відповідає патерналістським очікуванням населення, а інститути представницької демократії функціонують у формальному «демонстраційному» режимі. Такі суспільства, сформовані в різних частинах сучасного світу (Латинська Америка, Східна Європа, Південно-Східна Азія, Близький Схід), політологи описують як неопатримоніальні²⁸.

Складнішою виявилася траєкторія демократичного транзиту України. Тут авторитарний політичний режим не зумів закріпитися, зіткнувшись з активізмом громадянського суспільства. Рес-таврації пострадянського авторитаризму протистояла, з одного боку, частина суспільства, орієнтована на національний модерн, а з іншого – істотний прошарок інтелігенції і представників бізнесу, орієнтованих на постмодерну редакцію лібералізму-глобалізму.

Демократичний вибір України

Для України традиційно мотивація свободи є однією з провідних суспільних цінностей. Прагнення особистої свободи і встановлення соціальної рівності є чільною метою всіх масштабних суспільно-політичних рухів у нашій країні, починаючи з визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (1648–1654) і закінчуючи участю українців у дисидентському русі колишнього СРСР, в якому вони переважали кількісно і були найрадикальнішою частиною руху опору тоталітаризму.

Що ж до двох інших аспектів демократичного вибору – мотивацій безпеки і розвитку, – то ці характеристики демократичного устрою були засвоєні й оцінені українським суспільством значно пізніше. Зв'язок розвитку і демократії став очевидним за підсумками протистояння радянської та західної моделей, що призвело на початку 90-х років до рішучого розриву з комуністичною ідеологією і державним монополізмом. А розуміння зв'язку демократії з безпекою, внутрішньою і зовнішньою, досі приходиться до свідомості більшості наших громадян досить непростим шляхом, долаючи етатистські установки і психологію закритості.

---

²⁸ Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации : монография / Александр Фисун ; Региональный филиал НИСИ в Харькове. – Харьков : Константа, 2006. – 352 с.

Отже, сприйнявши ідею демократії як орієнтир національного розвитку, українці постали перед досить складним завданням. Ліберальна демократія західного зразка до цього часу пододала довгий шлях розвитку і нині являє собою складну систему громадської організації, яка передбачає одночасне функціонування демократичних інститутів влади, розвиненого громадянського суспільства, відповідних форм політичної культури, яка спирається на панівні ліберальні цінності і світоглядні принципи. Побудова такої системи прискореними темпами в посттоталітарному суспільстві, яке, до того ж, одночасно з демократичним транзитом проходить основні етапи націоналізації та ще при цьому змушене вирішувати проблеми економічного занепаду і різкого зниження рівня життя більшості населення, стало серйозним викликом для України, як, утім, і для інших країн колишнього СРСР.

Теорія демократичного транзиту, яка формувалася переважно в рамках інституційного підходу, передбачала вирішальну роль **інститутів демократичного врядування** для трансформації неліберальних суспільств. Розрахунок тут був простий. Оскільки ліберальні перетворення на Заході привели до оформлення відповідних норм, цінностей і практик у вигляді демократичних інститутів, можна було очікувати і на зворотний ефект – виникнення ліберального суспільства на основі демократичних інститутів.

Тому основна стратегія і тактика демократизації полягала в тому, щоб повсюдно засновувати неурядові структури та послідовно інсталювати в пострадянську політичну дійсність демократичні норми і процедури, сформовані на Заході в процесі його власної ліберальної еволюції.

Досить легкою справою виявилось впровадження демократичних (за формою) інститутів і процедур. Ще в 1990 році, перебуваючи у складі Радянського Союзу і фактично в умовах однопартійності, Україна провела перші дійсно вільні вибори, сформувавши на їх основі цілком представницький парламент. Після проголошення незалежності без особливих проблем були інсталювані інші елементи демократичної політичної системи, включно з Конституцією 1996 р. Політичне життя країни від початку будувалося на конкурентній основі і розвивалося переважно в умовах необхідної свободи слова, переконань і дотримання інших громадянських прав і свобод.

Більш складним завданням виявилось впровадження **демократичних принципів і цінностей**, які б забезпечували адекватне сприйняття суспільних проблем, мотивацію державного апарату й еліти до їх подолання і, власне, ефективне функціонування інститутів представництва та відповідальності.

Процес демократичних перетворень у нашій країні містить такі елементи: а) впровадження необхідних норм і інститутів; б) досвід використання механізмів політичного представництва; в) свободу слова та доступ до інформації політичного характеру; г) підтримку партійного будівництва, а також різноманітних недержавних організацій (НДО) та д) участь у процесі реформування експертів з розвинених країн.

Криза демократичного проекту в Україні

Упродовж чверті століття в Україні послідовно впроваджувались інститути демократії, формувались і змінювались відповідно до демократичних стандартів Конституція України, виборче і партійне законодавство, нормативне регулювання роботи парламенту й адміністративної системи. Наближення вітчизняної політичної системи до демократичної інституційної моделі перебуває під пильним наглядом авторитетних міжнародних інституцій, наприклад, Європейської комісії за демократію через право.

Тривалий час у реформаторських проектах основна увага приділялася цінностям та інституціям. Цінності переважно декларувалися, а інституції створювалися «на виріст». Індикатором успішності цих трансформаційних зусиль можуть слугувати два показники: якість людей (масштаб особистостей на вищих щаблях суспільних ієрархій) та якість ідей (інноваційний потенціал ключових смислів публічної комунікації). Нині ці індикатори вказують на кризовий етап у реалізації трансформаційної стратегії.

За об'єктивними критеріями можна констатувати такі закономірності функціонування політичних інститутів України:

– збільшується монополізація влади на всіх рівнях. Боротьба за адміністративний ресурс ведеться за принципом «переможець отримує все»;

– зростають цинізм політичної боротьби та маніпулятивність політичного дискурсу. Апеляція до національних цінностей та колективних інтересів стає предметом технологій і дедалі частіше

використовується для штучної мобілізації електорату або й відвертої дестабілізації, що здійснюється не лише в інтересах внутрішніх акторів, а й зовнішніх;

– знижується рівень публічних осіб. У конкурентній політичній боротьбі перевагу отримують менш компетентні і менш вмотивовані цінністю спільного блага та національними інтересами, але при тому більш агресивні і ресурсно забезпечені індивіди;

– владний ресурс перетворюється на інструмент реалізації приватних інтересів у сфері власності та контролю фінансових потоків. Тобто йдеться не просто про корупцію, а про систему паразитування на державі.

Відповідно, ці тенденції призводять до:

1) зростання тіньової економіки та корупції;

2) зростання рівня політичного насильства;

3) зниження рівня довіри до всіх органів влади і легітимності держави як такої.

Чи означають ці тенденції хибність демократичного вибору для нашої країни? Чи винні в кризовому стані вітчизняної системи влади політичні інститути демократії?

Якщо на це питання суспільство й еліта дають позитивну відповідь, то відбувається авторитарний реверс, який здійснили наші найближчі сусіди – Білорусь раніше, Росія пізніше.

В Україні авторитарний поворот не відбувся вже двічі – у 2004 і 2013 роках. Тому можна сказати, що саме українське суспільство дало іншу відповідь щодо ролі інститутів у демократичному будівництві. Вона полягає у визнанні того, що раціональні принципи суспільної організації, цінності свободи, права і справедливості, які лежать в основі демократичної моделі урядування, безумовно позитивно сприймаються українським суспільством та формують його позитивну мотивацію до змін. Вони відповідають прагненням переважної більшості українців і їхнім уявленням про бажаний суспільний устрій.

Водночас співвідношення та зв'язок між цими цінностями і реально діючими політичними інститутами демократії не є однимірним і одноваріантним.

Питання ж полягає в тому, чому **в підсумку багаторічних демократичних трансформацій якість політики погіршилася за всіма показниками?** За всіма критеріями, що є ключовими для оцін-

ки якості демократії, Україна деградувала саме в той період, коли, теоретично, мала активно опановувати демократичні засади.

Пояснень може бути кілька. По-перше, можливо, проект демократичного транзиту є утопічним і не реалізовується в принципі. По-друге, може з'ясуватися, що зроблені кроки були неправильні або недостатні. Третя версія того, що відбувається, може полягати в тому, що демократія в Україні встановлюється належним чином, однак цей процес включає певну кризову складову, що ми й спостерігаємо нині.

Для підтвердження або спростування першої і третьої версії слід не стільки вивчати український досвід побудови демократії, скільки узагальнювати світовий, що перебуває поза рамками цього дослідження. Тому обмежимося більш докладним розглядом другої версії. Якщо вона правильна, то помилковими, цілком ймовірно, є або наші оцінки вихідної соціальної дійсності, що підлягає реформуванню, або оцінки дієвості запропонованих кроків.

Можна виділити кілька ключових колізій у розумінні демократії, які стали серйозною перешкодою для побудови ефективної демократії в Україні протягом чверті століття і навіть породили в певних громадських і політичних колах сумніви у виправданості її демократичного вибору.

Якщо говорити узагальнено, то головна проблема демократичного самовизначення українців лежить у площині співвідношення свободи і права. Орієнтоване на переважно індивідуалістичні підходи і цінності, українське суспільство не схильне буквально і неухильно дотримуватися правових норм у тих випадках, коли вони перешкоджають досягненню особистих цілей. У цих випадках індивід, а також посадова особа і навіть політичний інститут або діють неформальним (в т.ч. корупційним) чином, або використовують недосконалість норм права, або намагаються ситуативно змінити саму норму. Результатом такого співвідношення свободи і права в українській демократії є занепад політичної культури, розбалансованість правової системи і низька легітимність інститутів.

Похідним від розуміння принципу свободи є співвідношення між правами та обов'язками. Зрозуміло, що релятивізм стосовно норм права зміщує баланс у цьому співвідношенні на користь прав і передбачає досить умовне виконання обов'язків. Усі, хто

має можливість уникнути виконання обов'язків, роблять це, а саме виконання обов'язку сприймається як покарання або свідчення соціальної поразки в суперництві з більш успішними і компетентними співгромадянами.

З огляду на це суспільство і практично кожен індивід опиняються у зачарованому колі. Наприклад, бізнесмен, який ігнорує свої зобов'язання в частині податкових відрахувань, опиняється віч-на-віч із таким само недобросовісним державним чиновником, а той, у свою чергу, змушений мати справу з недобросовісним шкільним учителем своєї дитини тощо. «Забудькуватість» щодо обов'язків особливо прикметна для політичної сфери та її дійових осіб. На наступному етапі політична корупція поширюється вже не тільки на депутатів, а й на самих виборців. Закономірно, що в цих умовах стрімко деградує державна служба, механізми представництва та сам інститут вільних виборів.

Досить складною для сприйняття українського суспільства виявилася також проблема співвідношення волі більшості і права меншості. Руйнівні наслідки для вітчизняної політичної системи має принцип «переможець отримує все», прийнятий політичними акторами як основна модель. Нерідко політична сила або лідер сприймає свою перемогу в конкурентній боротьбі (наприклад, у виборчій кампанії) як право монополізувати владу. З іншого боку, сторона, що програла, також схильна застосовувати насильство і нерідко виходить за рамки демократичних процедур для забезпечення своїх інтересів.

Крім підвищеної конфліктності, такий стиль відносин між більшістю та меншістю призводить до нестабільності інститутів і процедур. Адже більшість після своєї перемоги щоразу намагається переформатувати політичну систему (взаємини і повноваження органів влади, виборче законодавство, парламентські процедури) у власних інтересах.

Натомість меншість прагне зруйнувати або заблокувати будь-які, зокрема цілком легітимні та конструктивні ініціативи влади. Політичне суперництво, таким чином, перетворюється на політичну війну, в яку втягуються не тільки професійні політики, а й активні громадяни, котрі їм співчують. Довіра всередині політичної системи падає до нульових показників, а кризові ризики зростають до критичних значень.

Еволюція **української партійної системи** в період «до і після Майдану» досить красномовно ілюструє суперечливість демократичного транзиту по-українськи.

Незважаючи на те, що з 1998 року (перші парламентські вибори за пропорційною системою) політичні партії є, в теорії, головним суб'єктом політичної відповідальності, джерелом кадрів і виразником інтересів народу, і ця їхня роль у процесі конституційних змін і змін виборчого законодавства лише посилювалася, сама партійна система весь цей час послідовно деградувала.

Про це свідчать: а) рівень недовіри до політичних партій, відображений у даних соціологічних опитувань; б) нестабільність партійної системи, в якій постійно змінюються лідери, відбуваються злиття і розколи, політичні «самогубства» і недружні «поглинання»; в) хистка, непрозора і недемократична структура самих партій, які будуються переважно навколо публічної фігури лідера та/або джерела тіньового фінансування.

Попередній період політичної історії України може бути охарактеризований як олігархічний консенсус, що був зруйнований на певному етапі свого розвитку спробою монополізації влади і ресурсів із боку оточення Януковича. Політичні партії обслуговували цей консенсус у тому сенсі, що вони: а) не допускали до важелів політико-адміністративного контролю «чужі», не інкорпоровані до кланових середовищ елементи; б) виконували роль балансу у вирішенні періодичних конфліктів, що спалахували між групами інтересів, а також були інструментом розмежування (квотування) сфер інтересів; в) виступали в ролі каналізатора соціальної напруги, що є побічним результатом олігархічного панування.

Криза 2014–2015 рр. призвела до домінування в політичному просторі як головних суб'єктів політичної конкуренції вже не стільки партій – у класичному розумінні слова, – скільки «політичних проектів», які за характером своєї появи і функціонування балансують між логікою *start-up* у бізнесі та законами «розкрутки» зірок естради.

При цьому сам «ринок» політичного представництва, тобто попит на ідеологію, лідерство й діяльність, істотно не еволюціонує. Українське суспільство продовжує перебувати в полоні переважно тих самих уявлень, мотивацій та емоцій, що й протягом усіх років незалежності. Домінантними його рисами залишають-

є патерналістська установка, нестабільна і частково конфліктна ідентичність, пошук авторитету, брак довіри до інститутів і очікування «сильної руки».

Ймовірно, саме цими інфантильними установками і обумовлена дієвість маніпулятивних технологій, які довели свою успішність на політичному ринку України і зрештою призвели до теперішнього критичного стану партійної системи та системи політичного представництва як такого.

Архаїчність і відсталість соціальних запитів і очікувань електорату експлуатується політичним класом для отримання управлінського мандата за демократичними процедурами. Для цього використовують постмодерністські медійні технології, підкріплені для переконливості механізмами архаїчного насильства над волею і свідомістю індивіда – підкупом, залякуванням і залученням до корпорацій.

Наслідком таких підходів є поява нових політичних проектів, заснованих на мережевій, «вірусній» та інших мобілізаційних технологіях, що фінансуються з альтернативних, в т.ч. зовнішніх джерел. Реклама партійних брендів стає дедалі агресивнішою, фігури партійних лідерів дедалі ефектнішими, а середовище «партійних активістів» із часом професіоналізується і набуває ознак корпоративної закритості.

Таким чином, еволюція партійної системи України є свідченням глибокого занепаду системи політичного представництва демократичного зразка.

Тож не дивно, що багато експертів і активні громадяни шукають **альтернативу** такому представництву в інших громадських формах, зокрема – в **неурядовому секторі**. Ця альтернатива ідеологічно пов'язана з концептом громадянського суспільства, що є однією з констант самосвідомості демократичного транзиту.

Результатом такого утвердження демократії, коли інститути прискореним темпом встановлюються і «реформуються» під дедалі розвиненіші стандарти, а деякі базисні принципи та підходи залишаються незасвоєними, є певний політичний сурогат, який прийнято називати фасадною демократією. Під прикриттям демократичних інститутів значна частина реально функціонуючих соціальних норм і принципів деградувала до відверто феодальних (патримоніальних) форм.

Більше того, клієнтистські, корупційні та відверто кримінальні соціальні структури не тільки навчилися використовувати інститути представницької демократії, а й при цьому зуміли самі демократизаційні зміни вписати в контекст власних корпоративних стратегій. Прикладом цього є перманентний процес «адміністративної реформи», маніпуляції з виборчою системою і суперечливі колізії вітчизняного «конституційного процесу».

Для зовнішнього спостерігача йдеться про недемократичну сутність, що ховається за демократичною видимістю. Однак ізсередини ситуація оцінюється інакше. Політична дійсність сприймається саме як демократія, побудована за певним планом і заданим іззовні зразком, але вона є такою, що нікого, за великим рахунком, не влаштовує.

Найбільша проблема полягає в тому, що шляхи перетворення авторитарних, тоталітарних та інших суспільств на демократичні, принаймні в теорії, розроблені та неодноразово критично переосмислені ідеологами «третьої хвилі», демократичного транзиту й авторами інших концепцій перехідного періоду. Але **як перетворити сурогатну демократію на справжню** – це поки що політичній науці і практиці невідомо.

Що в цих умовах означає будувати демократію? Насамперед, мабуть, ідеться про зміну орієнтирів і пріоритетів у реформуванні суспільства та політичної системи. Слід більше уваги приділити не стільки нормам та інститутам у контексті їх відповідності певним стандартам і панівним підходам, скільки самому духові демократичних перетворень. З одного боку, такі реформи повинні відповідати уявленням конкретного народу про суспільне благо і справедливість. А з іншого – повинні сприяти утвердженню принципів і цінностей, що відрізняють демократію як спосіб суспільної самоорганізації.

Завдання демократизації

В умовах фасадної демократії для її перетворення важливо не лише зрозуміти сутність та ознаки демократичного режиму, а й усвідомити, чим демократія насправді не є.

Отже, демократією не є застосування права сильного. Конкуренція є невід'ємною частиною демократичного устрою. Однак політична боротьба ведеться за певними правилами і, що най-

важливіше, не за владу як таку, а за право представляти спільні інтереси суспільства і держави. Це боротьба думок і точок зору, а не придушення противника будь-якими засобами.

Тому другою важливою особливістю демократичної конкуренції є те, що відмінна від домінуючої точка зору не пригнічується і не переслідується, оскільки дискусія про суспільне благо ніколи не припиняється, а її учасники зацікавлені в істині більше, ніж у власній правоті.

Постійний пошук істини і кращих рішень передбачає максимальну відкритість і готовність сприймати нову інформацію. Демократія неможлива в умовах закритого суспільства, в якому відсутня свобода думок. Демократичне суспільство також гостро реагує на брехню політиків, оскільки така брехня перешкоджає усвідомленому вибору і правильному рішення громадян.

Процедура важлива в демократії як основа довіри. Порушення правил ставить під удар сам результат. Дотримання необхідних процедур і їх постійне вдосконалення є тим механізмом, який дозволяє демократичним принципам зберігатися і розвиватися в суспільстві, незалежно від політичних віянь, поведінки лідерів і поточних рішень. Відсутність поваги до процедури – перша ознака незрілого соціуму, його неготовності до демократичної форми управління.

Немає демократії і там, де панує політична доцільність. Закон дотримання процедури особливо важливий у принципових, життєво важливих рішеннях, які приймає керівництво країни або народ загалом. Демократію не можна побудувати на революційній доцільності, яка неминуче породжує сваволю чиновників і руйнування громадянської злагоди.

В основі демократії лежить віра в колективний розум і колективну волю, яка згодом втілюється в державних рішеннях і громадських інститутах. Тому там, де довіра до особистості переважає над довірою до правил та інститутів, не можна говорити про зрілу демократію. У демократії немає вождів, у неї є лідери, які діють у рамках закону і народного мандата.

Демократичні інститути є інструментом народовладдя, який постійно використовується самим народом. У роботі цього механізму є дві найважливіші складові – повноваження і відповідальність. Невизначеність щодо цих питань, нечіткість визначень або

відсутність відповідних норм є ознакою того, що демократичні інститути використовуються не за призначенням.

Демократія несумісна з корупцією і наявністю конфлікту інтересів. Основа демократичного врядування – не сила примусу, а довіра до обраних народом представників, яким делегуються владні повноваження. Корупція руйнує довіру, і суспільство позбавляється свого політичного представництва у владі.

Демократія в постійному режимі контролює і вдосконалює саму себе. На це не здатна державна машина або політична система сама по собі. Необхідний стимул і спрямування вона повинна отримувати від компетентних, активних і організованих громадян. Тому демократія неможлива в пасивному суспільстві, де переважають патерналістські установки й очікування, де громадяни схильні сліпо довіряти рішенням і діям влади та готові обміняти свою лояльність на добробут.

Розуміння того, що не є демократією, створює необхідні передумови для визначення завдань демократичного будівництва в конкретній країні. Подолання відповідних явищ і тенденцій суспільного життя може слугувати досить надійним індикатором успішності такого будівництва.

Необхідно також оцінити, які існують передумови для подолання цих ознак незрілої демократії.

Загалом, колізії політичного життя останніх десяти років дають підстави стверджувати: в Україні розпочато перехід до моделі суспільної організації, що відома під назвою демократії участі і є важливим інноваційним набутком сучасного людства чи принаймні значної його частини, у світоглядній та психологічній єдності з якою перебуває український народ. Водночас для засвоєння та успішного використання цієї моделі українській нації необхідно набути певних кондицій суспільної організації, що проявляються насамперед у сфері суспільної свідомості.

2.1. МОДЕЛЬ ВЛАДИ

Конституювання політичної системи

Роль держави в сучасній емансипації української нації є вочевидь дуже важливою. Власне, здобуття державності й становить той найголовніший виклик, який спонукає до оформлення національної ідентичності та означення національного будівництва як соціальної місії.

Державність є цінністю суспільної свідомості, оскільки вона відображає готовність громадян до колективного думання і колективної дії. Відмова від використання держави в досягненні суспільних цілей означає невідповідність існуючої форми державності чи її конкретних носіїв актуальним колективним (національним) завданням і цілям.

Творення нових суспільних форм, таких як нація, держава, громадянське суспільство, потребує **етапу конституювання**. На цьому початковому етапі становлення закладаються інститути, норми, практики, які надалі триматимуть усю соціальну конструкцію у стані динамічної цілісності та відносної рівноваги. Важливо, щоб ці інститути, норми і практики відповідали характеру самої спільноти, її стану на момент самоствердження і тим зовнішнім умовам і викликам, в яких це самоствердження відбувається.

Адекватність конструкції не може бути підтверджена нічим іншим, окрім досвіду. Тому період конституювання є, з одного боку, творчим і по-своєму романтичним, а з іншого – турбулентним і конфліктним. У цьому контексті й слід розглядати процес народження національної конституції як документа, що слугує своєрідним технічним паспортом тієї конструкції національного життя, яка склалася внаслідок дії багатьох чинників внутрішнього і зовнішнього характеру.

Українське державотворення кінця ХХ століття має неповторний культурно-історичний і політичний характер, але при тому й універсальний зміст, сформований європейською традицією національного самовизначення. Перший його період, пов'язаний із прийняттям установчих документів нової держави – Декларації про державний суверенітет, Акта проголошення незалежності, Конституційної угоди, – закріпив низку базових норм і принци-

пів, які означили специфіку **української моделі нації і держави**. Це передусім громадянський принцип формування політичної нації, визнання українського народу та його історико-культурної традиції основою національного самовизначення, унітарний державний устрій, змішана президентсько-парламентська форма правління.

Важливе значення для конституювання вітчизняної політичної моделі мала низка демократичних прецедентів: вільні вибори депутатів парламенту і першого Президента, проведення всенародного референдуму щодо підтримки Акта проголошення незалежності, мирна передача влади за підсумками дострокових президентських виборів 1994 р.

Тож на момент прийняття Конституції України 1996 року потребували узгодження лише деталі державно-політичної конструкції, які й були зафіксовані на основі політичного й ідеологічного компромісу. Предметом такого компромісу стали, перш за все, державна символіка, наявність автономії у складі унітарної держави, розподіл повноважень щодо впливу на адміністративну вертикаль між парламентом і президентом.

Таке узгодження відбулося. І це сталося не тому, що всі залишилися задоволеними і всі інтереси було враховано. Зупинитися на певних рішеннях наш політичний клас, який і був суб'єктом конституювання держави, змусила логіка політичного процесу. Конституція давала відчуття стабілізації правил і форм суспільної організації, що відкривало можливості для утвердження статусів, розподілу сфер впливу і власності, реалізації міжнародної суб'єктності. Усе це й відбувалося впродовж майже 10 років, наповнюючи, стимулюючи та спрямовуючи процеси становлення державних, громадсько-політичних, економічно-господарських інститутів.

Конституція 1996 року, в цьому сенсі, виконала свою основну функцію. Вона не спрямувала суспільство та державу до якогось ідеального стану, але створила правову й інституційну основу, в межах якої основні суб'єкти суспільного життя реалізовували свої партикулярні інтереси й завдання. Характер цих інтересів і завдань залежав не від тексту Конституції, а від рівня культури і специфіки персональних та групових мотивацій тих, хто за цією Конституцією жив.

Критики зауважують, що значна частина положень Конституції 1996 року залишилися голими деклараціями. Дійсність не відповідає їм, а громадяни не докладають зусиль, щоб цю невідповідність виправити. Ця обставина є лише зайвим доказом того, що Конституція в Україні не стала ще тією формою суспільного договору, яка властива розвинутому суспільству громадян, у політичному сенсі організованому за принципами демократії участі. Конституція залишилася угодою еліт щодо правил домінування в суспільстві, побудованою на клієнтських відносинах та етатистських цінностях.

Базовим чинником, що стимулює **пошуки нових конституційних формул** в Україні, є незавершеність проекту державного будівництва та процесу національного самовизначення, який лежить в його основі. Перетворення населення Української РСР на українську політичну націю, а Української держави – на інструмент реалізації інтересів і цінностей українських громадян є значно масштабнішим і тривалішим процесом, ніж інституційне оформлення атрибутів державності, демократії і конституційного ладу. Тому між офіційно затвердженими нормами і суспільною практикою залишається значна дистанція. Цей простір невизначеності заповнюється, з одного боку, маніпулятивними політичними технологіями, юридичною казуїстикою, популізмом і банальною корупцією, а з іншого – пошуками значущих національних змістів, узгоджених норм і правил гри, які б становили основу реальної, а не бутафорної державності.

Стрімкий розвиток подій на пострадянському просторі призвів до того, що Конституція 1996 року не визріла інтелектуально, морально й політично з логіки українського національного самовизначення, а стала реакцією на факт державності з боку людей, які цю державність на той момент уособлювали.

Ідеологічні (ціннісні) засади в пострадянському суспільстві, що вже в умовах національної державності долає етапи націостановлення, не пройшли необхідного шляху еволюції. Тому статті Конституції не апелюють до спільного досвіду і спільних цілей громадян, а є «домашнім завданням» для інфантильної еліти і не менш інфантильного соціуму, які більше схильні «списати», ніж засвоїти урок.

Чинний конституційний текст не можна розглядати як фіксацію суспільного договору щодо правил і принципів співжиття, це

радше реферат з теорії конституціоналізму, в якому прописано окремі положення, що регулюють ключові для суб'єктів прийняття цього документа відносини – відносини влади.

Саме в частині регламентування відносин суб'єктів політики відбулося наповнення життям конституційних положень, тоді як більшість інших конституційних норм і досі сприймаються як голі декларації, благі побажання або сакральні тексти, що самим фактом своєї фіксації засвідчують нашу приналежність до числа цивілізованих народів.

Природно, що саме стосовно «живої», практичної частини Конституції, яка регламентує правила здобуття і реалізації влади, виникали спокуси її перегляду.

Тому конституційний процес можна розглядати в контексті балансування України між «природною державою» і «порядком відкритого доступу» (Д. Норт, Д. Уолліс, Б. Уейнгаст). Для першої характерне маніпулювання правилами, зокрема конституційними нормами, з метою здобуття переваги над політичним суперником, а для другого стабільність і раціональність правил гри в політичній сфері є засадничим принципом, який становить для всіх її учасників більшу цінність, аніж можливий виграш.

Зміни виборчої моделі та спроби спочатку прийняти, а потім змінити Конституцію впродовж усіх років незалежності були стимульовані не в останню чергу саме прагненням політичних гравців забезпечити собі більш вигідне позиціонування. Таким чином у вітчизняній політиці виникло зачароване коло **перманентної конституційної кризи**: невизначеність правил у внутрішньополітичній боротьбі завжди породжує спокусу змінити правила під себе, що, у свою чергу, апріорно ставить під сумнів будь-яку норму, що встановлюється як конституційна.

У підсумку це підірвало легітимність як самої Конституції, так і механізмів, що забезпечують її стабільність та імперативність, – зокрема йдеться про діяльність Конституційного Суду.

Ось цими двома суперечливими тенденціями – спробами завоювання «мертвих» положень Конституції через їхню інструменталізацію та практикою маніпулювання положеннями, які аж надто «живі» (настільки, що не дають стабілізуватися системі державної влади), – визначається, на нашу думку, логіка конституційного процесу в Україні.

Щоб зрозуміти, в якій точці цього процесу ми нині перебуваємо, варто обрати фокус бачення поза спостережуваним явищем. Тоді ми побачимо, як у світовому чи бодай в близькому до нас європейському, а також у ще ближчому до нас пострадянському контексті вирішуються питання конституційного будівництва.

У цьому актуальному для нас досвіді побачимо дві виразні тенденції. На пострадянському просторі основна інтрига полягає в тому, чи вдається панівній верхівці утвердити своє домінування через конституційні норми (найчастіше це робиться через маніпуляції з дозволеними термінами перебування на посаді перших осіб чи способом їх обрання).

Водночас у Європі маємо інші прецеденти. У тих країнах, що змушені радикальним чином реагувати на цивілізаційні виклики сьогодення, конституційний процес стає частиною трансформації суспільства, його переходу в нову якість самоусвідомлення і самоорганізації. Маємо на увазі найбільш резонансні події останнього часу навколо зміни конституційних норм в Угорщині та Ісландії. Незалежно від того, чи йдеться про дрейф у бік націоналістичних (Угорщина) чи соціалістичних (Ісландія) підвалин, ці приклади вказують на важливу обставину: зміни до Конституції є наслідком і вираженням змін у панівних настроях і цінностях європейських народів та фіксують узгоджені на загальнонаціональному рівні орієнтири суспільного розвитку.

Як у контексті цих закономірностей виглядає ситуація в Україні?

Наше суспільство дуже повільно, але все ж доволі очевидно дрейфує в бік ліберального типу суспільної організації. Переважно це виглядає як деградація і розпад неліберальних форм і практик (що в багатьох викликає ностальгію і депресію). Показовим є те, що у нас не відбувається реставрації доліберального «порядку», незважаючи навіть на політичні перемоги носіїв відповідних гасел і ментальностей. Тому наша нова Конституція не може легітимним шляхом виникнути й утвердитися, якщо вона не відобразить собою цей дрейф до ліберального зразка.

Але вимога змінювати Конституцію, оскільки вона начебто перешкоджає утвердженню ліберальних цінностей та принципів у реальному житті, є сьогодні абсурдною. Тому що нинішня Конституція й досі залишається набагато ліберальнішою, ніж реальність чи навіть очікування щодо цієї реальності з боку основних

соціальних груп. У цьому сенсі Конституція у частині своїх ціннісних декларацій була створена «на виріст», і до її проектних параметрів суспільство ще об'єктивно не доросло.

Тому насправді мотивація до зміни Конституції в контексті «перезаснування» на більш ліберальних засадах є гранично малою. Люди, які цього прагнуть, опиняються у зачарованому колі суперечливих імпульсів. Перший – треба щось змінювати, а змінити Конституцію – це найлегше, тому з цього й слід починати. Другий – щоб змінити життя, достатньо було б просто виконувати норми чинної Конституції.

Ця світоглядно-мотиваційна суперечливість і перешкоджає перевести ідею перезаснування республіки в Україні на нових конституційних засадах у скільки-небудь осмислене практичне річизце.

Час від часу ідея «перезавантаження» отримує непрямий стимул від ініціатив щодо конституційного реформування, що спираються на зовсім іншу мотивацію, яка не є настільки стратегічно значущою, але водночас – більш практичною. Йдеться про проекти конституційних змін, вписані у стратегію боротьби за утримання або здобуття влади.

Ця мотивація була рушієм «конституційного транзиту» як установчого періоду, так і періоду, позначеного спробами ревізії чинної Конституції. Конституційний референдум 2000 року, реформа 2004-го, спроби змінити Конституцію в 2008–2009 рр., повернення до моделі 1996 року за рішенням Конституційного Суду – в основі усіх цих корекцій тексту Основного Закону лежать ініціативи щодо зміни моделі організації державної влади в частині перерозподілу повноважень між основними владними інститутами.

Подальші ініціативи періоду президентства В. Януковича та П. Порошенка або мали імітаційний характер (діяльність Конституційної Асамблеї 2012–2013 рр.), або зосередилися на часткових змінах до конституційного тексту в частині децентралізації, судочинства та реформування прокуратури.

Прикметно, що в практичну площину переходили лише ті ініціативи щодо зміни статусу в конституційному облаштуванні держави, які йшли від правлячої політичної групи. Ці ініціативи представляли, як правило, інтереси тієї частини політичного класу, яка в даних політичних умовах була зацікавлена у зміні існуючої моделі.

Криза базової конституційної моделі

Модель влади, що була конституйована в Україні в установчий період державності, закономірно прийшла до кризи в період між президентськими виборами 1999 і 2004 років. Саме в цей час для української політичної еліти актуалізувалося питання про механізми здійснення і передачі влади, її правове і технологічне забезпечення.

Власне, в цей час до політичного лексикону увійшло поняття «політична реформа». Але вибір цього терміна був радше даниною звичній риторичі чинного на той час Президента Л. Кучми, котрий значною мірою легітимізував свою владу місією здійснення різноманітних «реформ». Реально ж йшлося про інституційне становлення політичного режиму і його перехід із тимчасових і ситуативних засад функціонування до стабільних «правил гри». Очевидно, що ці правила засадничо спиралися на довгострокову стратегію певних сил, які закріпилися на панівних позиціях в українському політикумі, бізнесі, органах влади.

Ідея реформи виникла у цих груп із відчуття стабілізації свого становища і водночас усвідомлення стратегічних потреб закріплення панівного статусу в різних сферах соціальної легітимації – правовій, економічній, політичній, ідеологічній. Такі наміри й потреби постали на порядку денному після президентських виборів 1999 року, в яких соціальні технології, застосовані владою, довели свою ефективність. Відчуття повного контролю над ситуацією в країні саме й спонукало владу здійснювати зміни, які не могли нічим загрожувати панівним групам, але дозволяли оптимізувати і стабілізувати режим панування.

Саме тому принципово важливим, на нашу думку, є включення до розгляду процесу політичної реформи етапу т. зв. референдуму за народною ініціативою 16 квітня 2000 року. Включення цього етапу політреформи до поля зору дає значно адекватнішу картину мотивів, стратегій і політичного змісту пропонованих змін.

Зокрема, стає очевиднішим той факт, що поворотним пунктом для ініціаторів реформи в тлумаченні її цілей і мотивів були результати парламентських виборів 2002 року. Після того як правляча корпорація усвідомила ризик програшу на президентських виборах 2004 року опозиційному кандидату (а це відбувалося на

тлі успіху «кольорових революцій» у Грузії та Киргизстані), її підхід до змісту конституційних змін кардинальним чином змінюється.

Так відбувся крутий поворот у концепції політичної реформи, яка з попереднього наміру граничного посилення ролі президента переорієнтовувалася на модель корпоративного (олігархічного) управління країною під прикриттям моделі парламентської республіки.

Порівняно з попередньою спробою жорсткого закріплення владних повноважень і централізації владних інституцій навколо президента, яка запроваджувалася рішеннями референдуму 2000 року, новий варіант конституційної реформи, на думку експертів, був «розрахований на більш виважений і поміркований тип консервації політичних еліт». До цього зводилася суть нової концепції реформування системи влади в Україні, реалізована в законопроекті «Про внесення змін до Конституції України», який Президент Л. Кучма адресував у березні 2003 року політичному класу в особі Верховної Ради, експертному співтовариству в особі Конституційного Суду і широкій громадськості шляхом ініціювання всенародного обговорення.

Власне, сам процес формування пропозицій і пошуку компромісів навколо нових положень Конституції відбувався вже за правилами нового політичного ладу, легітимізувати який була покликана реформа. Звідси варіативність президентської ініціативи, що впливала з балансу інтересів навколопрезидентських політико-економічних корпорацій, звідси поспіх і непослідовність як у самих законопроектах, так і в процедурі їх проходження. Автори політреформи припустилися в своїх законопроектах настільки грубих помилок і невідповідностей, що розмова по суті законодавчих ініціатив просто втрачала сенс, оскільки очевидним чином ішлося про політичний торг і політичний тиск.

Незалежна експертиза законопроектів чотирьох молодих київських інтелектуалів, колишніх практикантів німецького Бундестагу, реакція правозахисних об'єднань, а врешті-решт і висновок «Європейської комісії за демократію через право» (Венеціанська комісія) не залишили сумнівів стосовно невідповідності пропонованих змін декларованим владою намірам демократичного реформування. Конституційна реформа вносила занадто

багато хаосу і суперечностей у функціонування системи влади в Україні і надто очевидно була спрямована на вирішення тактичних завдань діючого на той час режиму.

Ключова позиція щодо обрання президента парламентом виявляла мотиваційну основу авторів реформи: забезпечити становище панівного класу від наслідків народного волевиявлення. Попередні вибори до Верховної Ради продемонстрували здатність цього класу «коректувати» парламентську систему на свою користь навіть після повної перемоги опозиції. Але створена під запити однієї людини система президентських повноважень була надто всеохопною і безпосередньою у здійсненні влади, щоб можна було сподіватися встановити над нею контроль після аналогічної поразки режиму в 2004-му. Тому тактичні ходи і компроміси менеджерів та консультантів Л. Кучми оберталися виключно навколо термінів і форм обмеження президентських повноважень.

Внаслідок проведення конституційних змін щодо обмеження повноважень президента та реалізації положень пропорційного виборчого законодавства Верховна Рада перетворювалася вже не на клуб, а на політичну біржу, функції якої зводилися б до нескінченного перерозподілу посад, ресурсів, зовнішньополітичних преференцій між провідними клановими угрупованнями. Самовідтворення правлячої верстви забезпечується за цих умов професійною розкруткою партійних брендів і відсутністю адміністративно-фінансового забезпечення у потенційних конкурентів. Ефективність цих важелів колишня влада перевірила на президентських виборах 1999 року і під час проведення референдуму «за народною ініціативою» у 2000 році.

Інші новели президентських законопроектів також посилювали корпоративність і закритість системи влади. Розширення функцій всенародних референдумів, запровадження двопалатного парламенту, інституалізація парламентської більшості, складна і не повністю виписана схема призначення та відкликання урядовців – усі ці елементи були нічим іншим, як спробою юридично оформити і закріпити ноу-хау правлячого режиму, засвоєні ним у процесі президентських виборів 1999 року, парламентського перевороту в Українському домі, референдуму «за народною ініціативою», післявиборчою парламентською структурізацією 2002–2003 рр.

На значні суперечності та неузгодженості, які впадали в око під час розгляду відповідних законопроектів, звернули увагу передусім зарубіжні експерти. Для вітчизняних спостерігачів ці недоліки не були такими гострими і кричущими, оскільки вони підсвідомо враховували дію позаінституційних чинників. Так, усі в Україні знали, що основними інструментами влади були фактично неконституційні органи – Адміністрація Президента і Державна податкова адміністрація. Водночас правова регламентація істотно звужувала можливості будь-якого «узаконеного» суб'єкта політичної чи господарської діяльності в Україні.

Невідповідність суті існуючих відносин і їх «демократичних» інституційних надбудов, з одного боку, перетворювала кожного суб'єкта на порушника певних норм і пов'язувала його круговою порукою з існуючою позаінституційною (кримінальною, себто насильницькою по суті, якщо не за формою) владою. З іншого боку, ця невідповідність диктувала свої правила у сфері структурних перетворень: найбільш дієвим ставав орган із максимальними силовими повноваженнями і з мінімальною регламентацією діяльності та відповідальності. Хоч як це дивно, але такі органи в Україні регулярно з'являлися з найкращими намірами і привабливими декларованими завданнями. Водночас додаткове вноормування і відбирання силових важелів впливу означали насправді параліч відповідної структури.

Є підстави вважати, що в своєму останньому варіанті політреформа мала на меті здійснити саме такого роду перерозподіл сфер впливу і повноважень. Верховна Рада мала стати відповідальною практично за всі державні рішення, а відтак апріорно «винною» перед населенням з кожного конкретного приводу. Натомість президент залишався в статусі «англійської королеви», але з дуже серйозними силовими важелями впливу, які за умов значної корпоративізації владної еліти і збереження «тіньових» схем в економіці й політиці набували вираженого мафіозного характеру.

Розрахунок, можливо, робився й на те, що нова влада, позбавлена цього позаінституційного компоненту своєї реалізації, просто не зуміє скористатися вигодами нового порядку. Таким чином створювалася система управління зі своєрідним «кодом доступу» – схильністю жити «по поняттям» і включеністю у відповідні соціальні страти та корпорації. Таке розуміння самої ідеї

політреформи дозволяє збагнути зміст конкретних положень, навколо яких точилися дебати під час обговорення проектів конституційних змін.

Загалом можна погодитися з думкою С. Речицького про те, що в проекті конституційної реформи зразка 2004 року слід вбачати «очевидне бажання влади звузити простір політичної свободи народу, вилучити з політичного життя країни мало не всі стохастичні процеси, збільшити державний вплив на громадянське суспільство, централізовано контролювати практично всі його стратегічні потреби й відправлення»²⁹. Простіше кажучи, метою політреформи було збереження влади, її ж засобом – легалізація наявних позасистемних важелів управління як політичних інститутів. Їхня розрізненість і певна неузгодженість залишала архітекторам нової системи додатковий простір для маневру в несприятливих умовах після перемоги опозиційного кандидата в президенти.

Виникла гротескна ситуація, коли парламентська більшість слухняно виконувала сценарій Адміністрації Президента, спрямований нібито на обмеження й ліквідацію цієї ж таки залежності народних обранців від виконавчої влади. На певному етапі сценарій «політреформи» став головним для владної корпорації, свідченням чого є цілеспрямована діяльність її представників у період найбільшого загострення кризи. Фактично під час переговорів між владою і опозицією 3–7 грудня 2004 р. мав місце політичний шантаж. Його логічним продовженням стали подальші заяви про необхідність реалізації політреформи, включно із заявою керівника штабу кандидата В. Януковича С. Тігіпка у ніч після повторного голосування другого туру.

Можна назвати три фактори, що обумовили цей поворот лідерів вітчизняного політичного класу:

1) тиск зовнішніх партнерів української влади, одні з яких (Захід) позбавили правлячий режим ілюзій щодо можливої підтримки, інші ж поставили жорсткі умови такої підтримки (Росія);

2) зміна співвідношення сил на політичній арені, коли успіх «Нашої України» вже перестав сприйматися владою як прикра випадковість, і загроза перемоги опозиційного кандидата в президенти стала цілком очевидною;

---

²⁹ *Конституційна реформа: експертний аналіз.* – Харків : Фоліо, 2004. – С. 54.

3) ментальні особливості й поведінкові моделі вітчизняної еліти, в якій на межі століть відбулося зміщення балансу від переважання старих номенклатурно-ієрархічних корпорацій на користь нових акціонерних асоціацій та ситуативних бізнесових пулів. Можливість у будь-який момент розділити майно і забрати «свою частку» стала необхідною умовою виживання суб'єкта і досягнення компромісу з партнерами.

Отже, під гаслом політреформи діюча на той час влада здійснювала плановий демонтаж політичної системи і передусім її ключового елементу – інституту президентства, на кшталт того, як війська, відступаючи, руйнують інфраструктуру окупованої території. Як далеко могла зайти така деструкція, вже в ході виборчої кампанії показали події на з'їзді депутатів усіх рівнів у Северодонецьку, де під загрозу було поставлено територіальну цілісність України і громадянський мир.

Політична реформа увійшла в український політичний арсенал як спосіб розв'язання *масштабного конфлікту всередині еліти*. У процесі реалізації проекту політреформи послідовно проявилися конфлікт мотивацій, конфлікт стратегій, конфлікт інтерпретацій подій, конфлікт у використанні результатів. Витоки цього конфлікту мали системний характер. Він постав: а) з необхідності формування нових правил здійснення влади і конкуренції еліт; і б) з неможливості розв'язувати поточні конфлікти за тимчасовими або запозиченими інституційними схемами.

При цьому конфлікт залишився внутрішньою справою еліти, виявом чого є очевидне нерозуміння смислу реформи більшістю населення країни. Втягування населення в розв'язання цього конфлікту здійснювалося переважно в маніпулятивно-віртуальному річищі – шляхом використання символічних жестів, правових колізій та психологічних операцій. Під час розгортання конфлікту було здійснено кілька різномасштабних пропагандистських проектів: «всенародний референдум», «всенародне обговорення», «народний президент».

Сам задум політичної реформи, її проектні характеристики, колізії навколо схвалення чи заперечення ідеї реформи та її конкретних варіантів залишалися внутрішньою справою політичної еліти, яка у своїх практичних рішеннях і навіть публічній риторичі керувалася виключно корпоративними інтересами. Теоре-

тична складова дискурсу політреформи, як і публічна її репрезентація в масовій комунікації, були лише інструментами тиску на політичних конкурентів, який використовувався виключно з тактичною метою досягнення переваги у даному конкретному питанні розподілу владних ресурсів і повноважень.

Загалом ставало дедалі очевиднішим те, що політичний процес в Україні став заручником інтриг кількох *олігархічних угруповань*. Ці групи розуміли, що залишитися при владі можна в один-єдиний спосіб: заплутати всіх, зіштовхнути і розколоти структуровані політичні сили, створити ситуацію правового хаосу і розгубленості виборців. А на цьому тлі – закріпити своє панування випробуваними механізмами «антикризового менеджменту», в класичному сценарії якого створення кризи є таким само важливим елементом політичної гри, як і перехоплення ініціативи щодо її розв'язання.

Цим тактичним завданням були принесені в жертву і стратегічна перспектива, і концептуальна послідовність дій.

Перманентна криза політичної системи України 2004–2010 рр. стала безпосереднім наслідком незбалансованої моделі влади, в якій знайшли своє відображення, головним чином, нові засади конкуренції і досягнення компромісу правлячих груп, а також практика заміни адміністративних механізмів маніпулювання в сфері суспільної комунікації (технології влади) на змістовні маніпулятивні схеми (технології політичної моди і реклами).

Отже, проект політичної реформи слід розглядати в контексті конкурентної боротьби різних корпорацій української політичної еліти на етапі формування її цілісної структури та ієрархії. Своєї привабливості він не втратив, хоча б через незавершеність цього процесу. Не слід применшувати його значення для інституційного оформлення української політичної нації, але не можна не звернути увагу й на те, що формування одних інституцій в цих умовах відбувається за рахунок нерозвинутості, а нерідко й подальшої деградації інших інституцій – не менш важливих у націостановленні. Йдеться про громадську думку, правову свідомість, інститут громадянства як такий.

Профанація чи свідоме ігнорування участі громадськості в реформуванні політичної системи неминуче завдає удару по легітимності владних повноважень тієї корпорації, яка здобуває в

цьому процесі перевагу над конкурентами. А це, у свою чергу, стимулює ініціювання нових «реформаторських» проєктів і формування нових опозиційних коаліцій на цій основі.

Конституційна реформа 2004 року не була продиктована потребою модернізації країни. Але вона стала першим сигналом неадекватності старої інституційно-правової форми новим викликам і новому балансу інтересів усередині політичного класу. Крім того, еволюція демократичних інститутів і практик у нашій країні започаткувала хоча й повільний, але невідворотний процес підвищення соціальної компетентності громадян, формування у їх значної частини активістських політичних установок, появи контроліт з відмінними від традиційних вітчизняних еліт підходами до суспільних справ.

Напрями оптимізації політичної моделі

Спекулятивне використання теми політреформи і конституційних змін, зокрема в політичному дискурсі, та використання конституційних змін як засобу отримання конкурентних переваг у політичній боротьбі призвело до компрометації будь-яких спроб змінити політичну систему України. Водночас ця система цілком очевидно містить низку конструктивних недоліків, що вимагають свого концептуального узагальнення і нормативного виправлення.

Своєрідною лабораторією для виявлення таких потреб і формування відповідних законодавчих пропозицій стала Конституційна Асамблея, яка діяла в Україні впродовж 2012–2013 рр. Через певні політичні обставини цей орган, створений відповідно до Указу Президента, фактично ***виконував роль політичного стимулятора***, але при цьому успішно функціонував як ***постійно діючий експертний форум***, в якому були опрацьовані найбільш значущі ідеї політико-правового реформування та вироблені пропозиції щодо проектування нової політичної моделі для нашої держави.

Ці ідеї спершу обговорювалися в профільних комісіях асамблеї, потім пройшли апробацію в рамках спеціальної робочої групи, створеної з метою доопрацювання проєкту Концепції змін до Конституції, і зрештою були викладені в цілісному документі, схваленому на засіданні Конституційної Асамблеї 21 червня 2013 року.

Зміст проекту Концепції змін до Конституції³⁰ становить значний практичний інтерес, оскільки в ньому у своєму концентрованому вигляді вміщені основні інноваційні пропозиції, які, ймовірно визначатимуть порядок денний реформування вітчизняної політичної системи в посткризовий період.

В умовах відсутності реального «замовлення» на нові конституційні норми як з боку суспільства, так і з боку влади, вітчизняне експертне співтовариство, досить повно представлене в рамках Конституційної Асамблеї, отримало можливість об'єктивно підійти до недоліків чинного тексту Конституції та практики застосування її положень. Зокрема, для експертів є очевидним, що сьогодні потребують свого конституційного врегулювання деякі колізії, пов'язані з функціонуванням інституту парламентаризму, виборчої системи, розподілом повноважень у сфері виконавчої влади, діяльністю Конституційного Суду, Рахункової палати та деяких інших передбачених Конституцією органів та інститутів.

Фахове обговорення цих питань привело до формулювання пропозицій конституційних змін, які лягли в основу проекту Концепції змін до Конституції.

Додатковим стимулом зацікавленої та активної роботи стало те, що паралельно з роботою Конституційної Асамблеї розроблялися та реалізовувалися у вигляді проектів концепцій та законів ідеї щодо реформування судової системи, прокуратури, територіальної організації влади.

Цей оптимізаційний тренд став домінуючим підходом, відображеним у тексті Концепції, що підсумувала дворічний етап діяльності Конституційної Асамблеї.

Прикметним є те, що інші підходи, засновані, зокрема, на прагненні заміни ідеологічних, аксіологічних та інших фундаментальних принципів конституційного тексту, не знайшли розуміння і підтримки в середовищі Конституційної Асамблеї. Йдеться про пропозиції щодо внесення змін до розділів I, II і III Конституції, які викликали найбільше суперечок та сумнівів щодо їх доцільності.

---

³⁰ *Проект* рішення Конституційної Асамблеї від 21 червня 2013 року № 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2013/6/20/93050.htm>

Прагнення оптимізувати діючу конституційну модель стало визначальним у частині найбільш політично чутливої частини конституційних змін, пов'язаної з реформою системи державної влади.

Схема, запропонована на розгляд Конституційної Асамблеї, мінімальним чином була пов'язана з поточними інтересами політичних гравців і відображає об'єктивні політичні реалії та оптимальні, на думку експертного співтовариства, параметри політичної системи, що можуть бути реалізовані в майбутньому.

Загальним чином запропоновані зміни можна охарактеризувати як засіб збалансування змішаної моделі правління. Баланс досягається передусім шляхом зміщення центру впливу на виконавчу владу та передачу відповідних повноважень від Президента до парламенту.

Передбачалося, що Верховна Рада буде призначати персональний склад Кабінету Міністрів одночасно з затвердженням програми його діяльності. Крім того, Уряд мав отримати повноваження щодо призначення голів державних адміністрацій, оскільки однією з головних функцій цих органів в оновленій моделі територіальної організації влади мала бути координація діяльності територіальних підрозділів міністерств.

Таким чином, у сфері поточної політики основна відповідальність лягала б на парламентські партії, які змушені будуть формувати владні коаліції, формулювати програмні засади своєї діяльності та відповідати перед виборцями за реалізацію поставлених завдань. Звісно, при цьому мають бути враховані недоліки тієї системи відносин у трикутнику Президент – Верховна Рада – Уряд, що значною мірою була здискредитована в Україні у період 2007–2009 рр.

Конституційною Асамблеєю була запропонована, таким чином, більш послідовна і повна передача повноважень щодо формування виконавчої влади від Президента до парламенту та більш чітке розмежування повноважень між Президентом і Урядом при здійсненні адміністративних функцій. З цією метою запроваджувався механізм контрасигнації та відбиралася у Президента можливість звільняти міністрів і зупиняти акти Кабінету Міністрів.

Натомість Президенту мали бути надані повноваження щодо призначення суддів, зберігався його контроль над інститутом прокуратури, Службою безпеки та Службою зовнішньої розвід-

ки. Глава держави мав би представляти Україну у зовнішньополітичній сфері та мав би відповідні повноваження щодо забезпечення обороноздатності країни, охорони її територіальної цілісності. Участь Президента у формуванні Кабінету Міністрів полягала б у його праві внесення на затвердження Верховної Ради кандидатури Прем'єр-міністра. Ця норма має убезпечити країну від можливого політичного протистояння виконавчої влади і системи силових структур, підпорядкованих Президенту.

Певних змін мало б зазнати і конституційне регулювання діяльності парламенту. Це стосується передусім відносин Верховної Ради з Кабінетом Міністрів. Посилення установчої функції парламенту логічно має супроводжуватися посиленням можливостей контролю. Новацією у цьому сенсі виглядатиме запровадження процедури інтерпеляції – заслуховування звітів міністрів з ініціативи народних депутатів, що може мати наслідком висловлення недовіри тому чи іншому урядовцеві.

У сфері законодавчої діяльності пропонувалося запровадити поділ законів на ті, що голосуються за звичайною процедурою, і ті, що потребують більш переконливої підтримки у сесійній залі, – так звані органічні закони, якими регулюються питання функціонування судової системи, Кабінету Міністрів, виборче законодавство та ін.

У дискусії стосовно того, чи повинна містити чинна Конституція норми щодо процедури прийняття нової Конституції, перемогла точка зору, що така регламентація є невиправданою, оскільки ухвалення нового Основного Закону відбувається в умовах, коли втрачають легітимність основоположні засади суспільної організації і фактично відбувається перезаснування держави. Тож у цих умовах апеляція до процедур старої Конституції є недоречною.

Водночас не було підтримано й ідею про створення нового розділу Основного Закону – «Охорона Конституції». У сфері захисту конституційних ладу повноваження залишаються за Президентом як гарантом додержання норм Конституції та Конституційним Судом як єдиним органом конституційної юрисдикції. Авторами Концепції пропонується посилити норми, які б забезпечували належну кваліфікацію суддів Конституційного Суду та їхній захист від можливого стороннього впливу.

Планувалося, що суттєвих змін мала б зазнати територіальна організація влади. Посилення місцевого самоврядування головним чином мало відбутися внаслідок передачі управлінських функцій від місцевих державних адміністрацій до виконкомів місцевих рад. При цьому за місцевими держадміністраціями зашилися б функції нагляду за законністю актів органів місцевого самоврядування та координація діяльності територіальних підрозділів центральних органів виконавчої влади.

Функціональність органів місцевого самоврядування мала б спиратися на їхню фінансову, організаційну та кадрову спроможність вирішувати питання місцевого значення. Формування такої спроможності бачиться через реформування податкової та бюджетної системи, передачу громадам прав на прилеглі до населених пунктів території, а також унаслідок здійснення територіально-адміністративної реформи. Її результатом повинно було б стати формування нових територіально-адміністративних одиниць – громади, району і регіону, – які були б близькі за назвою до існуючих, але принципово від них відрізнялися б за принципами утворення, кількісними характеристиками (населення і територія), функціями державного управління і місцевого самоврядування.

Не отримали загальної підтримки, але активно обговорювалися в робочих органах Конституційної Асамблеї ідеї бікамералізму; переходу до президентської моделі правління; запровадження регіонального самоврядування як форми, що суттєвим чином відрізняється від місцевого самоврядування; запровадження норми про відносну більшість голосів, необхідних для ухвалення звичайних законів; унеможливлення подачі законопроектів одним депутатом; включення до переліку підстав для усунення Президента в порядку імпичменту порушення ним Конституції та деякі інші пропозиції.

Загалом логіка запропонованої моделі організації влади в Україні виглядала таким чином. Президент як глава держави отримує мандат довіри всього українського народу для захисту основоположних прав і свобод громадян, державного суверенітету і конституційного ладу. Парламент визначає стратегічні завдання державної політики, її нормативно-правову базу та затверджує державний бюджет.

Сформований за підсумками парламентських виборів Кабінет Міністрів є підконтрольним Верховній Раді і має можливість здійснювати державну політику через центральні і місцеві адміністративні органи. Питання місцевого значення вирішуються органами місцевого самоврядування, які володіють необхідними для цього повноваженнями та ресурсами (в першу чергу, податковими надходженнями).

Стабільність роботи і кваліфікованість державної адміністрації забезпечується посиленням захисту державних службовців від політично вмотивованих кар'єрних ризиків. Незалежно від виконавчої влади та політичних колізій у парламенті діють суди і прокуратура.

Очевидним є те, що запропонована модель більшою мірою відповідає тренду «оптимізації», ніж очікуванням на радикальне оновлення засад вітчизняної політики. Вона є більш раціональною, прозорою і конкурентною для акторів політики. Водночас ця модель формує запит на більш відповідального і компетентного громадянина, а також потребує розвиненого громадянського суспільства і місцевого самоврядування як передумов свого успішного функціонування.

2.2. ПОЛІТИЧНА КРИЗА

Інституційні передумови кризи

Досвід кризового періоду 2004–2014 рр. демонструє нам об'єктивні умови та орієнтири національного самовизначення в координатах сучасності. В умовах політичного цейтноту і перед загрозою політичного фіаско правляча еліта України стала заручником кількох потужних тенденцій, що мали своєю основою як волю зовнішніх сил, так і об'єктивні закономірності внутрішньої політичної структуризації.

Політична система будь-якої країни будується на основі суспільних відносин, уявлень, традицій, які в цьому суспільстві панують на інших – неполітичних рівнях: соціальному, культурному, економічному. А тому, розглядаючи особливості національної політичної системи, необхідно враховувати те, які чинники соціальної самоорганізації більш загального характеру ці особливості сформуvalи та обумовили.

Спроба змінити політичний лад і навіть самі принципи суспільної організації нерідко вступає в суперечність із тяглістю форм свідомості та поведінки соціальних акторів, а подальший вектор трансформацій залежить від значного числа передумов і ситуативних чинників.

У своє самостійне існування політична система України увійшла з двома інституційними моделями, успадкованими від «материнського» організму політичної системи колишнього СРСР. Перша модель – це ієрархічна, закрита, напівфеодална система партійного керівництва, що включала в себе не лише органи КПРС, а й КДБ, військово-промисловий комплекс, комсомол, колгоспний лад на селі, ідеологічний диктат в культурі й науці. Другу модель – публічну, буржуазну, позбавлену центру самоорганізації і тривких механізмів самовідтворення систему народовладдя – сформувала проголошена М. Горбачовим і здійснена вищим керівництвом країни «перестройка». Демократична інституція була спроектована як допоміжна до основної і мала на меті збалансувати її вади – статичність, ізольованість від зовнішнього світу, брак персональної мотивації. На хвилі перебудовного ентузіазму були сформовані деякі елементи суспільного устрою, що були принципово новими: незалежна преса, парламент, приватний сектор економіки.

Уся подальша історія становлення політичної системи України, як і інших пострадянських країн, є низкою конфліктів, компромісів і взаємного пристосування цих різнорідних інституційних систем. У кожній з країн цей суперечливий симбіоз утворив власну конфігурацію чинників і елементів, що на сьогодні, за збереження певних ізоморфних характеристик, досить суттєво розмежував частини колись єдиного соціально-політичного організму. До цих відмінностей спричинилися соціально-економічні, культурно-психологічні особливості кожної з пострадянських держав, що обумовили різний перебіг політичної структуризації й її відмінні результати.

Серед завдань, які стояли перед політичним керівництвом нової незалежної України, можна виділити два головні: 1) створення на основі частини політичної системи нового цілого – з власним центром, механізмами легітимації, структурою і механізмами самовідтворення; 2) інтеграція і пристосування до місцевих умов

успадкованих після розпаду СРСР інституційних систем – комуністичної і ліберальної.

Специфіка просування українського політикуму цими двома шляхами одночасно полягала в кількох системних суперечностях:

1) відокремлена частина неминуче успадковувала механізми самоорганізації «материнського» організму – радянської політичної системи;

2) основою державної системи лишалась інституційна база УРСР, тому нова українська державність будувалася комуністичною елітою та її радянськими методами (що свого часу передбачив письменник і громадський діяч з середовища української еміграції Іван Багряний);

3) водночас і ліберальна складова політичної культури України формувалась і визрівала в умовах єдиного СРСР і засвоювалась у тих модифікаціях, яких вона набула в умовах імперії.

Отже, основні дихотомії суспільного розвитку (лібералізм/реакція і націоналізм/імперіалізм) в Україні постали не в паралельних проекціях, а просто в різних площинах, що витворило своєрідну систему координат, де кожен суб'єкт політики чи суспільної думки міг на власний розсуд комбінувати характеристики і преференції.

У тих країнах, де відповідні дихотомії, що є ключовими для суспільного життя в посткомуністичному світі, складались у однозначну комбінацію лібералізм+націоналізм *versus* реакція+імперіалізм, трансформація і суспільства, і політикуму відбувалася набагато динамічніше. Тому на сьогоднішній день більшість цивілізаційних «братів» України прийшли до оформлення доволі цілісних політичних систем і, що не менш важливо, – до суспільного консенсусу з принципових питань ідентичності.

Україна тривалий час не могла в цих вимірах визначити власний вектор і власну модель, оскільки йшлося про вибір не між двома, а між чотирма напрямками, а результуючий вектор накладання усіх тенденцій залишався близьким до нульових значень.

Вихід із цього інституційно-світоглядного ступора міг полягати тільки в одному – у намаганні «повернути» одну з осей суспільного протистояння в напрямі іншої й таким чином наблизити два різних вибори до одного комплексного.

Власне, спроби це реалізувати і становлять стрижень ідеологічних пошуків, політичних протистоянь та інституційних змін в Україні періоду незалежності. Суб'єктами цих змін та ініціатив була як влада, так і опозиція. В результаті окреслились кілька альтернатив, кожна з яких мала свій потенціал прийнятності для соціуму.

Ліберально-націоналістична – традиційна доктрина українського національно-демократичного руху. Вона хоча й отримала офіційне визнання під час проголошення незалежності, але реально не могла бути повністю реалізована через ряд причин: винятково слабку інституційну базу; регіональне поширення відповідних елементів політичної культури і національної свідомості; суперечність між консервативним характером традиційної національної свідомості й радикалізмом тієї форми лібералізації, що почалася ще в умовах СРСР.

Ліберально-імперська – офіційна ідеологія «перебудови», якій було завдано нищівного удару в 1991 р., коли спроба державного перевороту виявила несумісність різнорідних інституційних елементів у масштабах колишнього СРСР. Пізніше отримала продовження в офіційній риторичі кандидата в президенти Л. Кучми зразка 1994 р., а також представлена в проектах «до Європи разом з Росією» та в ідеологічному забезпеченні кандидата В. Януковича 2004 року.

Реакційно-націоналістична – доволі цілісна і несуперечлива стратегія розвитку, що набуває нового змісту в умовах глобалізації. Має на сьогоднішній день в Україні дуже вузьку базу симпатиків, але може вийти на провідні позиції за збігу кількох обставин: соціально-економічної кризи; дискредитації інших доктрин і стратегій; корекції в декларованих параметрах ідентичності і процедурах ініціалізації прихильників, що зробить цей тренд відкритим для кожного члена суспільства.

Реакційно-імперська – залишається доволі впливовою і привабливою для багатьох членів суспільства перспективою, що посилюється тяжінням відповідної моделі, реалізованої в сусідніх Росії та Білорусі. У масштабах країни зазнала жорстокої поразки спершу в ході Помаранчевої революції, а потім і за наслідками Євромайдану і протидії російській агресії, однак зуміла захопити плацдарм у вигляді маріонеткових режимів ДНР-ЛНР. Сьогодні

ця установка опинилась на маргінесі суспільних процесів, але, маючи значний ресурс підтримки з боку Російської Федерації, має шанси повернутися в епіцентр внутрішньополітичних процесів.

У кожній з цих альтернатив своя логіка реалізації, що передбачає формування відповідних блоків суспільної свідомості, цінностей, норм політичної культури, а також відповідну конфігурацію політичних інститутів та режимів панування – політичного, економічного, культурного тощо.

Та обставина, що Україна тривалий час перебувала у стані невизначеності і «рівноправності» основних векторів, зовсім не означає, що формування їхньої інституційно-світоглядної бази було відкладено суспільством до кращих часів. Воно відбувалося паралельно за кількома напрямками, інституції та ідеї суперечили одна одній, конкурували в свідомості громадян і в діях суб'єктів політики, часом могли існувати паралельно, згідно із ситуативним розмежуванням сфер впливу.

У підсумку була сформована **гібридна суспільно-політична дійсність**, елементи якої були пов'язані системою взаємних стримувань і противаг, наділена значним потенціалом нестабільності, але водночас дуже інертна щодо можливостей трансформації. Динаміка цієї політичної конструкції визначалася ситуативним співвідношенням сил на політичній арені, а також набуттям тими чи іншими акторами політики нових адаптаційних характеристик.

Позбавлена комуністичного ідеологічного забарвлення пострадянська інституційна матриця поставала у дедалі очевиднішій патримоніальній формі кланово-олігархічного панування та проявляла риси класичної «природної держави» (Д. Норт).

На рівні політичному вона представлена елементами феодално-радянської централізації – такими, як не визначені, але всеосяжні повноваження Адміністрації Президента, непрозора система призначення регіональних керівників, закритість та панування імперативу особистої відданості в діяльності силових відомств, сервілізм державних медіа та ін. Її ознаки в економіці – важелі державного патерналізму і бюрократичного визиску, уособлені в Державній податковій адміністрації та інших контролюючих та дозвільних структурах, елементи державного капіталізму, реалізовані в різних формах паразитування на державній

власності, олігархічних бізнес-пірамідах та у феномені Державного управління справами (ДУСя). З часом із цих інституцій вивітрився дух комуністичної ідеократії, і вони постають у своїй голій архаїчній суті – як феодальні форми примусу і підпорядкування.

При цьому радянська традиція продовжувала панувати і в позаінституційному полі суспільної комунікації, в яку були занурені своїми найбільш значущими конструктивними елементами і політика, й економіка, й соціальна структура України. Необхідність інституційно оформлювати її засади виникала в міру ускладнення системи взаємин в «тіні» і посилення контролю централізованих структур в усіх сферах суспільного життя.

Архаїчні напівкримінальні «поняття», традиційний радянський «блат», «кумівство», принципи «общака» в економічно-інвестиційній діяльності й бюджетному процесі (та «чорної каси» – в політиці), феодальний страх звичайної людини перед чиновником і правоохоронцем, збереження монополій у сфері суспільної ідеології, культури – все це з певного моменту вже не могло забезпечуватися негласними, позанормативними методами та інструментами. Розвиток тіньової політики й економіки дедалі настійливіше «вимагали» від держави бути не просто «дахом» позаінституційної взаємодії, а й виконувати в ній регулюючу конструктивну роль, пристосовуючи під неї свої політичні органи, нормативну базу і навіть зовнішньополітичну стратегію.

У свою чергу, бутафорські **демократичні інституції**, які Україна почала активно продукувати після здобуття незалежності під тиском зовнішніх партнерів і за інерцією демократичного реформування, потребували на своє утримання і щоб відповідати цивілізованим стандартам дедалі більше ресурсів. Ситуація ускладнювалась тим, що імітація і декларативність у цій сфері стали спрацьовувати все менш ефективно.

На різних рівнях соціальної комунікації утворилися демократичні інституції, засновані на альтернативній ресурсній базі. В ролі такої бази найчастіше виступали західні фонди підтримки демократії, а також новий український капітал, що в різний спосіб намагався уникнути повного підпорядкування державі. Стратегія і першого, і другого суб'єкта лібералізації зводилася в більшості випадків до заснування й утримання не залежних від

держави структур, як правило публічного характеру, що відтворювали в суспільній свідомості альтернативну точку зору на ситуацію в країні, пропонували альтернативні стратегії розуміння і соціальної дії, уможлилювали політичний плюралізм і конкуренцію. Іноземні фонди зосередили свою увагу на політичних партіях, НДО, аналітичних центрах, незалежних медіа, закладах освіти, правозахисних і моніторингових заходах.

Внески українського капіталу (найчастіше попередньо вивезеного за кордон) мали більш очевидну прагматичну спрямованість і були орієнтовані не на віддалену перспективу, а на моментальний ефект. Найчастіше вони здійснювалися шляхом фінансування (купівлі) політичних партій та мас-медіа.

Економічні інтереси української еліти, що полягали в необхідності легітимізації своїх активів і статусів, спонукали її до інтеграції в спільноту «золотого мільярда». Цим був обумовлений вектор зовнішньополітичної інтеграції – ЄС і НАТО. Відповідно, не могло бути мови про якусь закритість від впливу західних інституцій та їхнього контролю над процесами імітаційної «демократизації», до необхідності якої прийшли більшість пострадянських режимів.

Для західних інвесторів української демократії участь в українській внутрішній політиці мала подвійну мотивацію. По-перше, йдеться про геополітичне суперництво, оскільки повна перемога радянської матриці суспільних відносин однозначно відносила Україну у фарватер російської політики. По-друге, йдеться про бізнес, адже для західних інвесторів формування ліберального політичного режиму та правової держави означає передусім гарантії «безпеки вкладів».

Так чи інакше, але наявність ліберальних позасистемних інституцій в умовах пострадянського феодалізму створювала для влади певний дискомфорт і спонукала дедалі більше власних сил і ресурсів віддавати на «підтримку демократії», точніше, на забезпечення демократичного фасаду української державності.

Тим часом розмежування в Європі, означене консолідацією пострадянських режимів навколо інтеграційних проектів Москви та завершенням інституційного оформлення об'єднаної Європи, почало набувати завершених форм. Зоною невизначеності лишилися дві закавказькі республіки Грузія та Вірменія, розділена на

дві частини Молдова і, звичайно, Україна. Усі інші пострадянські режими після коротших чи триваліших ліберальних експериментів повернулися до етатистської моделі, що відтворює інституційну матрицю СРСР, а також мілітарно-патерналістичні цінності варни кшатріїв у тому чи іншому ідеологічному оформленні (від специфічного культу колишнього президента Туркменістану та ісламської ідентичності узбеків і азербайджанців до комуністичного реваншу в Білорусі і великодержавного експансіонізму сучасної Росії).

Натомість на захід від колишнього радянського кордону, а також у країнах Балтії, здається, остаточно утвердилася ліберальна ринкова модель, що зумовлена інтеграцією колишніх країн «соціалістичного табору» до відповідних політико-економічних структур, а також визнанням ними ліберальних норм, принципів і цінностей Заходу.

Невизначеність України пояснюється певним балансом, що утворився між бізнесовою й адміністративною елітами, а також їх активним змішуванням і кооперацією. Українська адміністративна еліта не має державницького ідеологічного стрижня, не бажає взяти на себе консолідовану відповідальність за стан справ у країні і використовує своє становище для створення конкурентних переваг для власного бізнесу. Водночас український бізнес у своїй більшості не здатний до відкритої конкурентної боротьби, а звик отримувати надприбутки через доступ до державного майна або бюджетних коштів. Ситуація ускладнюється також практичною відсутністю власної патріотичної військової еліти та безпорадністю і дезорієнтованістю інтелігенції.

Цими обставинами пояснюється неготовність української еліти зробити остаточний цивілізаційний вибір та складність набуття нею елементарної суб'єктності в міжнародних відносинах. Ситуація вибору тлумачилася тим чи іншим представником Української держави виключно з погляду його поточних політичних інтересів чи навіть з погляду інтересів наближеного до конкретного лідера бізнесу.

Загалом така «гнучкість» у питаннях національної стратегії створює певні аксіологічні та структурні передумови для того, щоб капіталістична модель отримала, в разі виникнення сприятливої кон'юнктури, вирішальну перевагу. Однак імовірність

її безболісного запровадження в Україні досить проблематична. Основними перешкодами є корупція і деморалізація суспільних відносин загалом, патерналістичні очікування населення та висока імовірність того, що на момент «розміщення» вітчизняних активів на глобальному ринку серед їх власників не виявиться такої кількості громадян України, яка стане достатньою опорою для соціальної стабільності та національної злагоди.

В утвердженні ліберально-ринкових відносин об'єктивно була зацікавлена українська олігархія, яка монополізувала вітчизняні ресурси, але вона, по-перше, не готова до справжньої конкуренції (у тому числі з іноземним капіталом і сучасним менеджментом), а по-друге, не готова запропонувати жодних реальних стимулів решті населення, оскільки не має для цього ані патріотичних почуттів, ані соціальної відповідальності.

З іншого боку, встановлення пострадянського авторитарного етатизму в Україні також було утруднене кількома чинниками: 1) відсутністю суб'єкта влади, який мав би достатній моральний (ідеологічний) та організаційний (силовий) ресурс для подолання опору олігархічних груп, зацікавлених у збереженні своєї безконтрольності; 2) відсутністю матеріального ресурсу, перерозподіл якого дозволив би «купувати» прихильність державного апарату і більшості населення (таким ресурсом зазвичай буває дешева сировина, реалізація якої монополізована на державному рівні); 3) неможливістю запровадження єдиної ідеологічної доктрини, яка б виправдовувала обмеження свобод і була б переконливою для абсолютної більшості громадян.

Політична система, що виникла за цих умов, може бути визначена як **багатоукладна, різнорівнева, маніпулятивна, корпоративна демократія** з переважанням тіньових і позаінституційних важелів і противаг. На рівні суспільної ідеології у ній поєднувались національно-патріотична риторика офіційних осіб, націоналістична опозиційність, а також нейтрально-споживацькі та реакційно-ностальгійні орієнтації більшості населення.

Отже, суспільство – з непрозорою соціальною структурою, тіньовими позаінституційними механізмами саморегулювання, де ключовим елементом організації є держава як апарат насильства, що значною мірою позбавлений засад легітимності, але яке водночас має внутрішню тенденцію до більшої інтегрованості й пе-

ребуває в пошуку своєї ідентичності, – це суспільство опинилося перед **викликом дестабілізації**.

Генезис конфлікту

У спалаху політичної конфліктності, що вже півтора десятиліття супроводжує національно-державне будівництво, сфокусовані кілька кардинальних виборів, які перетворили її на справжній виклик в історично-цивілізаційному сенсі цього слова.

Геополітичний виклик був обумовлений тим, що після певного періоду зовнішньополітичного спокою і стратегічної невизначеності Україна знову стала об'єктом активного зацікавлення одночасно Росії та її євроатлантичних суперників. Посилення зовнішнього тиску змусило українську спільноту прискорити свій вибір у координатах євроазійської «шахівниці»³¹.

На цей же момент припадає завершення періоду первинного накопичення капіталу і розподілу власності, з яким пов'язана необхідність стабілізації правової, соціально-економічної та політичної систем. Нові правила гри й остаточний баланс пріоритетів – такою була ціна кожних чергових і позачергових виборів як для еліти, так і для більшості громадян держави.

Нарешті, визначеність у питаннях мови, історичної пам'яті, культурних інтенцій та стереотипів також гостро постала на порядку денному через неможливість далі поєднувати зростаючу внутрішню інтегрованість регіонів і соціальних груп з браком національно-культурної ідентифікації. Хто такий українець, які його характерні риси, чим він має право пишатися й чого мусить соромитись – ці питання також потребували негайної відповіді.

Масштабний **політичний конфлікт** був закладений під фундамент української політичної системи 1991–1999 рр. саме її багатокладністю і шизофренічною «багатовекторністю» суспільного розвитку. Оскільки жодна з моделей чи альтернатив розвитку не могла бути запроваджена в цілісному вигляді й не була здатна здобути статус панівної, то й жодна з них при цьому не могла бути так само однозначно відкинута. Тому кожна з альтернатив, розвиваючись за своєю логікою, на власній інституційній та

---

³¹ Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / З. Бжезінський. – Львів–Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – С. 87–122.

ресурсній базі, мусила з метою самозбереження визнавати право на існування всіх інших і утримуватись від радикальних дій. Але при тому очевидною для всіх була й перспектива вирішального зіткнення і неминучість боротьби на знищення.

Деякий час тактика взаємного стримування основних суспільних акторів вважалася мало що не українським винаходом, прикметною рисою національного державотворення чи навіть характеру. Цією ситуацією «взаємної пасивності» скористався Президент Л. Кучма, який зумів віднайти в ній єдино вигідну позицію – своєрідного гаранта невтручання у розподіленні сфер впливу. Але подальші події показали, що утримання від конфлікту тривало доти, поки його потенційним учасникам не були запропоновані такі форми боротьби, які дозволяли розв'язати суперечку без ризику самознищення політичної системи. За аналогією можна згадати ситуацію «холодної війни», коли супердержави тривалий час утримувалися від застосування ядерної зброї, аж поки не було знайдено інший шлях до розв'язання конфлікту – економічна, інтелектуальна і культурна експансія Заходу вирішила його результат без застосування військової сили.

Прикметно, що вся вибудована роками «система стримувань і противаг» колишнього президента Л. Кучми почала розсипатися відразу, тільки-но впливові фінансово-політичні групи України взяли курс на інституційне закріплення свого панівного статусу. Відповідна коаліція склалася в ході президентської виборчої кампанії 1999 року.

У період підготовки до виборів-99 було здійснено низку політичних операцій, що дозволили «розчистити» політичне поле для легітимації українського президента як лідера нової олігархії напередодні розподілу ключових об'єктів національної економіки. Було усунуто з політичної арени найбільш сильного конкурента діючого глави держави экс-прем'єра П. Лазаренка, здійснено нейтралізацію політичної альтернативи в особі НРУ та її лідера В. Чорновола, монополізовано ефір комерційних телеканалів, проведено розколи і нейтралізовано вплив ліберальних і націоналістичних партій, розіграно багатоходову комбінацію з дискредитації лідерів лівої опозиції (т.зв. канівська четвірка), на політичному полі розіграно кілька фантомних політичних проєктів.

Усі ці технологічні напрацювання створили у діючої влади відчуття всесильності й надихнули її на нові політичні проекти, серед яких варті уваги передусім «оксамитовий переворот» у парламенті під керівництвом віце-спікера В. Медведчука і політична реформа, старт якій дав Указ Президента України від 15 січня 2000 р. «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою».

Консолідація режиму прийшла до необхідності інституційного закріплення статусів і сфер панування, які були сформовані в попередній період позаінституційними методами під прикриттям декоративної «розбудови держави».

До серйозної кризи політичну систему України підводила, непомітно для самої еліти, суперечність між зростаючим функціональним навантаженням на позаінституційні важелі й методи управління, на яких фактично трималася влада усіх рівнів – від селища до столиці, та необхідністю відтворювати і розвивати демократичні інституції: конституційне право, вільну пресу, конкурентну економіку. Кожний з цих інституційних комплексів дедалі більше вступав у суперечність із корпоративними нормами режиму і створював дедалі більше проблем для а) політичного панування; б) розподілу власності і економічних преференцій; в) зовнішньополітичної інтеграції.

Криза позаінституційних методів української влади знайшла своє перше, можна сказати, символічне втілення у т.зв. справі Гонгадзе. Її ключовим елементом було оприлюднення, себто винесення в інституційну публічну площину, плівок із записами розмов діючого президента зі своїми підлеглими і партнерами. Дисонанс між видимими атрибутами державності та брутальними й цинічними методами правлячої корпорації виявився справді шокуючим.

Сплеск політичної конфліктності 2000–2001 рр., з одного боку, уможливив появу в Україні структурованої прозахідної опозиції, а з іншого – відкрив доступ до розподілу української власності для російському капіталу. Сама влада змушена була вести складну гру на два фронти з метою максимального збереження своїх пріоритетів на кожному з напрямів свого «відступу». Природно, що про амбіційні проекти конституційної реформи, «імплементацию» результатів референдуму та інші кроки з позиції сили чинній владі довелося забути.

Причиною кризи стало вичерпання ресурсу розвитку тієї моделі перехідної демократії, що постала в посткомуністичній Україні як результат компромісу і взаємного пристосування ліберальних інституцій і тіньових реалій «шантажистської держави», а саме:

1) поява опозиційної сили, здатної спертися на широке народне волевиявлення у своїй боротьбі проти режиму;

2) оформлення структурованої бізнесово-політичної еліти держави в єдиний клас та усвідомлення ним своїх інтересів на рівні короткострокової перспективи;

3) засвоєння правлячою елітою дієвих методів політичного управління з елементами процедурних маніпуляцій;

4) брак вільних (у спільному користуванні еліти) ресурсів для підтримання всіх інституційних нашарувань і відгалужень української демократії;

5) криза цивілізаційної невизначеності України та національно-державницької самоідентифікації значної частини її громадян.

Детонатором кризи став **зовнішньополітичний чинник**, а саме – активізація геополітичних проєктів Заходу і Росії, в зоні зіткнення яких опинилася Україна.

Зміцнення олігархічного режиму в Україні, вочевидь, не входило в геополітичні плани ключових гравців на міжнародній арені. Адже спосіб управління країною сьогодні прямо пов'язаний з її статусом і роллю в міжнародному балансі сил та інтересів. Йдеться, передусім, про інституційну комплементарність та прокладання всіх видів комунікацій, що за сьогоднішніх умов є природною формою панування і реалізації геополітичних інтересів.

В умовах глобалізації, коли поняття влади стає гранично широким, а її інструменти – гранично віртуальними, відповідність інституцій та комунікативних кодів є найбільш надійним і універсальним способом встановлення контролю над геополітичним простором. Тому наївно було б вважати, що вибір між двома інституційними моделями – посткомуністичним авторитаризмом і ліберальною демократією – Україна мала можливість зробити самостійно, з огляду виключно на внутрішні мотиви й передумови. Кожна з цих моделей передбачала той чи інший вид інтеграції в зовнішні комунікативні зв'язки і залежності.

Бути ліберально-демократичною для України означало належати до євроатлантичної зони тяжіння. Рухатися в бік Росії

означало віддати перевагу етатизму і патримоніальним соціальним моделям. Така кореляція усвідомлювалася всіма основними акторами українського політичного процесу, особливо ж тими, хто керував ним іззовні.

Вибори-2002 означили вектор супільно-політичних процесів в Україні у разі перемоги опозиційних щодо Л. Кучми національно-ліберальних сил, представлених В. Ющенком та його політичними партнерами з «Нашої України», БЮТ, СПУ та ін. Цей вектор аж ніяк не міг влаштувати одного з ключових акторів сучасного політичного життя на пострадянському просторі – путінську Росію. Тому в ході самих виборів і в післявиборчий період відбувається кардинальний перегляд тактики Москви щодо режиму Л. Кучми.

Ослаблена українська олігархія вже не становила загрози економічній експансії російського капіталу в Україні, але мусила, за новим сценарієм Путіна, стати на заваді західному впливу, який несли з собою представники антикучмівської опозиції. За цих умов Москва всіма своїми силами підпирає хитку київську владу, поглиблюючи розкол усередині країни і послаблюючи позиції правлячої еліти, а поряд з тим вона диктує цій еліті форми і напрями внутрішнього супільно-політичного процесу, тримає під контролем її політичні й гуманітарні пріоритети, нав'язливо «консультує» з питань боротьби з опозицією і реформування політичної системи.

У кожному разі мала місце стратегія геополітичного домінування на пострадянському просторі, за яке у цей час вступили в боротьбу Росія і США. На тактичному рівні, вірогідно, дестабілізація була спровокована з метою ослаблення діючого режиму в Києві та перешкоджання йому остаточно закріпити своє становище в результаті проведення конституційної реформи.

У цієї тактики і стратегії виявилось надто багато зацікавлених прихильників, щоб аналітичним шляхом за принципом «кому це вигідно» можна було визначити замовників скандалу. Але цілком очевидним є те, що у Президента Кучми і його оточення в 2004 році практично не було шансів зберегти свої позиції і реалізувати свої наміри щодо зміцнення панівного статусу. Так само не мав шансів на збереження статус-кво новий лідер української патримоніальної системи Віктор Янукович у 2014-му.

Сукупність зовнішніх і внутрішніх кризових чинників можна тлумачити як досить масштабний **цивілізаційно-історичний виклик**, перед яким опинилася політична еліта України на початку XXI століття. Через свою інституційну несформованість, брак політичної культури і відповідальності ця еліта зустріла виклик у стані внутрішнього конфлікту, ізольованості від соціуму і недостатньої морально-інтелектуальної мобілізації.

Правляча частина еліти і в 2004-му, і в 2013–2014 рр. не пройшла випробування історичним викликом і не змогла запропонувати суспільству нічого, крім інерційних (у 2004-му) або відверто реакційних (у 2013–2014 рр.) сценаріїв.

Інша, опозиційна на той момент частина цієї еліти на певному етапі декларувала цінності та завдання, більш співмірні з тими потребами суспільного розвитку та масштабом викликів, які диктував момент. За рахунок цього опозиція отримала владні повноваження і значні аванси довіри серед власного народу і міжнародного співтовариства. Однак подальші дії нової влади поставили під сумнів відповідність декларацій реальному потенціалу змін, які принесли з собою у владу її представники.

Такий розвиток подій є цілком закономірним хоча б з огляду на те, що маємо справу не з принципово іншою елітою, а з частиною спільноти, сформованої в одних і тих самих соціокультурних умовах, яка, у більшості випадків, відтворює ті самі поведінкові і світоглядні стереотипи, що й її колишні антагоністи з провладного табору.

Накладання ціннісного конфлікту на конфлікт інтересів можна порівняти з практикою застосування зброї масового знищення у військовій тактиці і стратегії – така дія призводить до різкого **зростання масштабу конфлікту** і його довготривалих руйнівних наслідків. В Україні ж упродовж останнього десятиліття спостерігаються спроби застосовувати цю зброю в «контрольованому режимі», як елемент політичних технологій чи інструмент політичного шантажу.

Виняткову роль в унаочненні й штучній стимуляції соціальної активності громадян у виборчий період зіграли **інформаційні подразники**. Їх роль зросла до критичних значень у період виборчої кампанії 2004 року. Вирішальним чином на характер політичних процесів в Україні вплинуло рішення керівників

виборчої кампанії провладного кандидата В. Януковича побудувати її на агресивній риториці та практиці залякування політичних опонентів.

Технологічне забезпечення виборчої кампанії досить трагічним чином переплелось з активізацією зовнішньополітичного впливу на Україну. В цих умовах непомітно для замовників змістилися пріоритети кампанії у виконанні російських груп підтримки, які згодом стали відверто проявляти себе вже як групи тиску. Руйнація тих елементів суспільного консенсусу і національного самоусвідомлення, які дедалі очевидніше стали себе проявляти у відповідь на дії влади, стала для сценаристів кампанії В. Януковича значно важливішим завданням, ніж електоральний результат свого клієнта.

Складові технологій, які були застосовані проти української політичної нації в момент її зародження, цілком вписуються в поняття *архаїзації*, визначене незадовго до наших подій як тенденція російського суспільного життя А. Ахієзером³². Російський вчений наголошує на тому, що архаїзація – це завжди альтернатива інновації. Від себе додамо, що вона не просто апелює до минулого досвіду, а й блокує раціональні підходи, креативність, відкритість і позитивне ставлення до життя через один-єдиний механізм – страх.

Змістовна й стилістична складова президентської кампанії В. Януковича 2004 р., а згодом риторика «Русской весны» були покликані посіяти серед українців страх перед чимось новим і чужим, і в такий спосіб – змусити повернутись до «простіших» рішень і знайомих реалій. Так були відновлені в суспільній свідомості історичні міфології, підняті гасла регіоналізму, пробуджені інстинкти соціально-економічного егоїзму. В умовах реального пошуку складових національної ідентичності спільноти, що почала оформлюватись, провладним політтехнологам вдалося інспірувати кризу ідентичності в частини населення, викликати серед неї паніку і спонукати до самоізоляції. Серед соціальних інновацій, що були висунуті на хвилі протистоянь, названа вище є найбільш небезпечною і руйнівною.

---

³² Ахієзер А. Архаизация в российском обществе как методологическая проблема / А. Ахиєзер // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 89–100.

У результаті в політичному і соціальному просторі країни поширилися вогнища усіх можливих типів політичних конфліктів:

- конфлікту ідентичностей;
- конфлікту між владою та опозицією;
- конфлікту між політичними конкурентами в межах однієї електоральної ніші;
- конфлікту між бізнесовими конкурентами, що мають політичний вплив;
- конфлікту особистого.

Комплексна дія конфлітогенних чинників у вітчизняних умовах створює певні закономірності їх появи і перебігу.

Простежується чітка тенденція **генералізації конфлікту** – внаслідок внутрішньої ескалації він проектується з одного рівня на інший. Важливу роль при цьому відіграють політичні сили, не зацікавлені у конструктивному розв'язанні конфлікту. Їх політична стратегія побудована на створенні конфлікту, його підтриманні й ескалації за будь-яких умов.

Слід окремо наголосити на ролі «спонсора конфлікту», що виявляє себе особливо драматичним чином у період загострення конфлікту, призводячи, як це відбулося в 2013–2014 рр., до спалахів насильства і навіть збройного протистояння.

За звичайних умов роль «спонсора конфлікту» є до певної міри пасивною, а його позиція в розподілі політичних вигравшів – наперед слабкою. Але в умовах самого конфлікту такий політичний гравець отримує значну свободу дій і навіть певного роду контроль над ситуацією. А саме: він може на власний розсуд регулювати гостроту перебігу конфлікту, переносити його акценти з одного рівня на інший. У цей момент він може ставити свої умови головним гравцям і добиватися від них значних поступок.

Важливим тактичним елементом діяльності «політичного спонсора» конфлікту є недопущення примирення його основних суб'єктів. Це завдання є досить складним, адже до компромісу провідні політичні сили, що в принципі здатні розподілити сфери інтересів у реальній політичній та економічній ситуації, спонукає здоровий глузд і логіка функціонування інститутів влади. Нагадаємо, що, за визначенням теоретиків демократичного транзиту, до таких компромісів представників ворогуючих політичних угруповань спонукає страх взаємного знищення, що може бути

пов'язаний як із прагненням одного з угруповань до повного домінування, так і з критичним зменшенням легітимності влади в очах народу.

Завадити такому компромісу і пов'язаному з ним процесу «делімітації» сфер впливу може тільки третя сторона (їх може бути кілька, у тому числі й зовнішні чинники). При цьому «спонсор» конфлікту користується таким арсеналом засобів, що у реальній ситуації часто пов'язані між собою:

1) створення у протиборчих сил та їхніх груп підтримки в суспільстві відчуття загрози їхнім цінностям або інтересам;

2) створення в однієї зі сторін ілюзії щодо того, ніби її повна перемога над противником стає можливою;

3) створення атмосфери недовіри до партнера по переговорах (технічні накладки, зрив домовленостей, невиконання попередньо узгоджених умов).

Особливо широкі можливості для застосування цих прийомів дає ситуація, коли «спонсор» конфлікту виступає одночасно й учасником переговорів щодо примирення.

Наслідки конфлікту

Передусім слід відзначити, що події кризового періоду призвели до суттєвих інституційних зрушень у самоорганізації політичної еліти країни. Сам масштабний конфлікт, укрупнення політичних сил, їх поділ на два ворогуючих табори, увиразнення їхніх ідеологічних і програмних позицій – це такі ж фундаментальні складові становлення політичної нації, як громадянська самоідентифікація і правова уніфікація соціального простору. Через схожі конфлікти прийшли до своїх узгоджених світоглядних і структурних констант політичні еліти Англії (XVII ст.), США і Франції (XVIII ст.), Росії та Польщі (XIX ст.).

Характерними ознаками таких поділів є своєрідні «кодекси» писаних і неписаних правил боротьби, а також наповнення семантики протиборчих тенденцій, аж до їхнього символічного оформлення і поширення як громадянського маркування («помаранчеві» й «біло-блакитні», «бандерівці» й «колоради»).

Конфліктна ситуація поставила питання про базову модель політичної самоорганізації української нації. За спостереженнями московського оглядача українського походження А. Окари,

перед Україною та українцями постала дилема у сфері структурних принципів самоорганізації – за канонами «зони» (чітка ієрархія, неписані правила, диктат сили, незаперечність авторитету) чи за принципами Гуляйполя (анархізм, волюнтаризм особи, остаточність присудів громади)³³.

На особливості української політичної культури та пов'язаної з нею моделі політичної поведінки звернув увагу також один з лідерів студентської Оксамитової революції 1990 р. О. Доній³⁴. Він протиставив, зокрема, український і російський спосіб розв'язання політичних конфліктів, акцентуючи на тому, що криза владного режиму в Москві свого часу була розв'язана за допомогою танків, а в Києві подібні колізії традиційно вирішувалися за допомогою наметів. У цьому можна вбачати фундаментальну відмінність самих соціальних систем – однієї, очевидно, східної, побудованої на силі й закритості (монологічності) влади, і другої, ближчої до європейських демократичних традицій, побудованої на моральному авторитеті й публічності.

Вибір у цьому питанні – в арсеналі політичних засобів і правил боротьби – є особливо важливим наслідком Помаранчевої революції. Власне, це єдиний її результат, про який можна говорити як про щось цілком завершене й інституційно оформлене. Традиція мирної передачі влади, про яку багато йшлося у зв'язку з ситуацією 1994 року, коли один президент України мирно і легітимно поступився місцем іншому, насправді ще не вносила визначеності у національну політичну традицію. Вона лише продемонструвала, яким чином українська правляча еліта може приходити до компромісу чи уникати гострої фази конфлікту.

Політична криза 2004 року доповнила *modus videndi* українського політикуму, оскільки в ній був продемонстровано алгоритм уже не уникнення конфлікту, а варіант його розв'язання в гострій фазі. Характерними стали побоювання деяких оглядачів – мовляв, надалі всі вибори в Україні будуть проходити у вигляді «революцій».

---

³³ Окара А. Кінець «помаранчевої» казки: 100 днів по тому. Про козацьке «царство справедливості» і про український бунт – безглуздий, але не нещадний / А. Окара // Дзеркало тижня. – 2005. – 7 травня.

³⁴ Доній О. Їхнім танком на наш намет [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2004/12/4/3005024/>

Подальші події не підтвердили цих побоювань. Але політичний конфлікт перейшов на новий рівень генералізації і в 2013–2014 рр. переступив ще одну межу, що відокремлювала ненасильницьку традицію політичної боротьби від прямого насильства над опонентом.

Ця ситуація, яку небезпідставно можна вважати спровокованою, стала завершенням політичного циклу, в якому вироблені основні реакції та інстинкти політичного класу і мас. Зокрема, вітчизняна еліта переступила через бар'єр внутрішнього досвіду, вона вже «знає», яким чином в Україні можуть і повинні вирішуватися конфлікти між владою і опозицією в їхніх найгостріших формах, тому вона вже не має внутрішнього страху невизначеності і невідомості стосовно перебігу цих конфліктів.

Оскільки українською елітою в ході суспільно-політичної кризи 2001–2014 рр. був опанований практично весь цикл навколотовладних маніпуляцій і весь спектр інструментів конкурентної боротьби, то можна говорити й про засвоєння нею комплексу норм і ритуалів політичної дії і політичного позиціонування.

Більше того, інституційні зміни, які відбулися внаслідок результативного політичного конфлікту, викликали ланцюгову реакцію в усіх структурах суспільної організації та в усіх ешелонах політичної еліти. Це означає, що в сфері політичного життя в Україні нарешті був запущений механізм внутрішньої динаміки і творчого самовідтворення.

Однак ця динаміка не мала для своєї реалізації необхідного світоглядного та інституційного річища, яке б передбачало реалізацію позитивного вектора як внутрішніх суспільно-політичних перетворень, так і переконливого зовнішньополітичного вибору.

У результаті відбулася своєрідна редукція – **зниження масштабу виклику за рахунок неадекватно низького рівня «відповіді»**. А саме: момент системної кризи був використаний олігархічними групами для чергового перерозподілу переваг у межах вузької корпорації, а самі перетворення були зведені до внутрішнього конфлікту всередині еліти.

При цьому кризові явища вийшли за межі політичного процесу та різко поглибили ентропію всієї системи суспільних відносин у державі.

Фактично вийшли з ладу одразу кілька підсистем суспільної організації: інститут забезпечення права, інститут політичного представництва, інститут адміністративної відповідальності. Ці інститути заміщуються маловпорядкованою соціальною реальністю, що найкраще може бути охарактеризована як нові ринки – специфічні ринки специфічних послуг. Ці «ринки» в будь-який момент (за найменшого прояву соціального насильства) можуть перетворитися на територію війни всіх проти всіх.

Якщо політичну систему уявити у вигляді операційної системи соціуму, то вона опинилася на межі «зависання». Далі вже починається розпад живих тканин соціальної організації – моралі, культури, власності, громади, сім'ї. Як пережити такі низькі значення соціальної впорядкованості та соціальної довіри, нинішнє покоління ще не знає.

Суспільство, яке внаслідок кризи не виходить на якісно новий рівень самоорганізації, опиняється в полоні певного роду соціально-інституційної зацикленості, коли ті самі колізії, гасла, персонажі відтворюються у нескінченних самоповторах.

Можливість подолати цю циклічність лежить у площині подальшої інтеграції української політичної нації та зміни її політичної культури. Але це можливо тільки за умови реального пробудження і швидкої емансипації нового актора політичного процесу – суспільства громадян, об'єднаних спільним уявленням про національні цілі та рішучістю щодо їх досягнення. Тільки цей новий актор здатний поставити перед елітою стратегічні питання і змусити її відмовитись від особистих, майнових та інших «інфантильних» мотивацій.

Головний суспільний виклик і запит – це потреба в **новому суб'єкті колективного мислення і колективної дії**. Інституційно покликані для цього суб'єкти (держава, партія, рух), а також ті суб'єкти, які традиційно їх заміщують у кризових ситуаціях (інтелігенція, церква, громадські об'єднання) в сучасній Україні виявляють свою неспроможність. Ідеться саме про нездатність до колективної суб'єктності.

Тому новий суб'єкт має формуватися нетрадиційними способами, за відсутності організаційних та статусних матриць, шляхом вільного об'єднання комплементарних соціальних елементів (індивідів, структур, ресурсів, комунікацій та ін.).

Комплементарність визначатиметься на основі спільності мотивацій та доповнюваності функцій. Механізм, який запускає процес самоорганізації, – це поширення в соціумі нового комунікативного коду, орієнтованого на завдання колективного виживання. Першим наслідком використання такого коду в соціальній системі буде поява спільної картини світу і здатність певної групи людей розуміти одне одного (говорити однією мовою символів і змістів).

Розв'язання конфлікту: республіка проти олігархії

Для подолання нинішньої політичної кризи, найперше, необхідно встановити її реальні причини, а також адекватно й неупереджено ідентифікувати ту політичну реальність, з якою сьогодні маємо справу в Україні.

Цілком розумно, на наш погляд, скористатися для позначення цієї форми тим поняттям, яке вже міцно увійшло в політичний дискурс України і дедалі більш узагальнено характеризує різні аспекти функціонування влади, громадянського суспільства та механізмів політичного представництва. Йдеться про поняття **олігархії**. Зрозуміло, що мова йде не про класичне значення терміна, який давньогрецькі філософи вживали для розрізнення форм правління в полісі. Як і демократія, олігархія в сучасному контексті набуває нового політологічного змісту. Сьогодні це – узагальнене поняття для позначення форми політичного і економічного панування, побудованого на станово-корпоративній солідарності обмеженого кола осіб. Використовувані політологічними оглядачами на позначення цього стану речей поняття «олігополія»³⁵ або «неопатримоніалізм», вочевидь, є більш академічними і коректними. Але перевагою терміну «олігархія» є його фактична включеність у мову політичної боротьби і соціальної трансформації. Ця залученість в інтереси і стратегії учасників реальних суспільних процесів дозволяє використовувати поняття олігархії не лише як інструмент пізнання дійсності, а й як засіб її перетворення.

Отже, слід визначитися, що ми розуміємо під олігархією в сучасному українському політичному контексті. Найпростіша відповідь – це багаті люди, які, можливо, не зовсім чесно заробили свій

---

³⁵ Дацюк С. Доля олігархів [Електронний ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/12/26/3653898/>

«перший мільйон», але сьогодні володіють системним бізнесом і вирішують серйозні питання життя країни. Зокрема, дають роботу мільйонам українців (і серед них – політтехнологам і журналістам).

Така відповідь змушує поставити під сумнів необхідність «боротьби з олігархією», яка поряд із «реформами», «конституційними змінами» та «боротьбою з корупцією» є одним з найстійкіших трендів української політичної риторики.

Справді, Америка не бореться з Фордом, Рокфеллером і Цукербергом. Тому що в Америці олігархія не править країною. Але наявність багатих людей і олігархія як тип правління – це різні характеристики суспільства та його політичної організації.

Олігархія в умовах незрілої демократії і несформаної політичної нації – це не просто влада корпоративізованої групи, побудована на майновій перевазі. Олігархія – це коли багатство використовується для збереження монополії на владу, а влада конвертується в багатство. По суті, олігархія – це **узурпація влади**, коли у народу відібрано суверенітет і основні засоби управління привласнено організованою групою.

При олігархії все політичне, економічне життя перебуває під контролем кількох корпорацій, що вступили між собою у змову. Вони монопольним чином розподіляють фінансовий ресурс, контролюють владу, політикум та інформаційний простір. Чому це погано? Тому що вони керують не в інтересах нації, а в інтересах своїх груп. І ці інтереси можуть кардинально різнитися.

Олігархія **паразитиє на державі**, а не дбає про спільне благо народу. Цим вона відрізняється від аристократії, яку Арістотель вважав найкращою формою правління, що приводить суспільство до процвітання.

Яким чином здійснюється таке управління? Через політиків, які у владі, через політиків, які в опозиції, через парламентаріїв і чиновників. Але найголовніше – через силові структури і пов'язаний з ними кримінал, а також через медіа, серед яких перше місце посідає телебачення.

У чому сила олігархії? У контролі над власністю і у змові проти громадян. Олігархія непереможна, поки вона консолідована. Вона може безкінечно тасувати політичну колоду, висувати нових маріонеток на ролі «народних трибунів», міняти місцями владу й опозицію, тримати народ у тонусі політичними шоу і

комедіями. Але при цьому недоторканими залишаються розподіл сфер впливу, схеми паразитування на державі та її інтересах, кругова порука і недопускання чужих.

Усе це склалося в Україні в період правління Л. Кучми і благополучно пережило часи правління В. Ющенка. Делікатне гасло «відокремлення влади від бізнесу», що прийшло на зміну максималістському «бандитам – тюрми», ніби натякало на усунення олігархії від державних справ. Але насправді все скінчилося новим розподілом сфер впливу і ще більш цинічним дерибаном національних багатств.

Помаранчева революція не завдала олігархії помітної шкоди, навпаки, вона вдосконалила її імунітет. Зокрема, до арсеналу її засобів самозбереження були включені кризові технології. Ці технології (та відповідні менеджери з числа відомих політиків) знадобилися їй і надалі.

Багато хто думає, що Євромайдан – це антиолігархічна революція. Але насправді Євромайдан був зброєю, яку використала олігархія проти Януковича.

Янукович і його оточення станом на 2013 рік стали найбільшою загрозою для вітчизняної олігархії. Колишній президент діяв майже за класичною аристотелівською схемою – він хотів монополізувати владу і замінити олігархію на спадкову монархію. Але оскільки не мав для цього ні достатньої легітимності, ні харизми, ні належної стратегії, то спробував встановити тиранію. Та ще й при цьому перейти у васальну залежність до сусіднього тирана.

Олігархія виступила практично єдиним фронтом проти Януковича, а найняті нею кризові менеджери спрямували енергію Майдану в потрібне русло. У підсумку новоспечений тиран утік, а олігархія відновила свій статус-кво. У постреволуційний період, практично вже не криючись, олігархічні групи розгорнули боротьбу за активи, силові структури, мас-медіа і владні повноваження. Однак ситуація в країні та міжнародний контекст української політики суттєво змінилися, що поставило перед олігархією нові виклики і вимоги адаптації.

Протестні виступи 2013–2014 рр. і подальші політичні зміни в Україні утворили нову систему координат, в якій олігархічні корпоративізовані групи постали перед необхідністю узгодження нових правил взаємодії між собою і з суспільством.

Поки що ці нові правила не є визначеними. З одного боку, існує велика ймовірність повернення до стану олігархічного консенсусу, але вже в оновленому складі його учасників. Ця перспектива випливає з характеру політичної еліти України, яка практично не зазнала істотних змін після Майдану й інстинктивно шукає звичних для себе механізмів та інструментів панування. Засвоєні нею політичні технології, накопичений ресурс (фінансовий, майновий, адміністративний, медійний) практично позбавляють шансів будь-яку неолігархічну політичну альтернативу – чи то партію, чи громадський рух або незалежні медіа.

Однак відновленню олігархічної моделі повною мірою перешкоджають кілька зовнішніх чинників, що мають об'єктивну природу.

По-перше, це – низька рентабельність соціально-економічної моделі, супутньої олігархічному консенсусу, в основі якого лежать корупція і тотальна монополізація. В умовах триваючої війни і кризи державних фінансів ця низька рентабельність є перешкодою для виживання самої держави.

По-друге, перешкодою для збереження олігархічного консенсусу вітчизняних еліт є інтеграційний імператив. Україна вичерпала можливості виживання на узбіччі інтеграційних процесів, що в підсумку призвело до кризи напередодні Вільнюського саміту ЄС. Відкритість фінансова, майнова, нормативно-правова неминує проявляє низьку конкурентоспроможність олігархічних груп і розбиває їх консенсус як слабку перешкоду для більш сильних гравців на глобальному ринку.

По-третє, українське суспільство пройшло через досвід радикалізації, і цей досвід спонукатиме активні соціальні елементи не пристосовуватися до реалій олігархічного консенсусу, а намагатися їх зруйнувати. Якщо поєднати цей фактор радикалізації із зовнішнім тиском і низькою рентабельністю олігархічної економіки, то стає зрозумілим, що повернутися до старих форм соціального панування в Україні вже нікому не вдасться.

Сьогодні олігархія демонструє свої необмежені можливості управління суспільною думкою і політичними процесами. Вона навіть показує, в запалі внутрішньовидової боротьби, свої методи і механізми управління. І саме в цьому для неї криється найбільша небезпека.

Справа в тому, що ці методи і маніпуляції є ефективними у тому разі, коли вони діють приховано. На поверхні функціонує інституційна оболонка держави, імітаційні процедури демократії, а під ними діють реальні важелі економічного, адміністративного, юридичного, кримінального впливу. Коли ці важелі «вилазять» назовні, то зачарування фасадною демократією зникає і виникає питання про альтернативу.

Насправді проблема олігархії – не в її всесильності, а у відсутності реальної **альтернативи**, здатної запропонувати суспільству інші принципи організації влади.

Багато хто говорить про т.зв. середній клас, «чесний бізнес» та інші соціальні групи, залучені в механізми ринкової економіки. Але насправді вітчизняні прибуткові виробництва вже давно поділені між клієнтами олігархів і діють за законами монополістичного, корупційного розподілу. Тому звідси не може ближчим часом вийти критична маса противників олігархії.

Існує також сподівання на «чесних силовиків». Серед потенційних борців з олігархією називають також незалежних журналістів і діячів «третього сектору», спонсорованих західними донорськими організаціями. Але виборчий цикл 2014–2015 рр. та подальші процеси політичної корпоратизації, здається, остаточно розвіяли надії на виникнення впливової політичної сили поза санкцією тих чи інших олігархічних груп.

Тому єдиною альтернативою олігархії в Україні може бути тільки громадянська самоорганізація навколо вирішення значущих суспільних проблем і досягнення національних цілей, що може бути означена поняттям **«республіка»**. Республіку тут розуміємо як форму об'єднання громадян, що засновують державу на основі спільних цінностей і визнаних правил співжиття. Такої республіки в Україні ще нема, але її зародки виникають на хвилі кожного стихійного народного волевиявлення. Ці сплески у нас називають Майданами.

Республіка – це об'єднання громадян, для яких спільне благо є вищим за приватні чи групові інтереси.

Олігархія – це об'єднання людей, для яких на першому місці стоїть особиста вигода, на другому – корпоративний інтерес і неформальні «поняття», а спільне благо є сферою компетенції найнятих співпрайтерів.

І олігархія, і республіка використовують для своєї перемоги державу та демократичні процедури. Сили і можливості поки що не рівні. Олігархія – це машина, яка вдосконалює свої технології і нарощує свій потенціал. Республіка – це розпорошені групи та індивіди, часто з повною кашею в голові і масою спокус перед очима. Але олігархія слабне, а республіка росте.

2.3. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Розбудова громадянського суспільства

Концепт громадянського суспільства є сьогодні одним із найбільш уживаних у політичному дискурсі України. До нього активно апелюють політики, науковці, громадські активісти, журналісти. Розвиток громадянського суспільства є ніби спільним знаменником більшості рецептів з оздоровлення публічної сфери, який виписується з приводу мало не кожної «хвороби»: занепаду парламентаризму, неефективного адміністрування, дискредитованої партійної системи, нерозвиненого, але вже наскрізь корумпованого місцевого самоврядування.

У кожному разі мало не єдиною запорукою змін на краще вважається залучення «структур громадянського суспільства» до діяльності відповідних інститутів, наділення їх різноманітними дорадчими, контрольними, погоджувальними функціями і повноваженнями.

Пострадянська дійсність ще жодного разу не підтвердила дієвості таких рецептів у позитивному сенсі. Найсвіжішим прикладом цього є історія створення і діяльності громадських рад при місцевих і центральних органах державної влади в Україні, що породила більше негативного соціального резонансу, ніж підтвердила дієвість такої форми громадського контролю.

Те, що кореляція між розвиненими формами суспільної самоорганізації локального рівня й успішним формуванням політичної нації демократичного зразка не є випадковою, блискуче довів у своїй вже хрестоматійній праці «Творення демократії»

Р. Патнам³⁶. Він, зокрема, на прикладі різних регіонів Італії показав, як із локальної соціальної солідарності та самоврядності, що зароджується на рівні міських і сільських комун, професійних та інших громадських об'єднань, з часом розвивається політична демократія участі на регіональному та загальнонаціональному рівні.

Однак наявність кореляції ще не означає тривкого причинно-наслідкового зв'язку. А тим часом гіпостазування такого зв'язку покладено в основу концепції демократичного транзиту, яка була вироблена провідними західними суспільствознавцями як інструмент осмислення явища розпаду комуністичної системи та спрямування суспільних процесів у посткомуністичному світі в демократичне рiчище.

Суперечливість цієї стратегії усвідомлювалася вже її творцями, але імператив суспільної дії в даному випадку виявився сильнішим за імператив концептуальної завершеності. «В ідеалі громадянських суспільств ніхто не будує, вони розвиваються самостійно, однак у перехідних демократіях немає ні часу, ні засобів, аби чекати, що все станеться само собою; необхідно будувати незалежні організації та інститути як проміжну ланку між урядом та індивідом», – вважав на початку періоду трансформацій один з провідних ідеологів демократичного транзиту Р. Дарендорф³⁷.

Відповідно до цієї настанови, впродовж двох десятиліть в Україні здійснювалася програма «побудови громадянського суспільства», основним механізмом якої було фінансування різноманітних проектів вітчизняних недержавних організацій закордонними донорськими організаціями.

Побудова ліберальної демократії на руїнах тоталітаризму уявлялася як стихійна самоорганізація локальних форм «громадянського суспільства» на нових (ліберальних, ринкових, конкурентних, прагматичних) засадах, які поступово мали «зростися» в цілісне демократичне суспільство.

З цієї метою інституції громадянського суспільства отримували зовнішнє живлення, яке мало б стати їхньою вирішальною

---

³⁶ Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії / Патнам Р. Д., Леонарді Р. та Ханетті Р. Й.; пер. з англ. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

³⁷ Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Ральф Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 71.

конкурентною перевагою в боротьбі з «віджилими» соціальними формами, що продовжували існувати за рахунок залишкової ідеократичної, традиціоналістської та патерналістської мотивації.

Проте в Україні, як і в більшості інших пострадянських країн, цей розрахунок виявився, значною мірою, марним, що визнано і деякими західними дослідниками³⁸.

Масштабний трансформаційний проект, в основі якого була стратегія інституалізації «структур громадянського суспільства», на ділі призвів до формування тонкого соціального прошарку діячів громадського сектору, більшість з яких становили «лідери» фіктивних структур-грантоотримувачів, а меншість – реально діючі експертні центри та поодинокі мобілізаційні осередки ліберально орієнтованої молоді.

Концепт розбудови громадянського суспільства утверджувався в ході перманентного рекрутування до відповідних дискурсів вітчизняних інтелектуалів, для яких його засвоєння відкривало нову перспективу осмислення суспільної дійсності. В умовах банкрутства марксистської ідеологічної схеми така перспектива була очікуваною і запитаною. Вона містила в собі дуже важливий мотивуючий фактор свободи від попередніх догм і стереотипів.

Ефект звільнення був ще більш дієвим у зв'язку з появою альтернативного джерела доходів, що мало виняткове значення для інтелектуальної верстви, фактично позбавленої соціального замовлення з боку корумпованої бюрократії та криміналізованого бізнесу, які впродовж усього трансформаційного періоду монополізували розподіл суспільних благ усередині країни.

Концепція «розбудови громадянського суспільства», таким чином, отримала в Україні свою невелику, але досить впливову групу підтримки. Ця група поступово розширилася чисельно, зміцніла доктринально і, зрештою, утвердила своє домінування в експертному середовищі та практично на безальтернативній основі сформувала змістовну складову вітчизняного політичного дискурсу.

Як наслідок, відповідні поняття окреслили загальноновизнану систему координат, у якій сьогодні відбувається вербалізація та осмислення практично будь-яких суспільних проблем. З описів

---

³⁸ Карозерс Т. Помощь Запада становлению гражданского общества в Восточной Европе и бывшем Советском Союзе / Т. Карозерс // КПВО. – 2000. – № 1. – С. 2–10.

проектів і звітів про їх виконання, з популярних брошур і конспектів лекцій ці поняття перейшли в аналітичні та стратегічні розробки, документи державної політики і партійні програми. Часто це відбувалося механічно, без звернення до першоджерел, теоретико-методологічної дискусії, без осмислення внутрішньої суперечливості засвоєних концептів та оцінки їхнього зв'язку з оточуючою дійсністю. Але в багатьох випадках засвоєні поняття та концептуальні підходи ставали точкою відліку для творчого осмислення політичної дійсності.

Загалом, проект «розбудови громадянського суспільства» впродовж усього періоду незалежності України був присутнім у вітчизняній публічній сфері радше як утопічний бекграунд, що живився не так зв'язком з дійсністю, як своєю абстрактною привабливістю та можливістю досягнення ціннісного та «стратегічного» консенсусу. В одному ряду з цим поняттям також зазвичай присутні апеляції до «формування середнього класу», нової якості «національної еліти» і надій на «нове покоління». У відзеркаленні цих понять більшість українських інтелектуалів вбачали той суспільний ідеал, до якого мала б рухатися нова політична нація.

Тому, вивчаючи еволюцію підходів до поняття громадянського суспільства у вітчизняному політологічному дискурсі, на нашу думку, слід у першу чергу дослідити зв'язок між концептами «політичної нації» і «громадянського суспільства» як смисловими орієнтирами національного розвитку, що утвердилися практично одночасно в академічному і політичному дискурсі України та набули особливої актуальності в контексті подій 2004 та 2014 рр.

На сьогодні концепти «громадянського суспільства» та «політичної нації» однаковою мірою присутні в суспільній свідомості як орієнтири національного розвитку і суспільно-політичних трансформацій та нерідко застосовуються як взаємодоповнюючі елементи єдиної стратегії.

Тим часом, залежно від змісту, який вкладається в поняття «громадянське суспільство», під його розбудовою можна розуміти певну спрямовану діяльність, що формує засади політичної нації, а можна й таку діяльність, що має на увазі альтернативну стратегію суспільних перетворень.

У першому випадку під громадянським суспільством розуміють суспільство громадян, що поділяють певні ціннісні й світо-

глядні уявлення і підходи, виявляють солідарну волю, приймають спільні рішення та взаємодіють на основі політичних інститутів. У цьому сенсі побудова громадянського суспільства та формування політичної нації є одним і тим самим процесом, а два поняття відрізняються лише фокусом розгляду проблеми спільнотної самоорганізації. Поняття громадянського суспільства ставить у центр уваги соціальні якості кожного громадянина, панівні норми та способи взаємодії соціальних акторів, а поняття політичної нації апелює передусім до факторів соціальної інтеграції: ідентичності, колективної самосвідомості, політичної участі.

В іншому випадку, коли ми говоримо про громадянське суспільство як про сукупність автономних індивідів та їхніх груп, що відокремлюють себе від держави, а в чомусь і протиставляють себе державі, стратегії формування політичної нації і розбудови громадянського суспільства відображають діалектичну єдність інтеграційних та дезінтеграційних процесів, що завжди присутні в суспільстві, але на етапі націостановлення можуть увійти в пряму суперечність. Зокрема, стратегія автономізації громадянського суспільства на практиці виступає додатковим чинником делегітимізації політичних інститутів, сформованих для підтримання єдності політичної нації: ідентичності, інституту громадянських прав та обов'язків, парламентаризму, партій, ідеологій, бюрократії.

Сповідувані в рамках цього підходу принципи переважання індивідуального над колективним, приватного над публічним, підвищена турбота про соціальний комфорт меншин, теорія і практика мультикультуралізму, пацифізм та ескапізм створюють загалом несприятливі умови для поширення мобілізаційних ідей та фактично унеможливають досягнення консенсусних рішень з ключових питань національного розвитку.

Ідеал громадянства та ідея громадянського суспільства

Проблема розрізнення двох основних підходів до поняття громадянського суспільства є однією з традиційних тем європейської політичної філософії Нового часу. Однією з підсумкових рефлексій навколо різних тлумачень поняття громадянського суспільства та пов'язаних із ним політичних концепцій республіканізму та демократії стало теоретичне оформлення дихотомії

громадянства і громадянського суспільства, яке знаходимо, зокрема, у праці Ларі Зідентопа «Демократія в Європі», що є своєрідним продовженням дискусії про демократію, започатковану класичною працею Алексіса де Токвіля «Демократія в Америці».

Коментатори наголошують на тому, що Л. Зідентоп не просто розрізняє підходи, представлені поняттями громадянства і громадянського суспільства, а й прямо їх протиставляє³⁹.

Ідея громадянства передбачає самопосвяту людини високим суспільним цілям, безумовне переважання громадянського обов'язку над приватним інтересом, культ служіння громаді й батьківщині. Ця ідея породила культ героя, що є одним із центральних як в античній культурі її класичного періоду, так і в модерних концепціях національного генія, національного героя і надлюдини.

Базовою для європейської демократії суспільною цінністю Зідентоп вважає ідею рівності, що була невідома суспільствам громадян античного поліса і республіканського Риму, але виступає мотивуючим чинником європейської політичної практики і теорії в модерну добу. Якщо в рамках ідеї громадянства йшлося про рівність «чинних» громадян, себто тих членів суспільства, які названі вище ідеали і норми суспільної поведінки сповідують і дотримуються їх на практиці, то нова ідея загальної рівності закономірно спричинила появу альтернативного підходу, що був оформлений у вигляді **концепції прав людини**.

Ця концепція лежить в основі сучасного розуміння демократії та є ціннісним і нормативним базисом проекту побудови громадянського суспільства на ліберально-капіталістичних засадах. Згідно з цим підходом, основною формою суспільного життя є забезпечення людиною своїх приватних інтересів шляхом підприємництва, надання послуг та виробництва товарів, а також кооперації з іншими людьми на основі спільності інтересів. Сформована таким чином сфера приватності та корпоративності перебуває поза впливом держави і, значною мірою, – поза політикою.

Державно-публічна сфера розглядається як окремий суспільний інститут, основною функцією якого є забезпечення правопорядку і здійснення адміністративних процедур (надання

---

³⁹ Зідентоп Л. Демократія в Європе / Ларрі Зідентоп ; пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – С. 12.

адміністративних послуг). Крім того, в цій політичній сфері відбувається узгодження основних груп інтересів, а також визначаються загальнонаціональні потреби та інтереси, що потребують відповідних ресурсів та виконавського апарату. Ключовими механізмами їх забезпечення є субсидіарність та делегування повноважень.

Громадянське суспільство у цьому розумінні функціонує поза дією імперативу громадянської самопожертви, віддає перевагу приватному і корпоративному інтересу перед будь-якими формами загальнонаціональних цілей і цінностей, санкціонує автономізацію та корпоративізацію соціальних індивідів та їхніх груп за усіма можливими критеріями (професійними, конфесійними, етнокультурними, гендерними, територіальними та ін.)⁴⁰.

Описуючи відмінності між принципом громадянства та концепцією громадянського суспільства, Л. Зідентоп послуговується також висновками англійського філософа XVIII ст. Бернара де Мандевіля, який вважав, що найповніша реалізація цих підходів на практиці означала б, у першому випадку, створення «знедоленого» соціуму, позбавленого тих благ, які приносить розподіл праці та ринкова саморегуляція, а в другому – втрату колективних суспільних сенсів та громадянських чеснот⁴¹.

Для того щоб зрозуміти, як громадянський принцип «опинився» в опозиції до ліберальної держави, варто звернутися до того розрізнення ліберального та республіканського підходів, яке пропонує у своїй теорії політики Ю. Габермас. Ліберальний підхід, що кореспондується з поняттями і цінностями, представленими поняттям «громадянського суспільства», тлумачить політику як інституційну надбудову над системою приватних, передусім ринково-господарських відносин. У політичній сфері, відповідно до цього підходу, на основі компромісу приватних інтересів формується колективна воля та програмується діяльність державного апарату з метою її реалізації.

Натомість республіканський підхід, що базується на ідеалах громадянства, розглядає політичну сферу як первинну сферу соціалізації, а спільна воля, що реалізовується в інституалізованих

---

⁴⁰ *Зідентоп Л.* Демократія в Європі / Ларрі Зідентоп ; пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2004. – С. 73 – 76.

⁴¹ Там само.

формах, має своїм джерелом громадянську позицію і свідомий політичний вибір кожного члена суспільства. Таким чином, на думку Габермаса, «від громадянина республіканської держави вимагається більше, аніж постійна орієнтація на власний інтерес»⁴².

У цьому сенсі концепт «формування української політичної нації» виступає нічим іншим, як спробою актуалізації імперативів громадянства в межах республіканського проекту України. А програма «розбудови громадянського суспільства» може бути представлена як ліберально-корпоративна альтернатива відповідному проекту і властивим йому цінностям. Тому, для того щоб процес суспільного реформування був результативним, необхідна визначеність у пріоритетах – ціннісних, стратегічних і концептуальних.

Тим часом брак методологічного розрізнення суспільства громадян як політичної нації, з одного боку, і громадянського суспільства як сукупності самоврядних неполітичних спілок – з іншого нерідко призводив до плутанини і підміни понять як у вітчизняному науковому дискурсі, так і в практиці ліберальних реформ.

У більшості праць українських авторів відтворюється уявлення про тотожність класичного республіканського ідеалу самоврядної спільноти громадян і нинішньої плюралістичної моделі демократії з притаманними їй корпоративізмом і партикуляризмом. Ці форми розглядають як нижчий і вищий рівні еволюції одного й того ж принципу «громадянського суспільства», впровадження якого водночас становить сутність демократичного транзиту пострадянських держав.

Таке уявлення не може задовільним чином пояснити, чому на початку демократичних змін спостерігається пробудження та активізація громадянського суспільства (як вважає, наприклад, М. Кастельс⁴³), а в підсумку багаторічної розбудови «структур громадянського суспільства» маємо масову втрату громадянської мотивації, суспільної довіри та соціальної компетентності.

Розрізнення принципів, за якими будуються «суспільство громадян» і «громадські об'єднання», дозволило б чітко іден-

---

⁴² Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Юрген Хабермас. – СПб., 2001. – С. 385.

⁴³ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс ; пер. с англ. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – С. 480–448.

тифікувати закономірності цього процесу. Він позначений зустрічними тенденціями: розмивання «республіканського» підходу до суспільних справ як сфери домінування колективного над індивідуальним і загальнонаціонального над корпоративним відбувається одночасно з інституалізацією різноманітних корпоративованих груп, що перебувають на межі політики, бізнесу і соціальних технологій. І якщо перше можна означити як деградацію «суспільства громадян», то друге може слугувати підтвердженням успішної розбудови «інститутів громадськості».

Криза політики та «громадська» альтернатива

В умовах посткризової апатії та інтелектуальної розгубленості щодо наслідків політико-інституційних змін ідея розширення функцій «громадянського суспільства» в публічній сфері отримала додатковий стимул. Вона все частіше сприймається як альтернатива механізмам традиційної представницької демократії, що мають політичну природу.

Конкурентна політика, що здійснюється на публічних засадах, викликає дедалі більше неприйняття в суспільстві пострадянського зразка. Така політика тлумачиться як «безлад», «хаос», породжує відчуття тривоги і безпорадності, що є закономірною реакцією індивіда на ситуацію, що вимагає від нього вищої міри компетентності та відповідальності за ту, яку він реально має.

Дискредитація представницьких форм та процедур, низька легітимність інститутів влади, збідненість і маніпулятивність політичних дискурсів – наслідок «користування» демократичними інститутами в умовах відсутності відповідних культурних передумов (мотивації, компетентності, навичок соціальної комунікації та взаємодії).

Демократія участі вимагає від громадянина широкої обізнаності щодо складних питань політики, економіки, володіння правовим інструментарієм, навичками ефективною соціальною комунікації. А від суб'єктів політики, до цього всього, ще й вимагаються інноваційність та креативність мислення, лідерські здібності, адаптованість до вимог зовнішнього глобального середовища.

Поки що дуже незначна частина громадян і політиків в Україні здатна функціонувати в цьому форматі суспільної активності, тому демократична процедура викликає дедалі більше роздрату-

вання, а мотивація позбутися публічної політики починає переважати над мотивацією опанувати її механізми.

В умовах, коли партії, парламент, уряд, місцеве самоврядування не виконують тих функцій суспільного управління та регулювання, які на них покладаються в процесі демократичного волевиявлення громадян, виникає спокуса замінити їх іншими інституціями, які б цю функцію виконували більш адекватно. Говоримо про спокусу, тому що йдеться про намір «змінити все», не змінюючи при цьому себе, а отже – не змінюючи по суті нічого.

Із втратою політики як загальнонаціонального феномена відбувається подрібнення публічної комунікації на локальні комунікації. При цьому втрачають принципове значення питання критеріїв спільної національної ідентичності, припиняється пошук спільних інтересів і цінностей і втрачається ґрунт для відповідних конфліктів. Нація фактично перестає бути «уявленою спільнотою» (Б. Андерсон), оскільки дедалі менше аспектів життя її членів залишаються у сфері «уявних феноменів», а всі життєві інтереси зосереджуються на рівні «реальних потреб».

Наслідком цього є прогнозоване зниження ідеологічного і ціннісного протистояння, посилення автономності регіонів і територій, дистанціювання окремих галузей суспільного життя та соціальних верств одна від одної. Відбувається суспільна демобілізація, що є психологічно особливо очікуваним поворотом саме в умовах того періодичного адаптаційного стресу, в умовах якого живуть пострадянські спільноти впродовж двох десятиліть років.

Таким чином, відмова від політики може сприйматися суспільством як порятунок а) від перманентної соціальної та ідеологічної конфліктності і б) від викликів власній соціальній некомпетентності. Така відмова може відбуватися у вигляді відвертого пострадянського реваншу, як у Білорусі, реставрації патріархально-імперської моделі, як у Росії, а може бути здійснена й під прикриттям «розширення повноважень громадянського суспільства».

Ідея розширення повноважень і функцій НДО в умовах кризи політичних інститутів стає дедалі популярнішою в публічній сфері України. Серед її прибічників опинилися і ліберали прозахідного спрямування, і представники альтернативних ідеологічних та геополітичних платформ. Зокрема, в програмних положеннях громадського руху «Український вибір» теза про

включення механізмів «активності громадянського суспільства» у процес прийняття важливих політичних рішень поєднується з тезою про необхідність приєднання України до євразійських політико-економічних ініціатив Москви⁴⁴.

Фактично, громадській думці нав'язується новий тренд, в якому ідея громадянського суспільства тлумачиться як новий імператив суспільної організації, покликаний розв'язати кризу політики. Логічний розвиток цієї ідеї, що на певному етапі отримав не лише концептуальне підґрунтя, а й механізм практичної реалізації у вигляді нового законодавства про громадські організації та програмних документів Уряду, веде у перспективі до суттєвих змін політичного ландшафту.

Одним із наслідків підвищення статусу НДО може стати поступове заміщення традиційних механізмів легітимізації публічної влади. Демократичні процедури, що функціонують на основі принципу політичної конкуренції, можуть бути поступово замінені іншими механізмами, що ними характеризується «сфера взаємодії держави і громадянського суспільства».

У контексті «розбудови громадянського суспільства» значну кількість функцій і повноважень (наприклад, формування місцевих бюджетів, надання адміністративних послуг, здійснення правоохоронної діяльності) пропонується передати органам місцевого самоврядування. Діяльність органів влади пропонується поставити під контроль громадських організацій, що передбачає запровадження процедур погодження, офіційного інформування, можливість застосування права вето та ін.

Зрозуміло, що ідеологи розширення можливостей і підвищення статусу НДО є, в основній своїй масі, прихильниками ліберальних підходів і цінностей. Неважко встановити й прагматичний підтекст їхньої нормотворчої активності. Він полягає не стільки у викоріненні політичної конкуренції, скільки у розширенні політичного ринку, який і справді потерпає від монополізації дискредитованими в суспільній свідомості інститутами, зокрема партіями. Але наслідки підміни принципів і механізмів легітимності в політичній сфері можуть бути далекими від ліберальних ідеалів.

---

⁴⁴ *Виктор Медведчук* – Догнать и перегнать ЕС. Три ключевых параметра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.utro.ua/ru/politika/vitor-medvedchuk_dognat_i_peregnat_es_tri_klyuchevyh_parametra1359968863

Модель, у якій основним партнером влади виступає організоване (і, вочевидь, досить швидко монополізоване) середовище універсальних посередників з числа носіїв бренду «громадянського суспільства», має свої прототипи у нашому недалекому минулому. А саме – в радянській системі. І самі ради народних депутатів, й численні громадські об'єднання радянської доби номінально були саме тими посередниками між системою влади і рештою населення, на роль яких претендують новітні НДО.

Такі практики владарювання, позбавлені публічної політичної складової, є традиційними й для нині діючих авторитарних режимів (наприклад для Білорусі). Вони також цілком можуть бути вписані у той загальноцивілізаційний «антиполітичний» тренд, який словенський політолог Ратко Мочник характеризує як форму новітнього фашизму⁴⁵. До речі, на активне залучення ресурсу НДО до проекту «Русской весны» також звертають увагу дослідники громадських активностей у Росії⁴⁶.

У підсумку це призвело до тих самих наслідків, що й інституційна підтримка партійної системи. Монополія партій у політичній сфері сприймається такою ж безальтернативною умовою розвитку демократії, як і делегування функцій вираження і захисту громадських інтересів неурядовим організаціям. Однак і та, й інша функція на ділі реалізуються явно незадовільним чином і дедалі більше перетворюються на фікцію та інструмент маніпуляції.

Сукупність зазначених чинників і тенденцій спонукає нас до перегляду узвичаєних підходів до поняття громадянського суспільства та оцінки ролі громадських об'єднань у процесах демократизації.

Не викликають жодного сумніву аксіологічна і теоретико-концептуальна значущість поняття громадянського суспільства та суспільна корисність багатьох ініціатив, які на його основі були сформульовані в процесі пошуку трансформаційних стимулів і механізмів для пострадянської України. Однак більш адекватне його використання як методологічної основи та аналітичного

---

⁴⁵ Ратко Мочник. Внутри авторитарного государства. Два типа современного фашизма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dialogs.org.ua/ru/cross/page27530.html>

⁴⁶ Путин увеличил финансирование РПЦ и «евразийцев» – исследование [Електронний документ]. – Режим доступу : http://news.liga.net/news/politics/7975271-putin_uchelich_finansirovanie_rpts_i_evraziytssev_issledovanie.htm

інструменту в сучасній політичній науці вимагає, на нашу думку, повернення до критичного, у кантіанському сенсі, підходу до його застосування.

Для початку варто уточнити зміст, який ми вкладаємо в поняття «громадянського суспільства». Далі – коректно описати суспільну стратегію перетворень, що впливає з прийняття цього поняття на позначення певної моделі суспільної організації, до якої ми прагнемо наблизити український соціум. Потім варто було б оцінити реалістичність такого плану на основі аналізу самої соціальної дійсності. І вже тільки після цього можна було б сформулювати конкретні рецепти і напрями «розбудови громадянського суспільства» на благо всього суспільства.

У цьому контексті по-новому можуть бути сформульовані й пропозиції до порядку денного української політичної науки та вітчизняної політичної практики у сфері дослідження феноменів громадянського суспільства:

1) визначеність із критеріями приналежності окремих інституцій, експертних та консалтингових організацій до категорії «структур громадянського суспільства»;

2) з'ясування дослідним шляхом адекватності панівних уявлень про роль інституцій громадянського суспільства у розвитку політичної культури, інститутів публічної політики та їхній вплив на стан соціальної довіри і соціального самопочуття громадян;

3) визначення справжнього місця «структур громадянського суспільства» у сучасному українському суспільстві, ідентифікація та опис реальних форм їх включеності в публічну політичну сферу;

4) аналіз соціальних та політичних наслідків реалізації стратегії підтримки розвитку громадянського суспільства як міжнародними й іноземними суб'єктами, так і в контексті реалізації політики державного сприяння розвитку громадянського суспільства.

РОЗДІЛ 3. ІНТЕГРАЦІЯ

Україна стоїть перед необхідністю рішучого модернізаційного прориву, аби вийти у «вищу лігу» світової політики, економіки і культури. Але успішність цього процесу значною мірою залежить від того, наскільки адекватно будуть оцінені ті зовнішні умови, якими детерміновані процеси національної модернізації. Ці зовнішні детермінанти, як правило, тлумачаться через призму основних інтеграційних викликів сучасності, концептуалізованих, зокрема, в поняттях глобалізації, демократизації і цивілізаційного вибору.

Усі три названі підходи мають власне аксіологічне і світоглядне підґрунтя та пов'язані з реалізацією стратегічних інтересів глобальних і регіональних центрів впливу. Так, поняттям демократії (та стратегією демократичного транзиту) оперують політичні центри ліберального Заходу, поняття глобалізації перебуває в центрі дискурсу, сформованого в інтересах космополітизованого транснаціонального капіталу, а до цивілізаційних підстав інтеграції апелюють в основному апологети постімперських та неоімперських проєктів (насамперед – Росії).

Отже, реалізація інтеграційної стратегії України має базуватися на засадничому виборі, що полягає не лише у визначенні напрямку модернізації, а й у виборі інтерпретаційної схеми, в контексті якої проблема цього вибору має актуалізуватися і розв'язуватися.

Очевидним є те, що сьогодні українська нація й Українська держава стоять перед системним вибором, який стосується: а) способу суспільної організації, б) культурної та світоглядної ідентифікації, в) зовнішньополітичної орієнтації, г) економічної спеціалізації та інших питань, що входять до комплексу національного самовизначення.

Успішність цього вибору прямо залежить від здатності України та її народу набути в цей кризовий момент історичної суб'єктності, а також від стратегічної визначеності з більшості наявних питань і проблем.

Ці речі є між собою пов'язаними. Суб'єктність, що позбавлена стратегічної визначеності, приречена на помилку і поразку. А стратегічна визначеність без консолідованого суб'єкта залишиться віртуальною інтелектуальною конструкцією без практичного застосування.

Однак неповна суб'єктність України, що є результатом незавершеності процесу націостановлення та кризового стану суспільства, не є причиною для того, щоб відмовитися від конструювання стратегічної визначеності, бодай у симулятивному режимі. Адже попередній досвід українських криз показував, що кожна спроба посилення суб'єктності марнувалася через інтелектуально-вольову недостатність, а конкретно – через неготовність наповнювати стратегічне мислення готовими рішеннями й орієнтирами.

Напрацювання відповідних концептуальних підходів і стратегічних алгоритмів є сьогодні актуальним завданням.

Світ-системний підхід

Безпековий імператив змушує дослідників міжнародної політики сьогодні особливо наполегливо шукати причини і передумови конфліктності та нестабільності в сучасному світі. Значна залежність систем безпеки від випадкових чи суб'єктивних чинників, зростання ролі медійних технологій, що дозволяють моментально «сконструювати» кризу фактично в будь-якій точці планети, вразливість інфраструктури та масової свідомості щодо актів терору – все це спонукає до уважного вивчення кожного спалаху насильства. І водночас – до визначення параметрів найбільш збалансованої моделі міжнародних відносин та пов'язаних з нею принципів і норм політики. На жаль, ключовим фактором у побудові цієї моделі залишається фактор сили.

Базова модель структури міжнародних відносин, що спирається на критерій впливовості того чи іншого суб'єкта, була запропонована в межах проекту *геополітики*. Сучасні адепти цього дослідницького напрямку відійшли від первісних концептів Макіндера, Хаусхофера та ін., однак продовжують оперувати поняттями

геополітичних інтересів, стратегій та розглядають поле світової політики як сферу протистоянь суб'єктів різного рівня організованості та впливовості.

Повоєнна ситуація та «холодна війна» між комуністичними режимами та об'єднаним Заходом спонукала аналітиків увести в обіг категорію **«біполярності»**, що характеризувала характер взаємин між двома великими групами країн, які протистояли одна одній на міжнародній арені та мали внутрішню організацію ієрархічного типу. «Полюсами» такої геополітичної конструкції були СРСР і США. Після розпаду комуністичної системи набули поширення похідні від «біполярності» аналітичні концепти «монополярності» та «багатополярності».

Класичний **світ-системний аналіз**, започаткований Валлерстайном, виходить із цілісності світового економічного простору, що обумовлює як структуру політичних (соціокультурних, інформаційних) відносин у світі, так і ієрархію суб'єктів світового устрою та характер відносин між ними.

Сучасний **структуралізм** також розглядає сукупність відносин між суб'єктами міжнародної політики як цілісну систему, але фокусує свою увагу на статусі й функціональних можливостях окремої країни чи союзу. При цьому виділяють, як правило, основні типи суб'єктів міжнародної політики: наддержави, середні держави, малі держави і мікродержави.

Децо абстрагується від загальносистемних чинників міжнародних відносин **інтеракціоністська методологія**, представники якої більш детально досліджують характер стосунків (найчастіше – двосторонніх) між конкретними державами.

Суттєвим доповненням до існуючої методології аналізу міжнародних відносин стало запровадження в обіг поняття **failed state** («держава, що не відбулася», поняття вживається на позначення режимів, які, зберігаючи контроль над певною територією та навіть досягнувши певної легітимізації в міжнародному співтоваристві, виявилися неспроможними організувати належним чином політичне, економічне життя країни та забезпечити безпеку її мешканців і стабільність власних міжнародних відносин). Воно відображає реальну динамічність міжнародного політичного середовища, в якому зазнають суттєвих змін не лише характер відносин між суб'єктами міжнародної політики, а й сам склад цих суб'єктів.

Саме ця динамічність і неоднорівність відносин між суб'єктами міжнародної політики спонукає нас шукати більш складних і комплексних інтерпретаційних схем для тлумачення явищ і процесів, що відбуваються в наші дні на світовій арені.

Можливість краще зрозуміти, що насправді відбувається у світі і з якими можливостями та загрозами Україна має справу сьогодні і стикнеться в найближчому майбутньому, дає, на нашу думку, **методологія світ-системного підходу**, що реалізована у працях низки дослідників, зокрема, І. Валлерстайна.

Методологія світ-системного аналізу не є сьогодні єдиною можливою чи найбільш вдалою. Однак порівняно з ліберально-прогресистською парадигмою adeptів теорії демократичного транзиту або з фундаменталістською есхатологією прихильників зіткнення цивілізацій чи світової змови світ-системний підхід виглядає значно менш спекулятивним, а натомість значно більш раціональним та універсальним.

Такої універсальності прагнув свого часу Освальд Шпенглер, коли, описуючи ознаки занепаду Європи, намагався транслювати свої спостереження у форму знання про загальні закономірності розвитку людських спільнот – універсальну морфологію⁴⁷. Аналогічні спроби здійснювали у своїх розробках Арнольд Тойнбі, Ніколай Гумільов. Але поняття системи дало на сьогодні найбільш адекватну форму для узагальнення відповідних даних про закономірності глобальних суспільних процесів в їх історичному, цивілізаційному, культурному, політичному та економічному вимірах.

Водночас слід зауважити, що світ-системний підхід потребує суттєвого розширення концептуальної бази та аналітичного інструментарію для того, щоб він міг використовуватися з прикладною метою для формування рішень і стратегій національного, регіонального і глобального рівня.

Валлерстайн характеризує світ-систему як низку механізмів, що перерозподіляють ресурси від периферії до центру. В його уявленнях центр – це розвинена частина світ-системи, а периферія – відстала і бідна, що виконує переважно функцію постачання сировини та інших ресурсів (у т.ч. трудових). Функцію перерозподілу та регулювання відносин всередині системи вико-

---

⁴⁷ Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – Т. 1 : Гештальт и действительность. – М. : Мысль, 1993. – С. 257.

нує ринок, який фактично легітимізує нерівноправність центру й периферії.

Режим функціонування світ-системи, за Валлерстайном, визначається динамічними чинниками економічного розвитку, до яких належать циклічні ритми, що відображають короткотривалі флуктуації в економіці, вікові тенденції, суперечності та кризи.

Водночас системна методологія, що широко й успішно застосовується до вивчення феноменів політики (К. Дойч, Т. Парсонс, Н. Луман, Д. Істон та ін.), дозволяє суттєво розширити аналітичний інструментарій у межах світ-системного підходу, зокрема, поширити його на вивчення підсистем сучасного світу та шляхом залучення нових суміжних дослідницьких напрямів.

Цивілізаційний підхід

Межове цивілізаційне становище України визначає основні дилеми її суспільно-політичного, економічного і духовно-культурного розвитку. Специфікою цього розвитку є те, що він завжди був детермінований вибором, який у переломні моменти своєї історії робив український народ в особі своїх політичних, релігійних, культурних лідерів.

Запрошення варягів, хрещення за грецьким обрядом, козацько-шляхетський союз і козацько-шляхетська війна, унія і відновлення православної митрополії, союз гетьмана з царем та ідея слов'янської єдності кирило-мефодіївців, геополітичне роздоріжжя лідерів УНР і ЗУНР, українська драма періоду Другої світової війни – цими явищами і подіями визначалася доля країни протягом усього відомого нам періоду національної історії.

Стабільність і саме існування новітньої Української держави багатьма спостерігачами й сьогодні ставляться у залежність від того, який цивілізаційний вибір зробить державний провід і народ в умовах, коли протиставлення Заходу і Сходу на європейському континенті набуває нових конкретизованих інституційних, ідеологічних та соціально-економічних форм. Тому питання торгових і митних режимів, технічних регламентів і виробничих стандартів набуває такого ж доленосного значення, як колись питання військових союзів і конфесійної приналежності. За ними стоїть не лише питання економічної вигоди і технологічної доцільності, а й цивілізаційного вибору.

Правильність і усвідомленість цього вибору залежить, не в останню чергу, від того, наскільки правильно ми розуміємо та ідентифікуємо наявні альтернативи. Якщо ми назвемо це вибором між європейською та азіатською культурою, то вибір буде один, а якщо ця колізія буде інтерпретована як протистояння православного слов'янства і католицько-протестантського світу, то Україна, за логікою, опиняється з іншого боку розмежувальної лінії.

Довільність і спекулятивність пропонованих критеріїв очевидним чином ускладнює вибір, про що свідчать, зокрема, як суперечливість геополітичних і цивілізаційних пріоритетів населення, зафіксована соціологами, так і непослідовна і пасивна в своїй основі політика державного керівництва, відображена у понятті т.зв. української багатовекторності.

Здійснена свого часу С. Гантінгтоном спроба тлумачити протистояння в сучасному світі як війну цивілізацій (себто таким, що детерміноване світоглядно-культурними відмінностями), має той самий концептуальний недолік, що й традиційні доктрини геополітики. Вони передбачають, що на світовій арені змагаються культури, релігії чи державні стратегії домінування. Але такі пояснення раз по раз стикаються з численними винятками і суперечностями.

Ці підходи не можуть задовільним чином пояснити спільність інтересів нацистської Німеччини і комуністичного СРСР у 30-ті роки ХХ ст., фактичне ототожнення ліберальної експансії Заходу з нацистською доктриною у післявоєнний період у радянській, а потім і в російській пропаганді, союз адептів атеїстичного комунізму і православного російського націоналізму з ісламськими режимами Близького Сходу. З геополітичної точки зору протиприродною виглядає спорідненість позицій Росії і Китаю, з економічної – дивною виглядає симпатія нафтового монополіста Америки (Венесуели) до нафтового монополіста Європи (Росії) тощо.

Ситуація вибору інтеграційної стратегії України у контексті цивілізаційного підходу може бути представлена як така, що обумовлена поєднанням чинників:

- 1) формування відносно автономних комунікативних систем, що різняться за масштабом, змістом, принципами, і через це принципово не сполучувані в межах єдиної системи цінностей і норм;

2) необхідність комунікувати формує для цих спільнот єдиний спосіб співіснування – конкурентний, при цьому самі комунікації не є лише знаряддям боротьби цивілізацій (Гантінгтон), а й тим, що в цій боротьбі відстоюється і стосовно чого здійснюється агресія.

Такими комунікативними спільнотами, що тлумачаться деякими теоретиками як «цивілізації», сьогодні є: Захід (Європа, Північна Америка, Австралія, Ізраїль), Схід (Китай, Японія, Тихоокеанський регіон), мусульманський світ, Росія (пострадянський простір), Латинська Америка, Африка.

Україна, як і деякі інші нації, перебуває в невизначеному стані, на пограниччі комунікативних спільнот (подібна ситуація, скажімо, в Індії, Філіппін, Туреччини). Можливі з цих умов стратегії:

а) лімітроф однієї з цивілізацій, що передбачає роль контактера з іншою, а також роль потенційної жертви в разі конфлікту між ними;

б) роль посередника, що передбачає високий рівень суб'єктності та мобільності, а також специфічне самоусвідомлення;

в) ізоляціонізм, що передбачає високу міру культурної самобутності, економічну та інформаційну самодостатність.

Отож, питання про цивілізаційний вибір України, поставлене сьогодні у площині реальної політики, набуває справжньої гостроти і драматизму. Можемо шукати відповіді на нього у класичних працях європейських (О. Шпенглер), російських (М. Данилевський), американських (С. Гантінгтон) основоположників теорії цивілізацій. Можемо апелювати до праць вітчизняних теоретиків цивілізаційного вибору – Юрія Липи⁴⁸, Дмитра Донцова⁴⁹, Миколи Хвильового⁵⁰. Але це рішення має свої цілком конкретні форми й соціально-економічні, культурні, інформаційно-комунікаційні, політичні та безпекові детермінанти, які склалися для нашої держави на цей історичний момент.

---

⁴⁸ Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Львів : Просвіта, 1992. – 270 с.

⁴⁹ Донцов Дм. Дух нашої давнини / Дм. Донцов. – Дрогобич : Відродження, 1991. – 342 с.

⁵⁰ Хвильовий М. Україна чи Малоросія? / М. Хвильовий. – К., 1993.

На їх якнайповніше врахування орієнтують нас провідні інтелектуали сучасності – американець Френсіс Фукуяма⁵¹ та українець Богдан Гаврилишин⁵². Вони пропонують давати відповіді на ті питання, які ставить нам дійсність, і обирати з тих альтернатив, які є справжніми, а не уявними.

Якщо ми скажемо, що цивілізаційний вибір полягає в тому, з ким нам вигідніше торгувати – з країнами Євросоюзу чи з країнами СНД, то наше рішення не може бути правильним. Тому що торгувати треба з усіма і з кожним на якомога вигідніших умовах. Тож насправді тут ніякого вибору нема, його штучно для нас створили, загнавши у смислову пастку.

Так само неможливо зробити правильний вибір, якщо ми поставимо питання – з ким треба дружити, або з ким вступати в партнерські взаємини. Тому що й тут насправді немає колізії або/або, чи вона є принциповою лише з погляду свідомості, зацикленої на протиставленні своїх і чужих. Росія ставить питання таким чином, що «дружити» з Заходом означає «зрадити» якогось суб'єкта глобальної політики, з яким вона в певний момент себе ідентифікує. Це може бути слов'янство, а може бути православ'я. Може бути Російський світ, а може бути Євразійський Союз. Марно намагатися вгадати, під яким наперстком перебуває істинний предмет відданості, – сутність гри полягає в обмані.

І тут ми приходимо до розуміння того, що ж насправді вибираємо в цей історичний момент. Ми сьогодні вибираємо правила гри, за якими будемо жити, працювати, захищатися і виборювати свої інтереси в найближчій історичній перспективі. За цим критерієм вибір між Заходом і Росією є справді принциповим. Тому що правила, за якими будуються відносини в одному і в іншому випадку, є не просто відмінними, а взаємовиключними.

Прямо протилежними є, скажімо, самі механізми інтеграції та її принципи.

Приєднання до Росії неминуче означає прийняття певних правил співжиття, серед яких найголовніші – дотримуйся ієрархії,

---

⁵¹ *Френсіс Фукуяма*: Помаранчева революція була попередженням для всього світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/person/2012/07/24/107466/>

⁵² *Богдан Гаврилишин*: Людство й Україна потребують іншої життєвої філософії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/07/18/6969085/>

будь вірним господарю, не вимагай справедливості, не май стосунків із зовнішнім світом, у реалізації своїх інтересів покладайся виключно на добру волю господаря. Ти можеш просити чуже, але не повинен вимагати належного тобі по праву. Ти можеш пожалітися правителю, але не маєш права апелювати до громадської думки. Особлива стаття – жорстке переслідування «стукачів» – людей, які шукають засобів відновлення справедливості поза дією принципу кругової поруки.

Ці правила діють як на побутовому рівні, так і в стосунках усередині правлячих еліт та навіть у міждержавних відносинах.

Насправді, вони добре відомі людству, і ніякої «цивілізаційної» специфіки у них немає. Це – правила зони, правила кримінального світу. Специфіка ж полягає в тому, що зазвичай суспільство намагається локалізувати дію цих правил, перешкоджаючи їх поширенню на публічні сфери, і забезпечити своїх громадян від зіткнення зі світом «понятій». Це відбувається в тому разі, якщо основні владні інституції і громадська думка перебувають під контролем людей, що є носіями інших правил та іншої культури.

Саме така ситуація склалася в сучасній Європі. Саме поняття Європи сьогодні пов'язане з процесом утвердження на цілому континенті правил, що є цілковитою протилежністю «поняттям». Згідно з цими правилами, ти не можеш претендувати на владу над чужою волею і чужою думкою, ти повинен поважати гідність іншої людини і відмінну від твоєї ідентичність. Влади не треба боятися, але за діяльність обраних тобою політиків мусиш узяти персональну відповідальність. Обстоювання своїх інтересів ти повинен здійснювати максимально відкрито і прозоро, чітко дотримуючись встановлених правил. Вищим суддею є громада, а приховування правди від суспільства і вповноважених цим суспільством органів урядування вважається злочином.

Компромісу між цими двома системами цінностей та етичними програми бути не може. В місті керує або шериф, або банда. Носій «правил-понятій» почувається в компанії пристойних людей ніяково і дискомфортно. Герой Булгакова Шаріков вважав професора, у домі якого він жив, справжнім тираном і щиро прагнув отримати свободу від ненависних йому правил та умовностей.

Так само нестерпним є існування людини цивілізованої в середовищі шарікових. Необхідність засвоювати їхню мораль і

дотримуватися їхніх правил є найстрашнішим аспектом такого поневолення, оскільки пов'язана з втратою головної вартості порядної людини – гідності.

Європа не одразу прийшла до панування тих норм і цінностей, які сьогодні становлять основу її ідентичності. Намагання окреслити простір демократії, свободи, верховенства права і сприяти його поширенню політичними засобами є феноменом післявоєнної європейської самосвідомості. Розширення ЄС є практичною реалізацією цієї настанови, дещо відмінної від первісного варіанту Євросоюзу, заснованого з метою отримання спільних вигод і економічних переваг.

Специфіка нинішнього моменту полягає в тому, що Україна опинилася в центрі стратегічних інтересів одночасно і Росії, і Європи.

Росія вступила у фазу чергового «збирання земель» і оголосила мобілізацію всіх носіїв «правил-понятій» з метою реалізації нового імперського проекту.

Європа зацікавлена у розширенні простору, на якому діють правила-закони, але не готова брати на «перевиховання» тих, у чиїх моральних якостях вона не впевнена.

Росія обіцяє різноманітні блага і погрожує всіма можливими санкціями, домагаючись нашого входження у свій «російський світ».

Європа висуває умови і застереження, вимагає підтвердження вірності певним принципам і цінностям, перш ніж дати згоду на входження України в європейський простір.

Але не ці зовнішні чинники мають бути для нас визначальними. Для того щоб відповісти на запитання «куди йдеш?», треба спершу дати відповідь на інше – «хто ти?». У цьому й полягає зміст цивілізаційного підходу стосовно реалій українського вибору XXI століття.

Європейський вибір

Питання **європейської інтеграції** сформульоване і підтримується політичними елітами в Україні радше у символічно-міфологічному, ніж у реальному політичному вимірі. І в цьому міфологічному світі наші та європейські міфи є асиметричними.

З одного боку, ми не можемо жити з народами Старого Світу в одному смисловому просторі та, відповідно, переживати спільні міфологічні сюжети, користуватися спільними символами і ви-

рішувати однакові проблеми – через те, що наші історичні долі не синхронізовані. Але, з іншого боку, ми й не належимо до якоїсь іншої культури чи «цивілізації». Проблема в тому, що ми будемо своєю ідентичністю і своєю суспільною організацією з тих самих складових і за тією ж логікою, що й більшість європейських народів, але робимо це в інших хронологічних рамках, а тому – не в резонансі, а в дисонансі.

Коли Європа пережила вже кризу своїх національних міфів, наш національний міф ще тільки формується в чернетковому варіанті. Якщо в західній частині Європи від універсалізму Просвітництва вже переходили до романтичної версії національного партикуляризму, поверталися до універсалізму «спільного дому» і вже знову задумуються над конкурентними перевагами національної окремішності, ми ще досі переживаємо колізії самовизначення і відкриття світу.

Наша свідомість травмована тривалою включеністю в побудову закритого імперського простору Росії-СРСР. Тому наша європейська міфологія відображає не внутрішні європейські культурні й політичні виклики і завдання, а суперечливе сприйняття ситуації «на волі» тими, хто має лише один досвід – перебування «у зоні». У понятті Європи для нас переплітаються й ідеалізовані уявлення про безмежні можливості, які існують «на волі», й трепетна віра у справедливість і безпомилковість рішень, які там панують, але водночас і перебільшені страхи стосовно власної неспроможності та підступності наших партнерів, які, мовляв, прагнуть не лише нас обдурити, але при цьому й познущатися з нашої довірливості.

Якщо первісно ідея європейського єднання мала під собою, головним чином, завдання недопущення нового військового протистояння на континенті і створення спільного ринку основних європейських економік, то з початку розширення на схід вона почала трансформуватися в місію утвердження спільних європейських цінностей та норм співжиття, яка реалізовується за принципом «єдність у багатоманітності».

Події в Україні, спершу Помаранчева революція, потім Євромайдан і протистояння російській агресії, надають євроінтеграційному трендові інше, більш гостре і категоричне звучання. Межа об'єднаної Європи перетворюється на межу, що відокрем-

лює цивілізацію від новітнього варварства, закон і справедливість – від насильства і тотальної брехні, прогрес і розвиток – від архаїки і фундаменталізму.

Саме таким чином відчувають і розуміють сутність нинішнього конфлікту більшість українців, і саме тому для них питання європейської інтеграції набуло такого смисложиттєвого значення, яким воно, можливо, не було для жодної іншої країни Європи (за винятком хіба що країн Балтії).

Подібне розуміння європейської інтеграції є справжнім викликом не лише для українського суспільства, а й для самої Європи. Для багатьох європейців участь в українському конфлікті є психологічно дискомфортною. З одного боку, вона вимагає морально-вольової мобілізації, для якої більшість мешканців благополучних країн Заходу, можливо, поки що не бачить достатніх підстав. Водночас треба визнати, що Європа ще не повірила у приналежність України до світу європейських цінностей достатньою мірою, щоб відстоювати її свободу й суверенітет як власні інтереси.

Більшою мірою такий підхід властивий мешканцям країн «старої Європи», тоді як народи, що недавно вийшли з контрольованого Москвою «соціалістичного табору», набагато краще розуміють масштаб і серйозність загрози, що нависла над Україною.

Ця відмінність між «старою» і «новою» Європою в українському питанні в поєднанні з іншими чинниками внутрішньоєвропейського життя здатні спричинити подальше дистанціювання позицій з ключових питань майбутнього ЄС. Якщо таке дистанціювання переросте в інституційну кризу та кризу взаємної довіри, то в перспективі можна очікувати більш тісної кооперації та узгодження політики центральноєвропейських країн (основу для якої вже сформовано у вигляді Вишеградської четвірки).

Для України таке об'єднання створило би новий центр тяжіння і послужило стимулом для відродження ідей Балто-Чорноморського співробітництва та наповнило його новим політичним, економічним, а, можливо, й військовим змістом.

Європейськість у нас часто розуміють як необхідність бути транслятором європейського політичного дискурсу і виконавцем замовлення Європи та інструментом реалізації європейських інтересів на пострадянському просторі. Насправді європейськість («психологічна Європа» Хвильового) – це здатність не бути

об'єктом маніпуляцій, а натомість усвідомити свою природу, свої інтереси та домагатися їх реалізації в межах певних норм і процедур, що відповідають моделі «відкритої» конкуренції думок, інтересів, ресурсів і здібностей.

Такий підхід дозволяє гнучко реагувати на виклики і обмеження світ-системної політики. Приміром, інституційна закритість Європи щодо України може бути використана для переосмислення цілей і характеру власного проекту європейської інтеграції, а той період геополітичної невизначеності, який утворюється внаслідок інтеграційної «паузи», слід використати для внутрішнього становлення.

3.1. РОСІЙСЬКИЙ ВИБІР

Гострота проблеми вибору України не стільки обумовлена внутрішніми потребами та передумовами, а є скоріше наслідком штучної мобілізації у відповідь на зовнішній виклик – реалізацію сусідньою Росією на пострадянському просторі реінтеграційної стратегії, що увійшла в свою вирішальну фазу.

Росія впродовж п'яти століть здійснює одну й ту саму політику, якої навчилася у своєї колишньої метрополії – Золотої Орди⁵³. Вона розширює свою територію, захоплює нові ресурси, змушує країни і народи вступати з нею в не вигідні, а часто й принизливі альянси. Свій контроль вона використовує для викачування ресурсів, які, у свою чергу, спрямовує на нову експансію.

На етапі підготовки до захоплення території застосовується тактика дестабілізації. Всередині країни, яку планується приєднати, провокується розбрат, війна ідентичностей, дискредитується сама ідея незалежності та її носії в минулому і теперішньому, спокушаються різноманітними прожектами народи і проводяться кастинги потенційних намісників. Але найголовніші інструменти російської експансії – це залякування та підкуп конкретних людей, від яких залежить національний вибір.

З моменту, коли країна приєднана, вся ця палітра захоплення змінюється значно простішою схемою: жорсткий контроль над усіма адміністративними та економічними важелями і ресурса-

---

⁵³ Див.: *Маркс К.* Разоблачения дипломатической истории XVIII века / К. Маркс // Вопросы истории. – 1989. – № 1–4.

ми, ідеологічна цензура, у випадку спротиву – застосування сили або й тотального терору. Так управляються приєднані території – імперською адміністрацією або її маріонетками.

Не завжди цю схему вдається запровадити в повному обсязі. Але до неї прагне кожний російський правитель, і тільки на неї він орієнтується, незалежно від зміни історичного контексту і популярної в даний момент риторики.

Одні народи до цього пристосувалися і знайшли своє місце в російській системі відносин, або назавжди розчинилися в ній. Інші продовжують боротьбу за визволення. Є й такі, хто вирвався з орбіти Москви і тепер за всяку ціну прагнуть убезпечити себе від повторного потрапляння в «російський світ». Така політична, культурна і психологічна настанова характерна передусім для еліт і більшості громадян країн Центральної і Південної Європи, балтійських республік та, в останні роки, – для Грузії.

Російський інтеграційний проект здійснюється за спеціальною методикою, що є еволюційним набутком цієї держави і становить її базовий спосіб самовідтворення в різних історичних обставинах. Певний алгоритм російської мобілізації простежується для кожного незаангажованого спостерігача. Парадоксально, але сьогодні найбільше аналогій він викликає з логікою постання Третього рейху.

Конкретніше – йдеться про ті аналогії, які численні спостерігачі проводять між поведінкою правлячого в Росії режиму та діями керівництва нацистської Німеччини у передвоєнний період.

Ці аналогії настільки очевидні, що на них звертають увагу не лише колишній уже професор Московського держуніверситету Андрей Зубов⁵⁴ чи професор Києво-Могилянської академії Олексій Гарань⁵⁵, а й величезна кількість блогерів та інших користувачів світової мережі.

При цьому дехто з оглядачів намагається виявити в природі сучасного політичного режиму Росії ті риси, які вважаються класичними ознаками фашизму. З метою узагальнення характерних

---

⁵⁴ *Профессора* МГИМО уволили за сравнение Путина с Гитлером [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.charter97.org/ru/news/2014/3/24/91723/>

⁵⁵ *Олексій Гарань* – Чи можуть академічні політологи називати режим Путіна «фашистським»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/haran/53249f6bb296f/>

рис фашистських режимів використовують, зокрема, результати досліджень Лоренса Бритта, який на підставі зіставлення політичних практик Гітлера, Муссоліні, Франко, Сухарто та Піночета сформулював 14 ознак фашизму⁵⁶. Більшість із них збігаються з реаліями сучасної Росії.

Інші оглядачі простежують алгоритми становлення режимів Гітлера і Путіна через прямі події збіги – включно з етапами внутрішньої консолідації режиму, впливом економічної кризи та переходом до етапу зовнішньої експансії.

Загальні принципи функціонування такої моделі суспільної організації, що може бути означена як фашистська в широкому сенсі слова, є такими.

Великодержавна амбіція лежить в основі функціонування моделі, відображає її головну інтенцію. Велика Німеччина і Велика Росія, Третій Рим і Третій рейх створюють основну мотиваційну матрицю та детермінують мислення і поведінку національних лідерів, які опинилися на чолі відповідних суспільств.

Вождизм і формування **ієрархічної моделі** суспільних відносин, що контролюється корпоратизованою групою, частково легалізованою у вигляді правлячої партії, а більшою мірою побудованою на неформальній круговій поруці, є тією інституційною формою, якої вимагає суспільство, мобілізоване для реалізації великодержавного проекту.

Історичний реваншизм виступає головним стимулом, що приводить у дію процеси національної мобілізації. Поразка Німеччини у Першій світовій війні та своєрідне «приниження», якого зазнала «велика нація» внаслідок цього, має прямі аналогії у ставленні росіян до розпаду СРСР (В. Путін назвав його «найбільшою трагедією ХХ століття»).

Параноїдальний синдром є джерелом підвищеної мотивації adeptів великодержавного проекту. Уявлення про світову змову, вороже оточення, підступні задуми Заходу щодо підкорення або загарбання, визначення конкретних етнічних груп як демонізованих противників (євреї для Німеччини, «бендерівці» й «уніати» для Росії) виконують роль дзеркала, в якому власна агресивність отримує виправдання.

---

⁵⁶ *Britt L. Fascism Anyone? / Lawrence W. Britt // Free Inquiry magazine. – Spring 2003. – Vol. 23. – P. 20.*

Міфотворчість забезпечує великодержавну інтенцію сакральною санкцією. Світова місія виступає як компенсація параноїдального синдрому. У цьому контексті спостерігаються прямі аналогії між поняттями Тисячолітнього Рейху і Святої Русі, містицизм, ритуалізація суспільного життя забезпечуються агресивними псевдорелігійними культурами, повернення до «самобутності» і власних «витоків духовності» стають офіційною ідеологією.

Імморалізм політики є прямим наслідком одержимості суспільства і лідера. Велич задуму і місії, поєднана з параноїдальною впевненістю у злій волі й підступності «ворогів», уможлиблюють те, що брехня офіційної пропаганди, явне порушення логіки, етики і людяності у діях і словах «фільтруються» масовою свідомістю. Лідер, а разом з ним і кожен адепт великодержавності, за цих умов отримує санкцію на будь-який злочин і обман, стає носієм синдрому «надлюдини», несвідомо засвоює відповідні атрибути поведінки і навіть зовнішності.

Стан змобілізованості підтримується **сильними емоціями** – ейфорією від перемог і відчуттям власної всесильності, що чергується зі страхом, навіяним уявними загрозами і постановочними «катастрофами» (на зразок «закатованих німців» у Судетах чи 140 тис. біженців з «фашистської» України одразу після Євромайдану). Масова комунікація стає наскрізно ірраціональною та маніпулятивною. Її дієвість забезпечується інформаційною закритістю, монологічністю та екзальтацією медіаторів.

Неминучим етапом розгортання такої моделі є **зовнішня експансія**, що дозволяє спроектувати сформовані міфи і психічні комплекси на дійсність і відчутти в такий спосіб задоволення від розрядки внутрішньої напруги.

Картина буде більш повною, якщо цю аналогію розширити. Адже не слід забувати, що сам нацистський режим багато в чому копіював політичну модель комуністичного СРСР.

Саме з комуністичного режиму Леніна-Сталіна нацистська Німеччина скопіювала елементи нової моделі управління соціумом: партійна диктатура, вождизм, ідентифікація внутрішніх ворогів, терор проти політичних конкурентів, тотальний контроль над масовою свідомістю, надзвичайні повноваження силових структур, уявлення про світову місію.

При цьому в наповненні самосвідомості відбувається семантична інверсія: нацистський режим засвоїв конструктивні елементи комунізму, але при цьому декларував антикомунізм як свою офіційну доктрину. Відбулися й інші смислові заміни, що відповідали суто естетичним чи світоглядним вподобанням лідерів Третього рейху: класовий принцип був замінений на расовий, а «народність» і простота радянського стилю – на елітарну вишуканість «панівної нації».

Таким чином, простежується ланцюг спадкоємності тієї моделі суспільної організації, яку умовно можна назвати «фашистською». Насправді вона відтворюється дзеркальним чином спочатку в Німеччині за російським зразком, а потім – уже в наш час – у Росії за німецьким зразком минулого століття.

Нацизм розвивався на спільній світоглядній основі з комунізмом, але на певному етапі вступив з ним у ідеологічну конфронтацію (за тією ж логікою в молодих релігійних спільнотах неминуче відбуваються розколи, формуються секти і спалахують протистояння). З тією ж таки семантичною інверсією сьогодні путінська Росія позиціонується саме як «антифашистська» світова потуга, а здобута 70 років тому перемога над Гітлером є центральним смислом сучасної російської самосвідомості.

Загалом принцип дії цієї моделі можна охарактеризувати як **тоталітарну мобілізацію**. Вона є такою ж соціальною інновацією, як ліберальна демократія, виникла слідом за нею, але діє за іншим принципом, тому є своєрідною альтернативою класичному капіталізму. Справа в тому, що ліберальна демократія з її основними принципами і цінностями (пріоритет прав людини над правом нації або класу, вільна конкуренція, приватна власність як основа виробництва і капітал як механізм розподілу соціальних ролей) надала відчутні конкурентні переваги суспільствам Заходу. Тоталітарна мобілізація – це відповідь архаїчних за своїм характером суспільств на виклик індустріалізації. Вона дозволяє їм у короткий термін «наздоганяти» капіталістичні ліберальні суспільства у безперервній гонці модернізації.

Те, що в умовах ринку і політичної конкуренції досягається за рахунок ініціативи та інновацій індивідів і корпорацій, у моделі тоталітарної мобілізації стає результатом тотального контролю держави і напруження всіх сил суспільства для досягнення єдиної мети.

Ця мобілізація має специфічну не лише соціально-структурну, а й психоенергетичну природу, без якої ефект прискореної трансформації був би неможливим. Власне, та міра солідаризації спільноти (її «фашизація» – у точному розумінні слова), яка досягається в межах цієї моделі, є нічим іншим, як одномоментна (в історичному масштабі) концентрація енергії мільйонів індивідів в єдиному полі та її більш чи менш інтенсивне вивільнення на більш чи менш масштабні суспільні проекти (найчастіше великодержавного штибу).

Отже, природа тоталітарної мобілізації визначається психоенергетичним циклом: внутрішня концентрація на власній картині світу, формулювання ідеї, накопичення енергетичного потенціалу та його наступне розсіювання у вигляді ланцюгових реакцій більшої чи меншої потужності, в процесі яких реалізуються алгоритми суспільних дій, напрацьовані в колективній свідомості у латентній фазі.

Доречною буде аналогія з циклотимністю в психіці окремого індивіда, яка в патологічних формах обертається маніакально-депресивним синдромом. Не випадково, що в поведінці і свідомості мобілізованих таким чином суспільств легко вгадуються ознаки маніакальних станів – від параної до манії надцінних ідей і манії величі.

Модель тоталітарної мобілізації по-різному реалізовується в різних типах суспільства. Її модифікації можна спостерігати в різних куточках планети, де вони, переплітаючись із культурно-історичними, економічними, ментальними та особистісними чинниками, витворювали специфічні суспільно-політичні та ідеологічні синтези – від китайської «культурної революції», комуністичного експерименту на Кубі, диктатури «червоних кхмерів» у Камбоджі, Лівійської Джамахірії і нафтового соціалізму Чавеса у Венесуелі до ісламської революції в Ірані, правих режимів Піночета в Чилі, Сухарто – в Індонезії.

І все ж, у більшості названих режимів використовувалися лише окремі елементи тієї соціальної інновації, що була означена нами як модель тоталітарної мобілізації (що є термінологічним заміном більш уживаного, але недостатньо нейтрального для наукового використання поняття «фашизму»). У чистому вигляді ця модель представлена передусім комуністичним режимом

СРСР та Німеччиною нацистського періоду (і значно меншою мірою, скажімо, режимами класичного фашизму в Італії чи Іспанії, де мобілізаційний суспільний ефект поширення відповідної ідеології та узурпації влади був значно слабшим).

Щоправда, і між радянським комунізмом та німецьким націонал-соціалізмом є суттєва відмінність, що виявляється, зокрема, в динаміці формування та еволюції відповідної структури суспільної організації. В СРСР закладалася базова тоталітарна модель: мало місце будівництво «нового суспільства», у прямому сенсі – на руїнах попереднього соціального порядку, відповідні елементи соціальної організації і колективної свідомості впроваджувалися з надзвичайною жорстокістю і впродовж тривалого періоду. Тому модель виявилася досить стійкою і, незважаючи на очевидну приреченість через енергетичну затратність і непридатність для життя людей у нормальних умовах, витримала понад 70 років експлуатації.

Натомість гітлерівська Німеччина являла собою вдосконалену і більш технологічну версію тоталітарної мобілізації; вона впродовж короткого періоду продемонструвала свої самоорганізаційні ефекти, але й термін її енергетичного самоспалення виявився значно коротшим – лише 12 років.

У певному сенсі німецький прецедент 1933–1945 рр., якщо його порівнювати з радянськими тоталітарними практиками, можна вважати дещо штучною соціальною дією з продуманою драматургією, яскравими театральними ефектами і запрограмованим фатальним кінцем, розрахованим більше на символічний, а не реальний політичний (чи економічний, військовий тощо) результат. Не виключено, що саме ця абсурдність – з точки зору здорового глузду – поведінки Гітлера спричинила тривалий шок, у якому, за свідченням очевидців, перебував Сталін після 22 червня 1941 р.

Та сама абсурдність, що ніби натякає на суїцидальні нахили, шокувала світову громадськість у поведінці керівництва Росії в період української кризи 2013–2014 рр. Насправді вона є закономірним атрибутом маніакальної фази тоталітарної мобілізації, симптоми якої ми спостерігаємо в сучасному російському суспільстві. Та якщо радянський тоталітаризм був пов'язаний зі справжнім наміром більшовиків підкорити весь світ і панува-

ти в ньому за російським зразком, а гітлеризм містив уже елементи театральності і більше апелював до духів предків і пам'яті нащадків, то сучасна мобілізація російського населення з приводу подій в Україні є вже радше імітацією великодержавної місії, що виконує роль медійного прикриття для тактичних політичних і економічних завдань керівництва Російської Федерації.

У цьому й полягає логіка еволюції моделі тоталітарної мобілізації, що була породжена в умовах індустріального суспільства, а нині пристосовується до умов постіндустріального світу симулякрів та медійної кліп-культури.

3.2. АСИМЕТРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Сучасна криза європейської підсистеми світ-системної організації виявила цілу низку закономірностей і сюжетів, які потребують наукової фіксації та осмислення. Вони дають уявлення про загальну логіку глобальних трансформацій, що відбуваються на наших очах і за нашою безпосередньою участю. Безперечною є необхідність врахування виявлених закономірностей у стратегуванні політичного курсу України на найближчу і більш віддалену перспективу.

Йдеться, зокрема, про закономірності та моделі взаємодії, що характеризують відносини поза рамками традиційних поділів країн на центр і периферію, наддержави і держави-карлики і навіть виходять за межі розгорнутої метафори «шахової дошки» З. Бжезінського.

У цьому контексті привертають увагу т.зв. **асиметричні відносини**, дослідженню яких свого часу, зокрема, присвятив свою працю колектив вітчизняних авторів під керівництвом Г. М. Перепелиці (2005).

Асиметричними тут визначаються відносини між державами, «які посідають різні рівні в ієрархії міжнародних відносин». При цьому зазначається, що поширення симетричних чи асиметричних відносин у міжнародній системі залежить від того, яка модель світу в даний момент функціонує – «біполярний світ переважною мірою формує симетричні відносини, для однополяр-

ного світу властиві асиметричні відносини, а для багатополярного світу – симетрично-асиметричні відносини»⁵⁷.

Саме в контексті проблематики асиметричних відносин, на нашу думку, слід розглядати специфічний конфлікт між Україною і Росією, що став одним із серйозних викликів не лише європейській безпеці, а й стабільності системи міжнародних відносин у цілому.

Можна зробити припущення й стосовно того, що виявлені в цьому конфлікті закономірності та причинно-наслідкові зв'язки будуть продуктивними для вивчення інших специфічних конфліктів сучасності, які виходять за межі традиційного розуміння причин конфліктів – як наслідку територіальних претензій, національного іредентизму чи ідеологічної/конфесійної несумісності. Йдеться, приміром, про феномен Ісламської держави, боснійську проблему та низку заморожених конфліктів на території колишнього СРСР.

Наша базова гіпотеза полягає в тому, що в структурі сучасних міжнародних відносин можна виділити певні **відносно стійкі конструкції ієрархічних залежностей та вертикально-горизонтальних протистоянь**, які, з одного боку, виконують у світ-системі роль **балансів та інструментів саморегулювання**, а з іншого – є для цієї системи **джерелом кризової динаміки та різноманітних загроз**.

Обставини виникнення російсько-українського конфлікту та його перебіг дозволяють вибудувати модель відносин, якими цей конфлікт був обумовлений. Така модель є, з одного боку, ієрархічною, оскільки включає в себе різнорівневі суб'єкти, але разом із тим вона має ознаки реверсивної залежності вищих щаблів ієрархії від нижчих, а також структурного ізоморфізму, що дозволяє розглядати кожного суб'єкта як такого, що містить у собі ознаки суб'єкта вищого рівня і редує ці ж ознаки на суб'єкта нижчого рівня. Таким чином, виникають модульні конструкції, подібні до народної іграшки, відомої нам як російська «матрьошка» (хоча її прототип має китайське походження). Для зручності надалі будемо називати цей тип відносин **реплікантною асиметрією**.

---

⁵⁷ *Асиметрія міжнародних відносин* / за ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. – с. 25.

У нашому випадку станом на кінець 2013 року така модель відносин існувала між наступними суб'єктами світ-системи: об'єднаний Захід, реваншистська Росія, «самостійницька» Україна та сепаратистський Крим.

Наголошуємо на предикатах «об'єднаний», «реваншистська», «самостійницька» та «сепаратистський» не випадково, оскільки саме ці визначення надають суб'єктам асиметричного зв'язку тих характеристик, які конституюють відповідний тип відносин, хоча при цьому й ставлять його під загрозу. Адже роз'єднаний Захід, Росія, позбавлена імперських амбіцій, Україна, згодна на напівколоніальний статус, і Крим, що втратив автономістські прагнення у складі України, утворили б іншу конструкцію, в якій, очевидно, з часом не знайшлося б місця для одного чи кількох з перелічених суб'єктів як акторів політики.

Реплікантна асиметрія існує як реальна залежність суб'єктів один від одного і як потенційна конфліктність їхнього взаємного статусу. Від класичної колоніальної залежності вона відрізняється багаторівневим характером і наявністю як прямого, так і зворотного, а також «перехресного» зв'язку, що виникає між суб'єктами різних рівнів «через голову» найближчого домінуса.

Такий вид асиметрії містить у собі певну симетрію – **симетрію відносин, а не суб'єктів**. Суб'єкти різняться між собою впливовістю і характером інтересів, але вони стають елементами системи, в якій один і той самий тип відносин відтворюється на різних рівнях взаємодії цих елементів. Великий Захід як цивілізація, що сформувалася на основі європейських уявлень і форм суспільної організації, включає в себе значною мірою Росію. Але Росія не лише містить у своїй колективній свідомості та організації суспільного життя елементи європейськості, а й у певному сенсі – протистоїть Заходу, є для нього своїм-іншим. Ця єдність, що містить і певний антагонізм, є моделлю відносин, що легко накладається також на відносини між Росією і Україною, а також на відносини України і Криму (станом на кінець 2013 року).

При цьому такі відносини утворюють складну цілість, оскільки включають також специфічні відносини Заходу й України, спрямовані на послаблення впливу Росії на Україну, аналогічні відносини Росії і Криму, направлені вже проти українського домінування на Кримському півострові. До речі, цей ланцюг від-

носин за принципом свій-інший надалі реплікується на відносини офіційного Сімферополя й кримськотатарської громади, а далі – на відносини Меджлісу й опозиційних до нього структур проросійської орієнтації (зокрема, представлені в інспірованому Москвою рухові «К'ирим»).

Витоки цього складного позиціонування суб'єктів світ-системи лежать в історичних, культурних, світоглядних, інституційних вимірах. Їх детальне дослідження становило б значний інтерес для багатьох наук. Але в контексті проблем міжнародної політики слід зауважити принципову обумовленість цієї конструкції сучасним устроєм світ-системи. Адже йдеться, наголосимо на цьому ще раз, не про просту ієрархію (своєрідний ступінчатий васалітет), а про принципово нову, динамічну, але достатньо стійку конструкцію міжнародного політичного простору, що відображає його певною мірою приховані механізми формування й самовідтворення.

Інакшість і залежність – це та характеристика відносин, що формує у суб'єкта нижчого рівня постійне (чи періодичне) прагнення змінити статус-кво, розірвати «неприродне» партнерство, утворити нарешті з суб'єктом ще вищого (через один) рівня більш «природний» союз. Коли така мотивація стимулюється певними загрозами, то виникають сильні й досить несподівані реакції: ототожнення всього західного з приви́дом «фашизму» в головах російського обивателя, готовність учасників протестів у Києві гинути за «євроінтеграцію», прагнення пенсіонерів Криму «померти в Росії», синьо-жовті прапори в руках кримськотатарських активістів, що так само пов'язано зі значним ризиком в умовах російського Криму.

Оперування категоріями життя і смерті підкреслює екзистенційний характер таких мотивацій, їхній зв'язок з базовими структурами ідентичності та інстинктом колективного самозбереження. Отже, йдеться не про вигадані сутності чи ситуативні категорії самовизначення, а про серйозний внутрішній конфлікт, що має масштабні соціальні наслідки у разі його «детонування». Прикладів цього останні десятиріччя дали чимало – трагедії Баку й Нагірного Карабаху, Абхазії та Боснії, Сектору Газа і територій, підконтрольних Боко Харам.

Отже, яким чином складається «матрьошка» реплікантної асиметрії і яка загальна логіка її самовідтворення?

Об'єктивний бік справи полягає в тому, що сучасний устрій світ-системи є багаторівневим. Він містить кілька рівнів самоорганізації, серед яких для нас важливими є **наднаціональний, національний і субнаціональний**.

Природа суб'єктів наднаціонального рівня по-різному тлумачиться в межах панівних у сучасній політичній науці підходів: геополітики, теорії цивілізації, глобалізації, лібералізму (теорії демократичного транзиту). Залежно від методологічної та ідеологічної основи, наднаціональні спільноти тлумачаться як такі, що засновані на спільних геополітичних інтересах, культурно-історичній спорідненості або цінностях (у т.ч. цінностях свободи, демократії і вільного ринку).

У багатьох випадках чинники, які визнаються в межах різних підходів визначальними, діють суголосно з іншими – які цей підхід схильні ігнорувати. Так, союз «морських» держав (за класичним геополітичним критерієм) збігається, в загальних рисах, зі співдружністю колишніх британських колоній, а відтак – зі специфічною англосаксонською ідентичністю, її протестантською світоглядною основою, а також із поширенням стійких форм ліберальної демократії в сучасному світі. Те саме можна сказати про єдність російсько-імперського простору з його культурно-історичними та конфесійними детермінантами й етатистськими цінностями втягнутих у цей простір народів.

Можна виділяти також іспаномовний католицький світ авторитарних режимів Латинської Америки (разом із Філіппінами), орієнтованих на цінності колективізму (патріархального, націоналістичного чи соціалістичного), арабський світ, що виник на середньовічній основі Халіфату, конфуціанський Схід, що в силу ментальних та демографічних особливостей став одним із лідерів глобальної економіки. Зрештою, і сам Європейський Союз значною мірою спирається на архетипічну основу Римської імперії та її основних ідей – ідеї права, ідеї громадянства – та похідних феноменів суспільної свідомості та організації, що виростили на фундаменті римського централізму (національного партикуляризму, християнського місіонерства тощо).

Водночас ущільнення політичного та ідейного простору сучасного світу, що відбулося у ХХ столітті, призвело до порушення цілісності наднаціональних спільнот і появи нових залежностей

і зв'язків, сформованих під дією нових чинників. Це могла бути ідеологічна спорідненість чи ситуативний союз проти спільного противника (США та Ізраїль, СРСР і Куба), а міг суттєву роль відіграти і персональний чинник (Японія та Перу). Особливий інтерес становить у цьому контексті конфігурація союзницьких відносин періодів Першої і Другої світових воєн. Наприклад, союз Німеччини, Італії та Японії мав під собою зрозумілі військово-стратегічні та ідеологічні чинники, однак у ньому можна побачити вже певні ознаки наднаціональної спільності нового, постколоніального зразка, реалізовані в післявоєнний період у феноменах антагоністичних «блоків» на чолі зі США та СРСР.

Можна звернути увагу й на певні суперечності, в які нові наднаціональні утворення вступали з більш традиційними лініями розподілу. Так, наприклад, Болгарія з другої половини ХІХ століття сприймалася Росією як ідеальний союзник – «братерська» православна країна з кириличним письмом і схожою мовою, яка перебуває на стратегічно важливому напрямі експансії (традиційна мета Росії – взяття під контроль протоки Боспор-Дарданелли). Але в обох світових війнах ХХ ст. Болгарія виступала як союзник Німеччини.

Уже в післявоєнний період США вдалося об'єднати в одному військово-політичному блоці НАТО традиційних антагоністів Туреччину і Грецію (хоча це й не запобігло Кіпрській кризі 1964–1974 рр.).

Очевидно, що саме поява цих *«перехресних» союзів і недетермінованих зв'язків на наднаціональному рівні* призвела до ускладнення світ-системної організації та, зокрема, до явища реплікантної асиметрії.

Іншим вагомим чинником її утвердження як форми відносин між суб'єктами світ-системи, є *актуалізація субнаціонального рівня самовизначення таких суб'єктів*. Однією з передумов емансипації суб'єктів субнаціонального рівня стала лібералізація норм міжнародної політики, а саме – утвердження в них принципів захисту прав людини та права на самовизначення етнічних, релігійних, регіональних, культурних спільнот.

Другою передумовою став *конфлікт між спільнотами наднаціонального та національного рівня*, в якому суб'єкти субнаціонального рівня були покликані виступити додатковим

інструментом тиску на національний суверенітет. У результаті під дією таких трендів, як гасло «Європа регіонів», концепція мультикультуралізму, імператив політкоректності, уніфікація національних ідентифікаційних просторів, була зупинена та почала розмиватися, що й призвело до формування субнаціонального рівня самоорганізації та ідентифікації у сучасному світі.

І якщо в країнах ліберальної демократії цей процес поки що відбувається в інерційному режимі (якщо не рахувати анти-мігрантських та антиісламістських інцидентів у країнах ЄС та референдумів щодо незалежності Шотландії і Каталонії), то в багатьох інших точках планети субнаціональні спільноти, об'єднані на територіальній чи конфесійній основі, поведуться значно агресивніше.

Феномен «російської весни», з яким зіштовхнулася Україна у 2014 році, є саме таким прикладом переходу субнаціональної ідентичності з мирного латентного стану в модус руйнівної агресії. На цьому прикладі можна також простежити рушійні сили і механізми реалізації подібного сценарію.

Загалом логіка виникнення кризи в системі відносин, побудованій за принципом реплікантної асиметрії, включає низку **мотиваційних чинників та етапів розгортання конфлікту**.

На прикладі Криму, а пізніше Донбасу виразно видно, що регіональна ідентичність детонує під дією зовнішніх чинників. Вертикальні відносини (центр-регіон, метрополія-колонія) можуть досить довго перебувати в стані латентної напруги, але якщо вже вони були стабілізовані на певних засадах співжиття, то переходять у стадію відкритого конфлікту тільки в умовах якоїсь екстраординарної ситуації. Приклади цього дає і давня, і недавня історія. «Весна народів» у імперії Габсбургів була лише складовою частиною соціально-політичних змін, пов'язаних з емансипацією цілих класів та впливових соціальних груп. Російську революцію 1917 року, що привела до появи незалежних держав, важко уявити без поразок на фронті та інституційної кризи монархії. Чеченський рух за незалежність мав своєю передумовою не лише прецедент розпаду СРСР, а й факт депортації чеченського народу.

Зовнішній чинник у відносинах реплікантної асиметрії – це практично завжди **конфлікт суб'єктів вищого рівня**, який

проекується на поведінку суб'єкта нижчого рівня. Можна сперечатися про те, що стало початком нового витка протистояння Росії із Заходом – реваншистський поворот у політиці керівництва РФ періоду 2002–2003 рр. чи кольорові революції в Грузії, Киргизстані та Україні. Але офіційно війна була оголошена Мюнхенською промовою Путіна 2007 року. І те, що колізії підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС в 2013 році були детерміновані логікою відновлення реалій «холодної війни», було природним, але не для всіх очевидним фактом.

Цікаво, що українська політична еліта і більшість українських громадян майже до самого початку кризи не усвідомлювали масштабу і гостроти протистояння. Керівництво країни практично до кінця листопада 2013 р. продовжувало торги за умови економічної інтеграції та надання кредиту від ЄС, а позитивне ставлення українців до Росії і росіян демонстрували усі соціологічні опитування⁵⁸.

Тим часом у самих росіян спостерігається погіршення ставлення до українців саме у контексті зростання ворожості до Заходу. Суспільна свідомість Росії «увійшла» в стан конфлікту раніше, ніж ситуація в Україні увійшла в критичну фазу. Російська інформаційно-пропагандистська машина не лише підготувала свою внутрішню аудиторію до апокаліптичного сценарію в Україні, а й виступила донором насильства (а можливо, й прямим його замовником) стосовно власне українського суспільства.

Проекція російського сприйняття дійсності в категоріях жорсткого протиставлення «свій–чужий», «наші–фашисти», «поразка–перемога» на внутрішньополітичний конфлікт в Україні дозвола вирвати нашу країну з мирного існування та світоглядної інерції, що тривала перед тим усі 22 роки незалежності. І лише на цьому етапі джерело агресії було нарешті ідентифіковано колективною свідомістю, що і сформувало потужний антиросійський тренд в українському суспільстві.

Реакція відторгнення формувалася в процесі розгортання самого конфлікту. І якщо наприкінці 2013 року поняття «європейського вибору» стояло для більшості українців у контексті

---

⁵⁸ *Ставлення українців до Росії краще, ніж росіян до України – соціологи* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2013/04/1/6986902/>

завдань модернізації (і не суперечило підтриманню статус-кво у стосунках з Росією), то вже за рік воно стало синонімом війни за незалежність – війни проти Росії.

Ця війна стає новою реальністю для adeptів Росії у Криму та Севастополі. Як показували соціологічні дослідження попереднього періоду, частка принципових противників перебування півострова у складі України була в передкризовий період вельми незначною і становила 4–5 %⁵⁹. Утім, автономістські настрої та відчуття спорідненості з Росією тут завжди були досить сильними. Тому коли Росія й Україна перебували у стані миру, Крим задовольняв статус-кво, але з початком відкритого конфлікту ідентичність його проросійської частини населення почала стрімко еволюціонувати в напрямі несумісності з визнанням української юрисдикції. Принаймні такий механізм передбачався технологією анексії Криму, реалізованою керівництвом РФ у березні 2014 р.

Нова політична суб'єктність Криму і його включення у логіку війни на боці Росії пробуджує різку реакцію кримських татар. Національна громада репатріантів на цей час вже достатньо адаптована до системи стримувань і противаг, яка сформувалася між Києвом, Сімферополем і Москвою. Конфлікт із проросійськими мешканцями Криму увійшов у латентну фазу і не мав тенденції до зростання. Але порушення статус-кво моментально змінює мирний характер кримськотатарської присутності на півострові. Вилучення України з системи реплікантної асиметрії залишає цю групу наодинці з проросійською громадою Криму та власне РФ як спадкоємцем репресивної політики СРСР та колишньої Російської імперії. Кримськотатарський елемент мобілізується і демонструє ту саму реакцію відторгнення, яку перед тим ми бачимо у відносинах Росія–Захід, Україна–Росія, Крим–Україна.

Цікава закономірність спостерігається в еволюції найбільш показового у цій історії – донецького сепаратизму. Існування самого явища донецького сепаратизму не фіксує ні політична історія незалежної України, ні вітчизняна соціологія аж до початку

---

⁵⁹ *Ставлення українців до територіального устрою країни та статусу Криму* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14083/>

2014 року. Щоправда, протягом 2012–2014 рр. кількість прихильників відокремлення Донбасу від України (аналогічно й Галичини) зростає з 2 до 8 %⁶⁰, що свідчить не про появу окремого «народу Донбасу», а про зростання політичної поляризації всередині українського суспільства та зменшення поля компромісу в умовах правління В. Януковича.

Донецький і луганський сепаратизм виникає організовано, за сценарієм, апробованим ще у 2004 році проросійськими політиками на т.зв. з'їзді депутатів у Северодонецьку. Цей сепаратизм являв собою не що інше, як форму політичного шантажу в умовах потенційної втрати даною групою влади у Києві. Але цього разу сепаратистський сценарій був підготовлений та зрежисований російською пропагандистською машиною, а представники режиму Януковича виконали в його реалізації підпорядковану роль.

Утворення псевдореспублік відбувалося на хвилі максимального емоційного збудження та відверто панічних настроїв населення, що оцінювало політичні події в Києві крізь призму російських телеканалів у контексті вже згадуваних вище смислових конструкцій «наші–фашисти» та «перемога–поразка». Вагому роль у виникненні сепаратистських проєктів відіграв приклад Криму, який досить легко був анексований Росією. Тож проголошення «незалежності» політичними противниками нової влади у Києві сприймалося в Донецьку як тимчасовий, значною мірою імітаційний акт.

За цих умов організація «ДНР», що виникла за кілька років до конфлікту як маргінальна група з кількох осіб і не мала жодного політичного представництва чи суспільної підтримки, раптом приймається як базовий політичний проєкт і починає формувати логіку поведінки та мислення значної частини місцевої еліти й мас. Організації «ЛНР» взагалі не існувало до 2014 року, а явища «луганського сепаратизму» соціологія ніколи не фіксувала навіть у розмірах статистичної похибки.

Отже, Донбас ніколи не був частиною системи реплікантної асиметрії, пов'язаної з відносинами Заходу, Росії та України, але **він фактично став її елементом і замістив у цій якості Крим.**

---

⁶⁰ Ставлення українців до територіального устрою країни та статусу Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14083/>

Із появою цього елемента система знов отримала шанс відновити свою стабільність та перевести конфлікт зі стадії загострення у стадію ремісії.

За таких умов Крим, можливо, стане елементом іншої системи реплікантної асиметрії, що пов'яже в один вузол інтереси Росії, Туреччини і, скажімо, Китаю. Крім того, його поява в числі суб'єктів Російської Федерації спричинить потенційні зсуви у відносинах Москви і Казані, Москви і Грозного.

Що ж до України, то нинішня ситуація навколо нашої країни свідчить про тенденцію до відновлення балансу інтересів між Заходом і Росією на основі їх компромісу з українського питання (ключем до розв'язання якого є статус Донбасу). Можливо, цей баланс буде відновлено після зміни керівництва РФ.

Можна також відзначити певну симетричність у перебігу процесів інтеграції-дезінтеграції на різних рівнях реплікантного ланцюга. Так, «зависання» окупованого Донбасу на шляху до інтеграції в РФ супроводжується аналогічним «зависанням» євроінтеграційних перспектив України. Аналогії тут стосуються не лише інституційних аспектів інтеграції, а й ідеологічних, моральних та психологічних.

Чи існували потенційні сценарії «випадіння» України з «матрьошки» – себто її повного виходу із зони впливу Росії? Так, вони існували, але тільки в тому разі, якби Захід узяв на себе всю відповідальність за Україну – так само, як це зробила Росія у випадку «вилучення» з України Криму. В такому разі ми побачили б нову систему реплікантної асиметрії, в якій з Україною були б пов'язані США, ЄС і, можливо, якесь автономне утворення на заході нашої країни. Натомість для Росії, ймовірно, були б актуалізовані асиметричні відносини, з одного боку, з Китаєм, з іншого – з Казахстаном, а також з російськомовною автономією Північного Казахстану.

Можна зробити перші висновки стосовно **закономірностей виникнення та еволюції явища реплікантної асиметрії.**

У сучасному світі зв'язок між т.зв. центром і периферією стає дедалі більш багатоканальним і багатовимірним, уся система еволюціонує до стану динамічного балансу, підтримання якого забезпечується все більшим числом акторів та зростаючим розмаїттям їх взаємодії. Серед них реплікантна асиметрія є одним

з найбільш дієвих та універсальних механізмів самоорганізації локальних підсистем.

Нинішній стан світ-системи продукує реплікантні асиметричні зв'язки як засіб її збалансування та підтримання у стані динамічної рівноваги. Ці відносини є напруженими і містять значний кризовий потенціал, однак при цьому є достатньо стійкими, оскільки функціонують на основі балансу інтересів і загроз для усіх учасників такого зв'язку.

Зростання напруги чи розрив однієї з ланок реплікантної асиметрії автоматично провокує кризу в усіх інших ланках. При цьому криза, що виникає на нижчих рівнях взаємодії (субнаціональний та національний), як правило, легко знімається з політичного порядку денного акторами вищого рівня, якщо розрив стосунків не входить у їхні поточні наміри (приклад – розв'язання кримської кризи 1995 року). Натомість нижчі рівні практично не мають альтернативи протистояти кризовому сценарію, якщо відповідний розрив намітився на вищих рівнях.

Криза в системі відносин за принципом реплікантної асиметрії може розвиватися за трьома сценаріями: а) повернення до статус-кво; б) випадіння однієї з ланок реплікантної асиметрії; в) розпад усієї системи відносин.

Сценарії розташовані за ступенем імовірності. Більшість криз закінчуються саме відновленням статус-кво (приклад – українсько-російські відносини періоду 2005–2013 рр.). У разі, якщо один з елементів системи «випадає», то його місце посідає інший елемент, який досі не мав відповідної суб'єктності або мав відмінне позиціонування (приклади – Донбас замість Криму, Гагаузія замість Придністров'я). Приклади повного розпаду ланцюжка реплікантної асиметрії трапляються в сучасному світі досить рідко і бувають пов'язані з наслідками масштабних конфліктів або інших цивілізаційних змін (приклади – Центральна Європа післявоєнного періоду, постколоніальна Західна Африка тощо).

Явище реплікантної асиметрії необхідно вивчати у контексті безпекових студій як один із ключових факторів стабільності міжнародної системи. Значний інтерес цей феномен становить також у контексті вивчення світ-системних зв'язків і динамічних чинників глобальної політики.

3.3. НАЦІОНАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ

Здавалося б, основні орієнтири розвитку України відомі. Це – найповніша, наскільки це можливо, інтеграція до правового, технологічного, культурного та політичного простору ЄС, розбудова власного сектору безпеки у тісній кооперації та за стандартами НАТО, переорієнтація експортного потенціалу нашої економіки на ринки Європи і пошук нових ринків для нашої продукції (основна ставка на продовольчі товари). У внутрішній політиці держава буде послідовно зменшувати свій вплив і повноваження: децентралізація влади з передачею повноважень громадам і регіонам, залучення інститутів громадянського суспільства до участі у виробленні та контролі над реалізацією державної політики на всіх рівнях, дерегуляція економічної діяльності, пов'язана зі зменшенням контрольних і дозвільних функцій держави. Ймовірно, зниження податкового тиску на бізнес. Сприяння інвестиціям. Найближчий крок – масштабна приватизація.

З невеликими варіаціями цей перелік завдань і орієнтирів ви знайдете у програмах усіх впливових політичних сил, урядів і президентів принаймні останнього десятиріччя (починаючи з прийнятої до виконання урядом В. Януковича десятирічної стратегії національного розвитку від 2004 р.⁶¹).

Дивно, що з такою ясністю і безальтернативністю стратегічного курсу ми не просто тупцюємо на місці, а й провалюємося в глибокі ями.

Утім, нічого дивного тут немає. Тому що це насправді – не стратегія. Це – скан нашої колективної свідомості та сформованих у ній під дією ситуативних чинників уявлень про добро і зло. Тобто це дитячі мрії – «хочу бути лікарем», тому що лікар добрий і допомагає людям. Або «хочу бути трактористом», бо це дуже круто виглядає на картинці у читанці.

Стратегія – це шлях до перемоги, а не збірник добрих порад і житейської мудрості. Перемога здобувається в боротьбі, у якій ви точно знаєте, з ким боретесь, за що і якими засобами збираєтеся довести свою перевагу.

---

⁶¹ *Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки): шляхом європейської інтеграції* / [А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, С. Г. Бабенко та ін.]. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.

Національна стратегія – пошук основної ідеї

Отже, як насправді Україна може вибороти власне місце під сонцем, з огляду на реальний стан нашої країни та можливості, які надає нам поточна ситуація у світі?

Окреслимо для початку стартову диспозицію – нашу точку А. Маємо країну з традиціями перманентної політичної колотнечі, але з чітко вираженим імунітетом до узурпації влади персоною чи групою. Політичні сили і лідери швидко змінюють одне одного на чолі держави, населення постійно невдоволене станом справ, але цим усім вправно маніпулює замкнута каста олігархів, які контролюють владу й опозицію, бізнес і медіа. Перебуваємо на геополітичному роздоріжжі, але наразі отримали чіткі сигнали підтримки від об'єданого Заходу. Стрімко втрачаємо ринки на пострадянському просторі, але маємо надію на адаптацію вітчизняного виробника до вимог ЄС і сприятливу кон'юнктуру (падіння цін на вуглеводні і зростання цін на продовольство). Знаходимось на перехресті транспортних, енергетичних, культурних комунікацій, але маємо величезні проблеми з інфраструктурою, відносинами зі східним сусідом і знанням іноземних мов. Маємо велику територію, сприятливий клімат, сорок з половиною мільйонів населення, більшість якого не має жодних мотивацій до творчої праці, відкритої конкуренції, самореалізації та інтеграції в сучасний світ. Водночас перебуваємо на хвилі патріотичного піднесення і великих очікувань оновлення країни.

Тепер про точку Б. Через десять років ми б хотіли опинитися в розвиненій країні, яка має ліберальний політичний режим, досягла національної консолідації навколо спільних цінностей, де народ контролює владу, а державна політика спрямована на реалізацію національних інтересів. Маємо широкі зв'язки з країнами Заходу на основі різноманітних форм партнерства, включаючи НАТО, ЄС, і низку взаємовигідних двосторонніх відносин на основі спільних інтересів (Німеччина, Бразилія, Ізраїль, Південна Корея тощо). Нормалізовано стосунки з Росією, в якій відбулася зміна правлячого режиму і офіційно засуджено акт агресії проти України 2014–2015 рр.

Динамічно розвивається кооперація та торговельні відносини на пострадянському просторі. Україна не лише є частиною Балто-Чорноморського регіону поглибленого співробітництва, а

й ключовою ланкою у відносинах Європи з країнами Кавказу і Центральної Азії. Конкуренентоспроможність вітчизняної економіки визначають галузі транспортного машинобудування (авіаційне, морське, залізничне та ракетно-космічне), ВПК, агропром та переробка сировини нафти й природного газу, що надходять трубопроводами з РФ та країн Центральної Азії. Значну частку доходної частини бюджету дають різноманітні форми транзиту.

Прозорі й чіткі правила ведення бізнесу привабили значну кількість інвесторів. Українці активно засвоюють нові для себе стандарти економічної активності та професійного зростання. Нові робочі місця на високотехнологічних виробництвах, у менеджменті та сфері послуг заповнюють як місцеві кадри, так і освічена молодь з різних куточків світу. Повертаються мігранти та їхні діти, які засвоїли стандарти соціальної поведінки у розвинутих країнах і чітко бачать переваги та можливості, які створює для них нова ситуація на батьківщині.

Модернізація всіх сфер життя суспільства, розбудова сучасної інфраструктури і новітніх транспортних комунікацій дають потужний імпульс будівельній індустрії, сфері послуг та зумовлюють стрімке технологічне оновлення всіх без винятку сфер життя. На цій основі перебудовується і набуває конкурентоспроможності вітчизняна наука та освіта. Україна є привабливим центром туризму, оскільки забезпечує доступ до численних пам'яток культури, історії та природи, створює неповторне культурне середовище і належний комфорт.

Жодна з тих обставин, які склалися наразі в Україні і навколо неї, не є принциповою перешкодою для того, щоб нам перейти з точки А в точку Б. Але, звісно, цей перехід не відбудеться автоматично, без осмисленої, дисциплінованої і дуже наполегливої політики, суб'єктами якої мають стати держава, експертне середовище, бізнес, громадські лідери і політично активна спільнота громадян.

Якщо у нас перед очима спільна карта, то на ній вже можна прокладати маршрут.

Основна вимога до ефективної стратегії – її цілісність, наявність генеральної лінії, певного задуму, якщо хочете, узагальненого образу, який дає код розуміння принципів, пріоритетів і окремих деталей. Ми повинні вирішити, ким будемо у світі, яка

наша місія. Без цього неможливі наша суб'єктність, упізнаваність, ефективна взаємодія з партнерами та, зрештою, успіх.

Набір ролей у сучасному світі не такий вже й великий. Він визначається логікою функціонування глобального ринку. Умовно кажучи, є країни-виробники, країни – постачальники сировини і країни – замовники продукції.

Країни-виробники дуже різняться за своїм статусом і характером самого виробництва. До цього типу належали, скажімо, такі лідери цивілізаційного розвитку другої половини ХХ століття, як Німеччина та Японія. У цій ролі сьогодні вийшов на провідні позиції у світі Китай. Водночас класичними країнами-виробниками є нині також Республіка Корея, Бангладеш, Тайвань, Малайзія, Камбоджа, В'єтнам. Головною передумовою виробничої спеціалізації є значний демографічний ресурс, необхідні чинники також – політична стабільність, відсутність воєнних конфліктів, зручна логістика, правопорядок та висока вмотивованість населення навчатися і працювати.

Країни – постачальники сировини, очевидно, повинні мати на своїй території розроблені запаси корисних копалин, серед яких головне місце посідають нафта і газ (саме вони дають поки що винятково високу рентабельність видобутку, на відміну від, скажімо, залізної руди чи вугілля). Приклади відомі всім – Російська Федерація, Саудівська Аравія, Іран, Лівійська Джамахірія, Венесуела, Катар, ОАЕ, Туркменістан, Азербайджан. Основна політична умова для успішної країни-постачальника – наявність сильної влади, інакше ресурс, отриманий без значних трудових затрат, стає предметом запеклої боротьби внутрішніх корпорацій чи зовнішніх гравців. Якщо ж держава монополізує ренту (прямо чи опосередковано – податковими інструментами), то вона має можливість стабілізувати систему. До джентльменського набору сильної влади входять – авторитарний лідер, відсутність політичної конкуренції, панівна ідеологія (релігія), мілітаризм, жорстка позиція на міжнародній арені. У такому вигляді країна-постачальник може захисти себе від внутрішньої дестабілізації, зовнішньої експансії та невігідних умов торгівлі.

Країна-замовник – це, як правило, лідер цивілізаційного розвитку на певний момент. У цій ролі в різний історичний час виступали Італія, Голландія, Іспанія, Франція, Англія. Сьогодні

лідерські позиції в цій глобальній ніші належать, безперечно, США. Статус замовника полягає в тому, що він визначає, що потрібно виробляти, і, відповідно, – для чого потрібно поставляти сировину. Замовник є найбільшим споживачем, тому він визначає, що є більш цінним, а що – менш. Він диктує моду і спрямовує інвестиції. Через нього проходять основні фінансові операції, тому закономірно, що він контролює світову валюту.

Для країни-замовника важливо підтримувати свій престиж у світі, продукувати привабливий спосіб життя, бути синонімом успіху і підтримувати хороший споживацький «апетит». Для цього країна-замовник повинна поєднувати значну внутрішню свободу, відкритість і культурну розмаїтість, внутрішню політичну конкуренцію та потужну зовнішньополітичну суб'єктність. Для цього вона створює сильний державний механізм, який підтримує правопорядок, забезпечує баланс прав і обов'язків, чутливо реагує на запити суспільства і зміни кон'юнктури. Її громадяни повинні бути освіченими, активними і високомотивованими щодо досягнення успіху – як персонального, так і колективного (корпоративного і національного).

Країни-замовники, країни-виробники і країни – постачальники сировини часто ворогують між собою, оскільки їхні інтереси часто вступають у суперечність. Але насправді вони необхідні одне одному як ланки одного ланцюга і не можуть існувати один без одного.

Якщо країна не зуміла посісти жодну з наявних на світовому ринку ролей, то її чекає, скоріш за все, нужденне існування в перманентному кризовому стані зі значним ризиком перетворитися на *failed state*. (Є, щоправда, також країни-материки, де величина внутрішнього ринку і окремішність культури створюють передумови для певної незалежності від глобального капіталізму – Індія, Бразилія, Індонезія, але ці приклади не є показовими для України.)

Яку ж роль українці можуть приміряти на себе?

Наш шанс збагатити на сировині був знищений російськими більшовиками у 1918–1920 рр. Стратегічний ресурс України епохи «пари і вугілля» – зерно, вугілля і залізна руда – були просто відібрані Москвою й спалені в топці комуністичних «п'ятирічок». Це на 70 років відстрочило смерть імперії, але не змінило її природи та спеціалізації на глобальному ринку.

Наш демографічний ресурс також залишився у ХХ столітті, з його голодоморами, війнами, депортаціями і вимушеними переселеннями, а також із кількома хвилями деморалізації і винищення найбільш вмотивованих та здібних до розвитку індивідів.

Звісно, певні сировинні запаси Україна ще має, і для розміщення нових виробництв у нас теж поки що не втрачено всіх шансів. Але стратегічний прорив і серйозну конкуренцію азіатським, скажімо, трудовим ресурсам ми найближчим часом не складемо.

Тому залишається уважніше придивитися до ролі країни-замовника. Тим більше, що у цієї спеціалізації існує певний різновид, який умовно можна назвати «країна-посередник». Її завданням є оптимізація зв'язків між замовниками, виробниками і постачальниками. Така країна транслює цінності та тренди, активно сприймає інновації і чутливо реагує на нові запити. Вона напряду контактує з виробниками сировини і має зиск на посередницьких функціях. Вона допомагає країнам-виробникам знайти ринки збуту і забезпечити привабливість свого продукту.

Водночас країна-посередник сама є містким і перспективним ринком, що спонукає розвивати тут інфраструктуру та розміщувати інвестиції. Це, в термінології світ-системного аналізу, т.зв. напівпериферія. Як правило, такі країни знаходяться на кордонах економічних зон і цивілізацій, у тих місцях, де економічна, політична і культурна комунікація є з різних причин утрудненою.

Про те, наскільки перспективною може бути ця роль для України, свідчить успішний приклад модернізації наших сусідів – Туреччини і Польщі, а також досвід інших країн, які в різний час і в різних географічних умовах опановували місію посередника: СФРЮ Тіто, Чилі Піночета, Сінгапур, Ізраїль, Домініканська Республіка.

Передумови й чинники успіху української місії

Що нам потрібно для реалізації означеної вище місії? Бажання, усвідомлення своїх цілей та послідовність у їх досягненні. Що нам найбільше перешкоджає? Росія, економічний спад у зоні євро та в країнах СНД, а також низька якість вітчизняної політико-управлінської еліти.

Саме подолання цих перешкод і становить основу національної стратегії. Не все в ній буде залежати від нас. Ми залежимо від

багатьох чинників, що мають об'єктивну природу, або реалізуються іншими суб'єктами, на які у нас мінімальні шанси впливати. Можливими є сценарії розвитку ситуації в світі та нашому регіоні, що вимагатимуть кардинального перегляду цілей і засобів. Наприклад, війна – холодна чи гаряча. Або тривала рецесія європейської економіки. На ці випадки слід розробляти альтернативні сценарії та стратегії. Але для того, хто не знає власного порту призначення, ніколи не буде попутного вітру. Ми переконалися в цьому на досвіді економічного зростання 2000–2008 рр., що було використане олігархічними угрупованнями виключно для власного збагачення, а потім накопичений ресурс був спалений у їхній конкурентній боротьбі за владу.

Отож, почнімо з розгляду об'єктивних передумов.

Перше. Нас цілком влаштовує Росія як велика і відносно багата країна – постачальник ресурсів, тому що саме це, головним чином, створює для нас нішу посередництва. Нас не влаштовують імперські амбіції, колективний психоз реваншизму, параноїдальні рефлекси, які демонструє правлячий режим цієї країни останнім часом. Але логіка глобального ринку змусить, рано чи пізно, російську еліту переоцінити нинішній період і віднести усі його ексцеси на карб особистих проблем В. Путіна і його невдалої спроби остаточно узурпувати владу. Світові гравці в такому разі не будуть «шматувати» переможеного газово-нафтового Голіафа, а дозволять йому частково відновити свої позиції на глобальному ринку, домігшись певних поступок і мінімальних репарацій. Словом, нам усім потрібно, щоб Росія повернулася до цивілізованого стану, чи, простіше кажучи, отямилася. І, враховуючи значну кількість і впливовість акторів світової політики, зацікавлених у такому розвитку подій, реалізація плану «примусу до миру» має великі шанси на реалізацію.

Друге. Стратегічний інтерес для нас становить регіон Кавказу та Центральної Азії. Поява тут нового центру економічного зростання саме й відкриває перед нами ті широкі можливості посередництва, які впродовж одного десятиріччя здатні перетворити Україну на центр розвитку і співробітництва усього євразійського регіону. Головною перешкодою тут буде позиція Москви, але про цю проблему і шляхи її розв'язання вже йшлося вище.

Третє. Ми будемо привабливим партнером для нових центрів розвитку лише в тому разі, якщо прискорено будемо модернізуватися самі та засвоїмо передові технології і суспільні практики. Унікальні шанси для цього дає нам зближення з Євросоюзом і США. Саме в цьому сенсі євроінтеграція є для нас благом, оскільки вона формує нашу стратегічну перевагу в потрібному місці та в потрібний час.

Четверте. Окремо слід сказати про нашу зацікавленість у економічному зростанні в євросоні. Перетворення Об'єднаної Європи на глобального «замовника», яке можна очікувати після подолання інституційних проблем та внутрішніх суперечок ЄС, вирішення демографічних та соціокультурних проблем континенту є тим фактором, який, власне, й забезпечує успіх нашої місії. Адже тільки в цьому випадку нові центри виробництва і постачання сировини в Євразії будуть бодай частково зорієнтовані на європейський ринок, а тому – потребуватимуть нашого культурного, політичного та логістичного посередництва.

Тепер про фактори суб'єктивні – власне, про нашу готовність до нової місії. Де нам взяти для цього всього волю, розум, чесність і професіоналізм? Вірю, що вони у нас є. Просто ще не представлені у необхідній пропорції в управлінській, експертній, політичній, інформаційній та культурній сферах. Кадрове питання є ключем до реалізації будь-якої стратегії, і воно має вирішуватися відповідальною владою найпершим.

Ми не повинні впадати в політичні крайнощі у внутрішньому житті країни. Для нас однаково неприйнятні як націоналістична диктатура, так і безмежна лібералізація. Держава повинна звільнити місце для приватної ініціативи і приватного успіху. Але при цьому держава не може ставати беспорядною і безвідповідальною. Тому що саме вона є політичним інструментом досягнення наших національних цілей. А інструмент готують перед початком роботи, а не після неї.

З нинішньої кризи наша колективна свідомість повинна вийти з кількома константами, які надалі визначатимуть рамки політичних та ідеологічних дискусій. Україна є, її незалежність і суверенітет гарантовані волевиявленням українського народу, який має свою самобутню історію, культуру і мову, та довів своє право на самовизначення. На основі цього самовизначення українсько-

го народу виникла українська політична нація – громадянська спільнота сучасних, відкритих світові людей різного етнічного походження, конфесійної приналежності та культурних вподобань, які визнали Україну своїм спільним домом і готові працювати та боротися для її блага. Культурна розмаїтість України в умовах зростання міграційних процесів лише зростатиме, але при цьому буде створюватися власне неповторне обличчя нової української спільноти, відтворюватися її самотність. Стрижень національної ідентичності забезпечуватиметься засобами державної політики у сфері освіти, культури, науки і масової інформації.

Економічна криза – це слушний час для докорінного перегляду економічного укладу. Найперше мають бути ліквідовані всі нелегальні та напівлегальні засоби для отримання надприбутків та уникнення конкуренції. Паразитівання на бюджеті та державній власності, штучний монополізм, маніпуляції з фінансами та активами, різні схеми уникнення оподаткування, не кажучи вже про рекет, рейдерство і звичайний бандитизм, мають бути вичищені з нашого економічного життя. Тільки після цього можна переходити до складніших матерій структурного реформування та пріоритетних інвестицій.

Усе це можливо лише в тому випадку, якщо держава поверне собі монополію на насильство і чітко означить межі та процедури його застосування. Суд, прокуратура, поліція, антикорупційні органи та спеціальні служби повинні здійснити генеральний наступ на фронті корупції, зловживань владою і організованого криміналу. Якщо такого рішучого й результативного наступу не відбудеться, то такі війська слід відкликати з поля бою і розформувати. А на їх місце поставити нові.

Донбас і Крим

Головна проблема, з якою Україна зустріла своє чергове історичне роздоріжжя у вигляді класичної дилеми Європа чи Росія, це – стратегічна сліпота. Ми підходили до краю прірви, поринали в кризу, не бачачи і не розуміючи, що з нами і навколо нас відбувається. Ми не розуміли себе, своїх потреб, своїх слабкостей і можливостей. Ми не розуміли своїх партнерів, їхніх намірів і справжніх інтересів. Ми не мали уявлення про те, як події можуть розвиватися надалі. Були цілком безпорадні перед кожним днем,

який був завтрашний, і панічно намагалися вловити напрям руху подій з нічних сеансів Інтернету.

Україна не була готова до війни. Громадянське суспільство не було готове до революції й оновлення влади. Спецслужби не були готові до диверсій і збройних захоплень органів влади. Ми не знали достеменно, чого очікує від нас Захід і які наміри стосовно нас у Росії.

Такий стан сліпоти й безпорадності провокує агресора. Ми – ідеальний засіб для задоволення чужих інтересів. Тому що наша сліпота пов'язана з нашою об'єктивністю в усіх можливих видах стосунків – воєнних, політичних, інформаційних, економічних, культурних.

За цих умов питання про те, що нам робити з Донбасом (і Кримом), є викликом нашої суб'єктивності та стратегічній притомності. Ми просто зобов'язані на нього відповісти. Це, якщо хочете, наше «бути чи не бути». А щоб відповісти, ми мусимо почати думати, аналізувати і ставати самими собою, усвідомлюючи свої об'єктивні можливості, реальні перспективи ситуації навколо України та свої справжні національні інтереси.

Якщо необхідність реінтеграції не ставиться під сумнів, то можемо далі моделювати способи реалізації цієї мети. Таких способів насправді існує лише два. Перший – військова операція на зразок тієї, що була здійснена Хорватією щодо Сербської Країни. Другий – угода зі стороною, що наразі здійснює силовий контроль над даною територією (умовно кажучи, чеченський варіант).

Вибір базового сценарію є точкою відліку для побудови і реалізації всього плану реінтеграції. Це на сьогодні найважливіше питання національної стратегії. Відповідь на нього програмує поведінку України на міжнародній арені, розвиток сектору безпеки і навіть пріоритети внутрішньої політики та модель політичного режиму України щонайменше на десяток років наперед.

Адже не можна серйозно розраховувати на військове розв'язання питання Донбасу, а тим більше Криму, без наявності таких факторів: критичне послаблення Росії; наявність чисельної, професійної, добре озброєної армії; внутрішня політична консолідація; лояльне ставлення до подібного кроку з боку ЄС і США; запас економічної стабільності, необхідної для «перетравлювання» відвойованих регіонів. І це ще не повний перелік.

Відповідно, ці стратегічні орієнтири обумовлюють низку інших завдань і обставин. Необхідна міра послаблення Росії можлива тільки внаслідок поєднання кількох чинників – економічного колапсу, внутрішньополітичної кризи, ідеологічного банкрутства та відцентрових рухів суб'єктів федерації. Лояльне ставлення Заходу до можливої військової операції здатна забезпечити лише повна довіра до Києва як надійного партнера ЄС і НАТО, а також гарантія дотримання демократичних норм і стандартів у процесі реінтеграції. Внутрішня консолідація теж відбувається за певною політичною логікою: харизматичний лідер, подолання світоглядних розколів та політичних протистоянь, як правило, сильна президентська влада з опорою на силовий блок. Економіка прискорено відновлюється або внаслідок нового пакту бізнесових угруповань щодо розподілу активів і сфер впливу (якщо наша олігархія здатна «привести в економіку» стільки ж грошей, скільки вона перед цим з неї вивела), або через масштабну приватизацію та прихід стратегічного іноземного інвестора. Наявність цих передумов детермінована іншими рішеннями та орієнтирами, які вже сьогодні слід закладати на рівні суспільної свідомості, конституційної моделі, податкового законодавства, зовнішньополітичних ініціатив і т. ін.

Якщо ж спробувати бодай побіжно змоделювати другий шлях реінтеграції – через досягнення компромісу з нинішньою стороною конфлікту чи тим, хто її замінить у перспективі, то тут уже окреслюється дещо відмінна конфігурація чинників і передумов.

Послаблення Росії так само залишається ключовою зовнішньополітичною проблемою. Але для реінтеграції на договірних засадах достатньо зміни політичного курсу керівництва країни-агресора. Росія, яка хоче відновити партнерство із Заходом, не здатна утримувати окуповані території та зосереджена на внутрішньополітичних проблемах, є достатньою умовою для вирішення питань Донбасу (і в певному форматі – навіть Криму). Зауважимо принагідно, що така Росія створює менше потенційних проблем через неконтрольований хаос на своїй території, появу неадекватних лідерів та реваншистські ризики в майбутньому.

У відносинах із Заходом договірний шлях реінтеграції є вже поступкою не з їхнього, а з нашого боку, а тому потребує лише

збереження політичного партнерства та гарантій економічної підтримки, у тому числі – допомоги на відновлення окупованих територій.

Внутрішня політика також і в цьому варіанті формує важливі передумови реінтеграції. Короткий набір цих передумов – значні повноваження місцевої влади, політичний плюралізм без гострого внутрішнього конфлікту з ознаками громадянського протистояння, повне спростування «страшилок» кремлівської пропаганди щодо елементів політико-ідеологічного насильства, ксенофобії, культурної, мовної та регіональної дискримінації та упередженості.

Економічна складова проекту договірної реінтеграції передбачає наявність спільних інтересів Києва і Донецька (Сімферополя) та гарантій, наданих місцевим елітам щодо збереження активів і преференцій.

Який з цих двох шляхів обрати? В обох варіантів знайдуться свої палкі прихильники і противники. А хтось тим часом обстоює третій варіант – відгородитися залізним парканом і забути про те, що ці землі і ці люди колись були українськими.

Вибір складний, але поки ми як нація і як держава не вийдемо на якесь спільне бачення ситуації та не оберемо бажаний для себе сценарій майбутнього, будемо й надалі безкінечно блукати у трьох соснах, сваритися між собою, програвати і шукати винних.

Насправді, навіть побіжного погляду достатньо, щоб зрозуміти, наскільки питання реінтеграційної стратегії тісно переплетене з іншими питаннями внутрішнього і зовнішнього життя країни. Складність питання «що нам робити з Донбасом» полягає перш за все у тому, що саме питання поставлене неправильно.

Слід визнати, що не існує окремої проблеми повернення частини Донбасу і Криму до складу України. Є проблема самовизначення української нації в сучасному світі та вибору оптимальної моделі її розвитку. Ми повинні розглядати відносини з окупованими територіями в комплексі з іншими питаннями забезпечення національних інтересів. Такий підхід дозволить прийняти правильне рішення в потрібний час та обрати найкращий шлях до мети.

Звернімося до цілком житейської аналогії. Ви під'їхали до перехрестя і мусите вирішити, куди їхати далі – праворуч, ліворуч

чи вертатися назад. Якщо ви їдете в товаристві, то думки напевне розділяться і суперечка може стати досить гострою. Це – в тому разі, коли кожен покладається на свої внутрішні відчуття та інтуїтивні передбачення. Себто – коли ви їдете наосліп. Але ви уникнете суперечки і гарантовано оберете правильне рішення, якщо будуть виконані три вимоги: 1) ви маєте карту автомобільних доріг; 2) ви правильно ідентифікуєте своє поточне місцеперебування (точка А) і 3) ви знаєте, куди ви їдете (точка Б). За наявності цієї інформації вибір напрямку руху в певний конкретний момент не стане для вас жодною проблемою.

Те саме відбувається в політиці держав, що опанували свою суб'єктність та привели свої уявлення про оточуючий світ у відповідність з реальністю.

Наша історія з Донбасом і Кримом стає значно прозорішою, а рішення – очевиднішими, якщо розглядати їх на мислительній карті, де позначено наші стратегічні цілі та наявні для їх досягнення шляхи.

Якщо ми рухаємося в напрямі «умиротворення Росії» та її повернення до статусу договороспроможних партнерів Заходу, то на цьому тлі маріонеткові режими ДНР-ЛНР виглядають цілком приреченими. Вирішальну роль у їх ліквідації відіграє не стільки політичний чинник, скільки економічний. Донецький регіон є абсолютно безперспективним як самостійний суб'єкт глобальної економіки. Не стане він корисною складовою й економіки російської, а буде її додатковим тягарем, поруч з Абхазією, Придністров'ям, Чечнею, Кримом.

Протягом ХХ століття Донбас двічі вичерпав свій потенціал – спершу як сировинний, потім як виробничий. Ресурси, які він має на сьогодні, є або недостатньо якісними (виробничі потужності, демографія, екологія), або їх використання пов'язане з такими затратами, які найближчим часом не дозволять зробити їх видобування або виробництво рентабельним (вугілля). Тому найбільш імовірна спеціалізація цього регіону в умовах його «автономії» – кримінально-контрабандна.

Водночас конфлікт у цьому місці й у цей час (особливо разом з окупацією Криму) «перекриває» стратегічно важливий комунікаційний євразійський коридор – прикаспійсько-причорноморську рівнину, яка вже сьогодні має порівняно розвинену

інфраструктуру, а в майбутньому – всі шанси перетворитися на основну торгову артерію континенту. Війна знищує елементи індустріалізації – скупчення населення, його завищені очікування щодо державного забезпечення, нерентабельні в нових умовах виробництва, пролетарську психологію і ставлення до праці як до рабської повинності. На зміну індустріальному ландшафту може прийти безлюдний «марсіанський», а може – сучасна постіндустріальна інфраструктура.

Та в будь-якому разі «сомалійського» анклаву в центрі Європи ніхто терпіти не буде, включно з Росією. Дестабілізація цього регіону з її боку є нічим іншим, як спроба геополітичного шантажу. Умовно кажучи, Росія «плює в борщ», розраховуючи в майбутньому сама його з'їсти. Але шантажиста можуть просто вигнати з-за столу.

Зважаючи на сукупність цих даних і міркувань, відповідь на питання, коли і як повертати Донбас в Україну, є такою. Донбас (і Крим) слід повертати тоді, коли для цього виникнуть найбільш сприятливі і вигідні для України умови. А чи буде це успішне завершення антитерористичної операції, чи – результат доброї волі легітимних представників регіону, сьогодні передбачити неможливо.

Значно важливіше закласти певні параметри зовнішньої і внутрішньої політики, які дозволять не лише прийняти потрібне рішення в потрібний момент, а й забезпечать при цьому дотримання стратегічно значущих цілей та орієнтирів національного розвитку.

У сфері суспільної свідомості та інформаційної політики має утверджуватися концепція «Україна – спільний дім», що виключає дискримінацію громадян за етнічною, конфесійною чи мовною ознакою щодо участі в політичному житті, але покладає на них відповідальність за престиж власної держави, її безпеку та обстоювання національних інтересів.

Реформування політичної системи та адміністративно-територіального устрою не повинно призвести до безвладдя та управлінського хаосу на жодному рівні – громади, регіону чи держави загалом. Пріоритетом є не лише передача повноважень з розвитку територій місцевій владі, а й чітке визначення державою власних функцій та повноважень і забезпечення їх виконання на основі жорсткої вертикальної структури та виконавської дисципліни.

Обороздатність країни – це пріоритет державної політики на наступні десятиріччя. Слід одразу закладати ефективну структуру національного війська (професійне ядро та розгалужена система підготовки резервістів) і на плановій основі здійснювати його модернізацію й технічне оснащення.

Важливо зберегти довіру і підтримку Заходу, який поки що є основним фактором впливу на Росію. Організований сепаратизм закінчиться на Донбасі разом із припиненням російського фінансування. Ми на цей процес вплинути можемо лише опосередковано, виснажуючи агресора, а основні інструменти тут у руках США, Європи, на певному етапі, можливо, Китаю.

Ми не повинні дозволити Росії зняти з себе відповідальність за розпалювання конфлікту та його катастрофічні наслідки для зруйнованого війною регіону і втрати, яких зазнала від нього Україна. Йдеться не лише про санкції дня сьогоднішнього як фактор тиску, а й про умови, на яких буде встановлено мир і відновлено ділові відносини.

Ми не повинні дозволити Росії монополізувати свій вплив на пострадянському просторі. Нинішня Росія продемонструвала свою хижацьку природу і неоімперські наміри. Це – слухна нагода запропонувати нашим партнерам по СНД нові принципи і новий формат співробітництва.

Ми не повинні дозволити маріонетковим режимам ДНР і ЛНР легалізуватися в будь-якому вигляді. Жодна мирна угода не варта того, щоб під нею з'явилися підписи їх офіційних представників. З терористами можна і необхідно вести переговори, але тільки з питань складення зброї і звільнення заручників.

Економічна блокада окупованих територій не повинна бути спрямована на погіршення умов життя людей, а має лише перешкоджати незаконним торговим операціям, які завдають збитків державному та місцевим бюджетам, участі криміналу в економічному житті та визнанню інших форм юрисдикції, окрім української, над даною територією.

Населення окупованих територій слід розглядати як наших співгромадян, що потрапили у заручники до злочинних угруповань, які силою та при підтримці іноземної держави захопили контроль над відповідною територією. Це населення не може бути об'єктом дискримінації, осуду чи колективного покарання.

Воно потребує всебічної гуманітарної підтримки та створення державою альтернативних механізмів забезпечення прав та законних інтересів.

У тактичному плані наша оборонна політика і зусилля дипломатії повинні бути спрямовані на мінімізацію втрат від продовження конфлікту, який триватиме доти, поки окуповані території не повернуться до складу України. Хоч які перемир'я ми б уклали з маріонетковими режимами путінської Новоросії, але тільки війна з Україною є виправданням самого їх існування.

Повернення Донбасу і Криму стане тим індикатором, за яким можна буде з упевненістю сказати, що свою відповідь на виклик історії Україна знайшла та успішно реалізувала.

Наукове видання

РОЗУМНИЙ Максим Миколайович

ВИКЛИКИ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Монографія

Редагування: *І. І. Бажал*
Коректура: *Н. П. Яценко, О. М. Романова*
Комп'ютерне верстання: *О. І. Сабаш*
Відповідальний за випуск: *О. М. Романова*

В оформленні обкладинки використано роботу
Мар'яна Луніва «Аркан»

Оригінал-макет підготовлено
в Національному інституті стратегічних досліджень:
вул. Пирогова, 7-а, Київ-30, 01030
Тел/факс: (044) 234-50-07
e-mail: info-niss@niss.gov.ua

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 11,39.
Наклад 200 пр. Зам. № ДФ 466

ПП «Видавництво Фенікс»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 271 від 07.12.2000
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13-б
www.fenixprint.com.ua

ДЛЯ ЗАМЕТОК